

tiad

Türkiye İran Araştırmaları Dergisi

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

Sıratımüstakim Mecmuası'ndaki İran'a İlişkin Yazıların Değerlendirilmesi
İbrahim Çakır

II. Meşrutiyet Arifesinde İran'da Bir İttihatçı: Ömer Naci (1878-1916)
Hasan Yenilmez

Nükleer Anlaşma Bağlamında İran-ABD İlişkilerinde Fırsat ve Krizler:
2013-2018 Dönemine Yeniden Bakış
Gülriş Şen

Houthi-Iran Relations: Distant Relatives Turns Brothers in Arms
Bayram Sinkaya

An Overview of the Art School of Tabriz II
Mahmoud Ouria ve Rohoullah Vakilzadeh Dizaji

YAYIN TANITIMI

İran'ın Boy Kadınları: Kaskay Göçebeleri Arasında Anıları Dokumak
Nurullah Gözcü

Kaçar Ordusu Tarihi
Eralp Yaşar Azap

TERCÜME

İlhanlı Sarayı'nda Mezheplerin Mücadelesi
Osman Gazi Özgüdenli

2022 YIL
Temmuz 1

tiad

**Türkiye İran
Araştırmaları
Dergisi**

İmtiyaz Sahibi & Başeditör

Dr. Hakkı Uygur

Yardımcı Editörler

Doç. Dr. Turgay Şafak, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Doç. Dr. Umut Başar, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Editörler Kurulu

Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi: Prof. Dr. Mesut Özcan, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Tarih: Prof. Dr. Gazi Osman Özgüdenli, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Dinler Tarihi: Doç. Dr. Mehmet Alıcı, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin, Türkiye

Fars Dili ve Edebiyatı: Prof. Dr. Hicabi Kırılgaç, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Türk Dili ve Edebiyatı: Prof. Dr. Nurettin Demir, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye

İlahiyat: Prof. Dr. Mehmet Ali Büyükkara, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Sanat Tarihi ve Güzel Sanatlar: Dr. Ali Rıza Özcan, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Antropoloji: Prof. Dr. M. Nazif Shahrani, Indiana Üniversitesi Bloomington, Bloomington, ABD

Sosyoloji: Doç. Dr. Seyed Javad Miri Meynagh, Beşeri Bilimler ve Kültür Araştırmaları Enstitüsü, Tahran, İran

Felsefe: Prof. Dr. Şamil Öçal, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Medya ve İletişim: Doç. Dr. Abbas Assadi, Allameh Tabataba'i Üniversitesi, Tahran, İran

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi (E), Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Benedek Péri, Eötvös Loránd Üniversitesi, Budapeşte, Macaristan

Prof. Dr. Fariba Zarinebaf, Kaliforniya Üniversitesi, Riverside, ABD

Prof. Dr. Homa Katouzian, Oxford Üniversitesi, Oxford, İngiltere

Prof. Dr. Kemal İnat, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye

Prof. Dr. Mahmud Erol Kılıç, IRCICA, İstanbul, Türkiye

Dr. Mahmoud Omidzadeh, Kaliforniya Üniversitesi (E), Riverside, ABD

Doç. Dr. Mohammed Alsulami, Uluslararası İran Araştırmaları Enstitüsü, Riyad, Suudi Arabistan

Doç. Dr. Mohsen Shariatnia, Shahid Beheshti Üniversitesi, Tahran, İran

Doç. Dr. Muhammed Taki İmami Hoyi, İslami Azad Üniversitesi (E), Rey, İran

Prof. Dr. Nəsim Göyüşov, Azərbaycan Bilimler Akademisi El Yazmalar Enstitüsü, Bakü, Azərbaycan

Prof. Dr. Phil. Anja Pistor-Hatam, Kiel Üniversitesi, Kiel, Almanya

Prof. Dr. Richard Foltz, Concordia Üniversitesi, Quebec, Kanada

Prof. Dr. Shahram Pazouki, İran Felsefe Enstitüsü, Tahran, İran

Prof. Dr. Shervin Farridnejad, İran Araştırmaları Enstitüsü, Berlin Freie Üniversitesi, Berlin, Almanya

Prof. Dr. Shodimuhammad Sufizoda, Tacikistan Ulusal Bilimler Akademisi, Duşanbe, Tacikistan

Prof. Dr. Tim Epkenhans, Freiburg Albert-Ludwigs Üniversitesi, Freiburg im Breisgau, Almanya

Prof. Dr. Tufan Gündüz, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Turaj Atabaki, Leiden Üniversitesi, Leiden, Hollanda

İngilizce Dil Editörü

Dr. Reza Vahdani Sanavi, Ankara
Sosyal Bilimler Üniversitesi,
Ankara, Türkiye

Farsça Dil Editörü

Dr. Muhammed Abdulmecid

Düzeltili Sorumlusu

Seher Yazar

Sekreteryas

Mert Aydemir

Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Ece Ceylan Baba

Prof. Dr. Oktay Fırat Tanrıseven

Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz

Prof. Dr. Mehmet Serkan Taflıoğlu

Doç. Dr. Filiz Dıgıroğlu

Doç. Dr. Manizheh Sadri

Doç. Dr. Melike Sarıçioğlu Ökten

Doç. Dr. Mustafa Çağhan Keskin

Doç. Dr. Saeid Golkar

Doç. Dr. Seyfullah Yıldırım

Doç. Dr. Sıtkı Uluerler

Doç. Dr. Zubaida Shadkam

Dr. Öğr. Gör. Ezgi Uzun Teker

Dr. Öğr. Üyesi İsmail Sarı

Dr. Öğr. Üyesi Osman Karacan

Temmuz 2022. Türkiye İran Araştırmaları Dergisi (TİAD). Derginin bütün hakları saklıdır. TİAD, Açık Erişim Politikası'nı benimsemektedir. Bu çerçevede bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapılması şartıyla, her türlü yasal amaç için kullanılabilmesini kabul eder. Makalelerin ticari amaçlı kullanılması için yazarlardan ve TİAD'dan yazılı izin alınması gereklidir. Makalelerdeki görüşler yazarlara aittir.

ISSN: 2792-0941

TÜRKİYE İRAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Üst Zeren Sok. No.: 40 Levent / Beşiktaş - İstanbul / Türkiye

Tel: +90 212 264 35 81 — +90 212 268 33 00

Faks: +90 212 264 35 18

e-posta: info@tiaddergi.com — www.tiaddergi.com

Saygıdeğer Okur;

Türkiye İran Araştırmaları Dergisi'nin (TİAD) ikinci sayısını sizlere sunmanın heyecanını yaşamaktayız. Her yönüyle İran'ı odak ve kapsamına alan TİAD'ın bu ikinci adımının, Türkiye'deki İran çalışmalarına katkı sağlamasını temenni etmekteyiz. Dahası uzun vadede özgün ve tarafsız bir akademik bakış açısıyla geçmişten günümüze bölgesinde önemli bir ülke olan İran'a ilişkin yayımlayacağı nitelikli çalışmalarla TİAD'ın uluslararası akademik literatürde de yer edinmesini umut etmekteyiz.

Bu sayıda, İbrahim Çakır tarafından kaleme alınan “Sırâtı-müstakîm Mecmuası'ndaki İran'a İlişkin Yazıların Değerlendirilmesi” adlı makale II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da çıkarılan önemli yayın organlarından biri olan Sırâtı-müstakîm Mecmuası'nda yer alan İran ve İranlıların, Osmanlı aydınlarının nazarındaki yeri incelenmiştir.

Hasan Yenilmez tarafından yazılan “II. Meşrutiyet Arifesinde İran'da Bir İttihatçı: Ömer Naci (1878-1916)” adlı makalede İran'daki ve Osmanlı'daki meşrutiyet hareketleri arasında Ömer Naci'nin nasıl bir köprü vazifesi gördüğü ortaya konulmuştur.

Gülriş Şen tarafından yazılan “Nükleer Anlaşma Bağlamında İran-ABD İlişkilerinde Fırsat ve Krizler: 2013-2018 Dönemine Yeniden Bakış” adlı makalede; Nükleer Anlaşma olarak bilinen Kapsamlı Ortak Eylem Planı'nı (KOEP) İran-ABD ilişkilerine sunduğu fırsatları ve KOEP'e rağmen derinleşen krizleri, Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçildiği ve uzlaşıyla sonuçlanan nükleer müzakerelerin yeniden başladığı 2013 yılından ABD Başkanı Trump'ın Nükleer Anlaşma'dan çekildiği 2018'e dek geçen süre içinde analiz edilmiştir.

Bayram Sinkaya tarafından İngilizce kaleme alınan “Uzak Akrabalıktan Silah Kardeşliğine Husi-İran İlişkileri” başlıklı makalede Husiler ile İran arasında zamanla değişen ilişkiler incelenmiş ve Husiler ile İran arasında başlangıçta oldukça mesafeli olan ilişkilerin aradan geçen yirmi yıl içinde “silah kardeşliği”ne dönüştüğü ortaya konulmuştur.

Mahmoud Ouria ve Rohoullah Vakilzadeh Dizaji tarafından İngilizce kaleme alınan sanat tarihine dair “II. Tebriz Sanat Ekolü Üzerine Bir İnceleme” isimli makalede söz konusu okulun kökenleri ve özellikleri incelenmiş; okulun sadece Fars, Azerbaycan ve Arap kültürlerinin bir sentezi olmadığı aynı zamanda ideolojik kavramları natüralizm ve realizmle birleştirdiği ortaya konulmuştur.

Nurullah Gözcü tarafından yazılan “İran'ın Boy Kadınları: Kaşkay Göçebelere Arasında Anıları Dokumak” adlı tanıtım yazısı; Kaşkay yaşantısını antropolojik verilerle toplumsal cinsiyet üzerinden konu edinmektedir. Ayrıca Eralp Yaşar Azap tarafından kaleme alınan “Kaçar Ordusu Tarihi” adlı diğer yayın tanıtımı ise İran'da askerî modernleşmenin ne şekilde gelişme gösterdiğini konu edinmektedir. Son olarak Osman Gazi Özgüdenli tarafından çevrilen “İlhanlı Sarayı'nda Mezheplerin Mücadelesi” adlı makalede, “Sultan Olcaytu'nun faaliyetinin Şia'nın İran'da yayılmasını ne kadar mümkün kıldığı” değerlendirilmektedir.

TİAD bu sayısında ikisi İngilizce olmak üzere beş özgün araştırma makalesi, bir çeviri makalesi ve iki tanıtım yazısını ilginize sunmaktadır.

Üçüncü sayıda buluşmak üzere...

Dr. Hakkı Uygur
Başeditör/İmtiyaz Sahibi

İÇİNDEKİLER

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

İBRAHİM ÇAKIR

Sırâtı müstakîm Mecmuası'ndaki İran'a İlişkin Yazıların Değerlendirilmesi 1

HASAN YENİLMEZ

II. Meşrutiyet Arifesinde İran'da Bir İttihatçı: Ömer Naci (1878-1916) 29

GÜLRİZ ŞEN

Nükleer Anlaşma Bağlamında İran-ABD İlişkilerinde Fırsat ve Krizler: 2013-2018 Dönemine Yeniden Bakış 56

BAYRAM SİNKAYA

Houthi-Iran Relations: Distant Relatives Turns Brothers in Arms 76

MAHMOUD OURİA & ROHOULLAH VAKİLZADEH DİZAJİ

An Overview of the Art School of Tabriz II 94

YAYIN TANITIMI

NURULLAH GÖZCÜ

İran'ın Boy Kadınları: Kaşkay Göçebeleri Arasında Anıları Dokumak 119

ERALP YAŞAR AZAP

Kaçar Ordusu Tarihi 124

TERCÜME

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

İlhanlı Sarayı'nda Mezheplerin Mücadelesi 128

SİRÂTIMÜSTAKÎM MECMUASI'NDAKİ İRAN'A İLİŞKİN YAZILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ*

 İbrahim Çakır**

ÖZET

II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da çıkarılan önemli yayın organlarından biri olan Sırâtımüstakîm Mecmuası'nda pek çok yerli ve yabancı yazar, farklı konular üzerinde yazılar kaleme almıştır. Bu konulardan biri de İslam dünyasının önemli coğrafyalarından biri olan İran hakkında yapılan yayınlardır. Bu makalede, Sırâtımüstakîm Mecmuası'nda yer alan İran ve İranlıların, Osmanlı aydınlarının nazarındaki yeri incelenmiştir. Mecmuada İran tarihine dair yapılan yayınların çoğunluğu Ahmed Ağaoğlu tarafından kaleme alınmıştır. Bu yayınlarda İran'ın en eski devirlerinden İran Meşrutiyeti'ne kadar olan kısımlar bazen ayrıntılı, bazen yüzeysel olarak ele alınmıştır. Öyle ki İran'ın eski devirleri hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilirken, uzun bir müddet İran'da etkili hanedanlar olan Safeviler, Afşarlar ve Zendler hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yayınların yapıldığı döneme yakın bir tarihte yaşanan 1906 İran Meşrutiyeti ve sonrasında meydana gelen olaylar ise Mehmed Ragıp, Midhat Cemal ve Hasan Naci gibi yazarlarca kaleme alınmıştır. 1907'de İngiltere ile Rusya arasında yapılan bir anlaşmayla İran nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. Ülkenin güneyi İngiltere'ye, kuzeyi ise Rusya'ya bırakılmıştır. Taksim anlaşmasından sonra Rusların İran'a girmesi ve Şah'ın da meşrutiyet aleyhine bazı hareketlerde bulunması üzerine ülkede yaşanan olaylar Osmanlı basınında, dolayısıyla Sırâtımüstakîm Mecmuası'nda yer bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Ağaoğlu, İngiliz-Rus Anlaşması, Kaçar Hanedanı, Meşrutiyet, Sırâtımüstakîm

* Atıf/To Cite: Çakır, İ. (2022). Sırâtımüstakîm Mecmuası'ndaki İran'a ilişkin yazıların değerlendirilmesi. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 1-28.

** Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Tarih Bölümü, Malatya, Türkiye, ibrahmckr.2018@gmail.com

EVALUATION OF ARTICLES ABOUT IRAN IN SİRÂTIMUSTAKİM JOURNAL

ABSTRACT

Many local and foreign authors wrote articles on different subjects in the Sırâtımüstakîm Journal, which is one of the important publications published in Istanbul after the Second Constitutional Monarchy. One of these issues is the publications about Iran, one of the important geographies of the Islamic world. In this article, the place of Iran and Iranians in the Sırâtımüstakîm Journal in the eyes of Ottoman intellectuals is discussed. The majority of the publications on Iranian history in the journal were written by Ahmed Ağaoğlu. In these publications, parts from the oldest periods of Iran to the Iranian Constitutional Monarchy are sometimes discussed in detail and sometimes superficially. So much so that while detailed information is given about the ancient times of Iran, there is almost no information about the Safavids, Afshars and Zends, who were influential dynasties in Iran for a long time. The 1906 Iranian Constitutional Monarchy, which took place close to the time of publication, and the events that took place after it were written by authors such as Mehmed Râgıb, Midhat Cemal and Hasan Nâci. With an agreement between Britain and Russia in 1907, Iran was divided into spheres of influence. The south of the country was left to England, and the north to Russia. After apportionment agreement, the Russians entered Iran and the Shah took some actions against the constitutionalism, and the events in the country were covered in the Ottoman press, and therefore in Sırâtımüstakîm.

Keywords: Ahmad Akayev, Constitutionalism, English-Russian Agreement, Kaçar Dynasty, Sırâtımüstakîm

Giriş

Avrupa’da matbaa 15. yüzyılda kullanıma ve bir yüzyıl içinde yaygınlık kazanmasına rağmen Osmanlı Devleti’nde ilk kez İbrahim Müteferrika (ö. 1747) ve Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin (ö. 1731) oğlu Said Çelebi’nin (ö. 1761) faaliyetleri neticesinde kurulmuştur. Matbaada ilk olarak dinî konular dışındaki eserlerin basımına izin verilmiştir. Daha sonraları kapatılan matbaa, bir müddet sonra yeniden açılmış fakat pek fazla çalışma yapamadan yeniden kapatılmıştır (Berkes, 2019, s. 50 vd.). Matbuatın Osmanlı Dönemi’ndeki asıl gelişmesi 19. yüzyılda, II. Mahmud Dönemi’nden itibaren yaşanmıştır. Bu dönemde, önce 1831 tarihinde *Takvim-i Vekâyi* adıyla ilk resmî gazete çıkarılmış, bunu 1840’ta yayın hayatına başlayan *Ceride-i Havâdis* adlı gazete takip etmiştir (Demir, 2014, s. 59).

19. yüzyılın ikinci yarısında matbuatta yaşanan gelişmeler mütemadiyen artmıştır. Nitekim bu yıllarda devletten bağımsız ve bazen hükûmetin icraatlarına muhalefet eden gazetelerin çıkarılması matbuat hayatında önemli bir adım olmuştur. *Tasvir-i Efkâr*, *Tercüman-ı Ahvâl*, *Muhbir* gibi gazeteler bu dönemde çıkan yayın organlarıdır (Demir, 2014, s. 59). Yüzyılın ikinci yarısında kurulan Genç Osmanlılar Cemiyetinin mensupları, çıkardıkları çok sayıda gazeteyle hem meşruti bir idarenin tesisi için yazılar kaleme almışlar hem de bu gazetelerle matbuatın gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu dönemde *Muhbir*, Avrupa’da yeniden yayın hayatına başlamıştır. Aynı zamanda üye oldukları cemiyetin açığa çıkması üzerine Avrupa’ya kaçan Namık Kemal (1840-1888) ve Ziya Paşa (1829-1880) tarafından çıkarılan *Hürriyet* ile *İbret* adlı gazeteler de yayın haya-

tına başlamıştır (Demir, 2014, s. 59). 1876'da başlayan II. Abdülhamid Dönemi'nde İttihat ve Terakki ile diğer bazı muhalif cemiyet ve grupların meşrutiyet yanlısı bir tavır takınarak bu uğurda mücadele etmeleri üzerine matbuatta büyük bir gelişme olmuştur. Bu dönemde, 1878'de Ahmed Mithat Efendi'nin (1844-1912) çıkardığı *Tercüman-ı Hakikat*, 1882'de Mihran Efendi (1855-1938) tarafından çıkarılan *Sabah*, 1894'te Ahmed Cevdet (1862-1935) tarafından çıkarılan *İkdam* gibi gazeteler ile 1895'ten sonra çıkan *Meşveret*, *Ezan*, *Mizan*, *Osmanlı*, *Terakki*, *Hakikat* adlı gazeteler II. Abdülhamid Dönemi'nin önemli yayın organları hâline gelmiştir (Benek, 2016, s. 9-11). Bilhassa neşriyattaki canlanmayla yapılan yayınlar ve muhalefetin artması sonucunda II. Meşrutiyet ilan edilmiş ardından II. Abdülhamid (1876-1909) tahttan indirilmiştir (Georgeon, 2006, s. 434 vd.).

23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'ten otuz beş gün sonra (27 Ağustos 1908) Eşref Edip Fergan (1882-1971) ile Ebulula Mardin (1881-1957) tarafından çıkarılan *Sırâtı müstakîm Mecmuası*'nın ilk 182 sayısı 7 cilt hâlinde 1912'ye kadar yayımlanmıştır. Eşref Edip, derginin ilk çıktığı sırada uyandırdığı etkiyi şöyle ifade etmektedir: "... Sırâtı müstakîm adıyla ilk sayımız çıktığında Bâbîâli alt üst oldu. İlk gün bitmeden on binlerce nüshası satın alındı. Yeniden bastık, yeniden bitti. Matbaalarımız gece gündüz durmadan çalıştıkları hâlde yetiştiremez olduk..." (Düzdağ, 2013, s. IX). *Sırâtı müstakîm Mecmuası*, 7. cildin sonunda, kuruculardan Ebulula'nın dergiden ayrılması üzerine *Sebîlürreşâd Mecmuası* adıyla çıkmaya başlamıştır. Başyazarlığını Mehmed Akif Ersoy'un yaptığı mecmua siyasi sebeplerden dolayı 5 Mart 1925'te kapatıl-

mıştır. 1948'de yeniden yayın hayatına başlayan dergi, 1966'ya kadar 362 sayı çıkarmıştır. 1940-1948 yılları arasında yayına bir ansiklopediye fasikül kapağı olarak başlayan ve bir müddet sonra dergi hâline gelen *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası* da Sebîlürreşâd'ın bir parçası sayıldığında toplamda -Sırâtı müstakîm dışında- 18 cilt hâlinde 459 sayı yayımlanmıştır (Düzdağ, 2013, s. X).

Sırâtı müstakîm Mecmuası'nın ilk çıktığı dönemlerden itibaren daha çok İslami çizgide durduğu bilinmektedir. İstanbul'un önde gelen düşünür ve âlimlerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin diğer kesimleri ve İslam dünyasının her tarafından Müslüman yazarların makale, çeviri ve alıntılarına yer veren mecmua, bilhassa II. Abdülhamid Dönemi'yle beraber gelişmeye başlamış ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra da güçlü bir şekilde devam etmiştir. Mecmua, İslami düşünce akımlarıyla bağlantılı olan bir yayın organı olmuştur (Polat, 2018, s. 393). II. Meşrutiyet Dönemi'nin önemli yayın organlarından biri olan *Sırâtı müstakîm Mecmuası*, kendi ifadesiyle, "din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulum" üzerine kaleme alınan yazıları ihtiva etmektedir. İlk çıktığı dönemlerde adı geçen konularda bilgiler vermekle beraber, 1912'den itibaren *Sebîlürreşâd*¹ adını alarak başyazarlığına Mehmed Akif getirilmiş ardından İslami çizgide yayın hayatına devam etmiştir. *Sebîlürreşâd*'ın kapak kısmında yer alan "dinî, ilmî, edebî, siyasi haftalık mecmûa-i İslâmiyyedir" alt başlığı, mecmuanın çeşitli konuları ihtiva ettiğini göstermektedir (Düzdağ, 2016).

Sırâtı müstakîm'in yayın politikasında temel bir eksen bulunmaktadır. Mecmuanın ilk sayfasında besmele, Fatiha Suresi ve bir hadis verildikten sonra gelen "Ed-dîn en-Nasîha" başlığı

¹ *Sebîlürreşâd Mecmuası* da tıpkı *Sırâtı müstakîm* gibi bir proje çerçevesinde 1925'e kadar olan dönemi içeren 25 cilt hâlinde transkript edilerek yayımlanmıştır. Tamamına Bağcılar Belediyesinin web sayfasından ulaşmak mümkündür.

altında, eylem ve gayelerinin dine hizmet etmek ve din kardeşlerine doğru yolu göstermek olduğu, İslam'ın parlayan ışığından rahatsız olan ve aleyhinde yayın yapanlara akli ve nakli delillerle karşı durmanın yegâne vazifeleri olduğu ifade edilmektedir (Arabacı, 2004, s. 119-120). Bu ifadeler mecmuanın üzerinde durduğu asıl konuları göstermesi bakımından önemlidir.

Sırâtı müstakîm'de yapılan yayınlar arasında İran ve İranlılar hakkında olanların önemli bir yeri vardır. Bu dönemde İran'da ilan edilen 1906 Meşrutiyeti ve sonrasında gelen İngiliz ve Rusların müdahaleleri sebebiyle ülkede birtakım olaylar yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nde de II. Meşrutiyet kısa bir süre önce ilan edildiğinden, İran'daki bu olaylar ilgiyle karşılanmıştır. Bu olayların, dönemin önemli yayın organlarından biri olan *Sırâtı müstakîm*'de yer almasının tek sebebi meşrutiyet değildir. Yayınlardan da açıkça anlaşılacağı üzere İngiltere ve Rusya gibi iki büyük gücün, bir süredir Osmanlı Devleti'yle aralarında ciddi sorunlar yaşanmayan İran'ın yerine geçerek Osmanlılarla komşu olması korkuya sebep olmuş, İran'a karşı girişilen hareketler Osmanlı kamuoyunda tepkiyle karşılanmıştır. İşte bu hususlarda İran ve İranlılar hakkında adı geçen mecmuada yapılan yayınlar dikkate alınarak bu dönemde Osmanlı aydınlarının gözünde İran ve İranlıların yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sırâtı müstakîm'de İran'ın tarihî vaziyeti hakkında yapılan yayınların büyük çoğunluğu Ahmed Ağaoğlu'na (Akayef)^[2] aittir. İran'ın o anki durumu, uluslararası görünümü ve Osmanlıları, dolayısıyla mecmuanın yazarlarını etkileyen yayınlar ise Mehmed Râgıb, Midhat Cemal, Hasan Nâci^[3] gibi yazarı belli olanlar ile “Şûun” başlığı altında yazarı belli olmayanlar tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar dışında, İran'ın İngiliz ve Ruslar arasında paylaşılması ve Rusların İran'a asker çıkarmalarını protesto etmek maksadıyla düzenlenen konferans- ta konuşan Ahmed Ağaoğlu, Kara Bey, Necef'li Şeyh Hacı Esedullah Efendi, Hüseyin Dâniş Bey, Tevfik Bey, Âlim Can Efendi, Abdürreşid Efendi ve Aydın mebusu Ubeydullah Efendi'nin konuşmaları da mecmuada yer almıştır. Bu nedenle İran'ın tarihî vaziyeti hakkında olan kısımların büyük çoğunluğu için Ağaoğlu'nun yazılarından; diğer konular ve mevcut durum için adı geçen yazarlardan faydalanılmış ve “Şûun” başlığı altında yazarı belli olmayan yazılardan yararlanılmıştır. Burada “Şûun” başlığı altında verilen yazıların büyük bir kısmının yukarıda adı geçen yazarlar tarafından kaleme alınmış olabileceği belirtilmelidir. Nitekim söz konusu yazarlar İstanbul'da düzenlenen konferansa katılmakta İran'a ve tarihine ilgi duymaktadır. Dolayısıyla konu hakkında mecmuada makale kaleme alan hemen herkesin konferansa katıldığını tahmin etmek zor değildir.

2 1869'da Azerbaycan'ın Şuşa şehrinde dünyaya gelen Akayef, ilk ve ortaöğrenimini burada tamamladıktan sonra Petersburg'a giderek eğitim almıştır. Paris'te yükseköğretim gören Akayef, Tiflis ve Azerbaycan'da lise öğretmenliği yapmıştır. Aynı zamanda pek çok dergi ve gazetede yayınları bulunmaktadır. 1905'te Rusya'da yaşanan ihtilal hareketlerinden sonra yapılan Petersburg Müslüman Kongresine Kafkasya'daki Türkleri temsil etmek üzere katılmıştır. *Sırâtı müstakîm*'de de yazılar yazan Akayef, tarihî, siyasi ve içtimai konularda pek çok eser kaleme almıştır. Daha sonra Türkiye'de soyadı kanununun kabulünden sonra “Ağaoğlu” soyadını almış ve 1939 yılında vefat etmiştir (Atalar, 2018, s. 139-151). Bu makalede, Türkiye'de tanındığı şekliyle -kaynak gösterimi haricinde- “Ağaoğlu” kullanımı tercih edilmiştir.

3 İranlı bir yazar olan Hasan Nâci Bey, İran Meşrutiyeti'ne taraftar olmuş ve bu konu üzerine eserler kaleme alarak Şah'ın meşrutiyet aleyhine olan hareketlerini protesto etmiştir. İran Meşrutiyeti'ni savunmak için İstanbul'da İranlıların kurduğu “Encümen-i Biraderân-ı İranî” (İranlı Kardeşler Encümeni) adlı cemiyetin de üyelerindendir (Kurtuluş, 2010, s. 202).

İran'ın tarihî vaziyeti üzerine pek çok yazı kaleme alan Ağaoğlu'nun bu konferansta da konuşma yaptığı göz önüne alınırsa yazarı belli olmayan bazı yazıların onun kaleminden çıkmış olması muhtemel görünmektedir. İran'ın tarihi hakkında yazılan bilgiler seri hâlinde mecmuada yer almıştır. “Âlem-i İslâm” başlığı altında İslam dünyasının hemen her kesimi hakkında bilgilere yer verilen mecmuada her bölge, farklı yazarlar tarafından ele alınmıştır. İran ile ilgili olan kısımlar “Âlem-i İslâm: İran'ın Mâzi ve Hâline Bir Nazar” başlığıyla Ahmed Ağaoğlu tarafından ele alınmıştır. İki tanesi 4. ciltte, beş tanesi 5. ciltte olmak üzere toplamda yedi makaleden oluşan bu seride İran'ın en eski devirlerinden 1906 Meşrutiyeti'ne kadar olan dönem ele alınmaktadır. İran hakkındaki yazıların Ağaoğlu tarafından ele alınmasının belki de en önemli sebebi Azerbaycanlı olup bölgeye ve bölge tarihine vâkıf olmasıdır. İran tarihi hakkında bilgi sahibi olan yalnızca Ağaoğlu değildir. İslam âleminin tarihî vaziyeti hakkında bir program yapılmış akabinde gönüllü kişiler tarafından kaleme alınan yazılar mecmuada yayımlanmıştır. Ağaoğlu da Azerbaycan kökenli olması nedeniyle İran hakkında olan kısmı üstlenmiştir. Yazıların talep üzerine mi yazıldığı yoksa kişisel bir girişim mi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Ağaoğlu sadece İran'ın tarihî durumuyla değil, o günkü durumuyla da yakından ilgilenmiştir. Nitekim mecmuada daha çok İran'ın tarihî vaziyeti hakkında yazılar kaleme alırken daha sonraları İran Meşrutiyeti hakkında da bir eser kaleme almıştır (Ağaoğlu, 1941).

İran ve İranlılar hakkında Osmanlı basının-da pek çok yayın yapılmış, bilhassa bu dönemde yaşanan 1906 İran Meşrutiyet Hareketi ve sonrasında gelen İngiliz ve Rus müdahalelerinin sebep olduğu olaylar ilgi çekici olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde de meşrutiyet hareketleri olduğundan konuya ilgisiz kalınmamıştır. *Kalem, Tanin, Hikmet, İctihâd, Beyânü'l-hak, Şurâ-yı Ümmet, Yeni Geveze* gibi gazete ve der-

gilerde pek çok yayın yapılmıştır. Fakat Ağustos 1908'de çıkmaya başlayan *Sırâtımüstakîm Mecmuası*'nda bu konu hakkında çok fazla yayın yapıldığı dikkat çekmektedir. İran hakkında *Sırâtımüstakîm*'de ilk yayın Şubat 1909'da, son yayın Aralık 1910'da yapılmıştır. Bu süre zarfında İran'ın tarihî vaziyetinden içeride yaşanan olaylara ve Osmanlılar ile olan münasebetlerine kadar pek çok konuda yazılar yazılmıştır. Bu sırada Osmanlı Devleti'nde yeniden meşrutiyet ilan edilmiş ve uzun yıllardır istibdat rejimi uyguladığından şikâyet edilen II. Abdülhamid tahttan indirilmişti. Bu nedenle, o sırada hâlâ devam etmekte olan İran Meşrutiyet Hareketi ve meşrutiyet aleyhindeki hareket ilgi çekici bir konu olmuştur. Meşrutiyetle bağlantılı olan Rusların ve İngilizlerin müdahalesi ile bu iki devlet arasında yapılan İran'ın taksimi anlaşması ise hem manevi sebeplerden hem de Osmanlılar nezdinde yüzyıllardır düşman olarak görülen Rusya'ya karşı duyulan hisler sebebiyle Osmanlı aydınlarının dikkatini çekmiş ve onları bu konuda yayın yapmaya itmiştir.

1. Sırâtımüstakîm'e Göre İran'ın Tarihî Vaziyeti

İran'ın tarihiyle ilgili *Sırâtımüstakîm Mecmuası*'nda önemli bilgiler veren Ahmed Ağaoğlu'na göre İslam âleminin mühim kısımlarından birini teşkil eden İran'ın tarihî önemi, konu hakkında bilgi sahibi olan bütün Batılı ve Doğulu yazarlarca takdir edilmektedir. İranlılar, dünya üzerinde en eski kavimlerden biridir. Aryanî ırkından olan İranlılar, Romalılardan ve hatta Yunanlılardan önce müstakil ve millî bir devlet teşkiline muvaffak olarak Asya'da binlerce seneden beri önemli bir yere sahip olmuştur. Zira antik dönemlerde bütün Batı Asya'ya hâkim olmuşlardır. Asurluları, Babillileri ve Küçük Asya'daki (Anadolu) diğer krallıkları mağlup ederek Doğu Türkistan'dan Akdeniz'e kadar olan bölgeleri hâkimiyetlerine almışlardır.

Hatta bir zamanlar Perslerin önderliğinde Mısır ve Avrupa'nın bir kısmını istila ederek o dönemde dünyanın en medeni ve en meskûn olarak bilinen yerlerini ellerine geçirmişlerdir. Bu dönemin İran hükümdarları olan Kâyâniyan Hanedanı İran'a en parlak devirlerini yaşatmıştır (Akayef, 2015a, s. 423).

İran'ın eski devirlerindeki siyasi durumu ve önemi hakkında verilen bu bilgilerden sonra, mecmuada adı Doktor Stubbe olarak verilen birinin kaleminden İran'ın o dönemdeki dili, edebiyatı ve dinî inancı hakkında şu bilgiler verilmektedir:

“İranlıların o dönemlerde kullandıkları dil, Sanskritçeden gelen eski Farsça idi. Bu dil, Latin-Yunan dilleriyle beraber en güzide dil olarak kabul ediliyordu. Bu dönemde eski Farsça ile yazdıkları eserler Paris, Londra ve Berlin kütüphanelerinde mahfuzdur. Aynı zamanda İranlılar ‘Mazizm’ denen bir dinî inanışa sahipti. Sonraki asırlarda dilleri gelişerek Zend, Pâzende ve Pehlevi devirlerini geçirdi; din ise Eflatun’un çağdaşı olan Zerdüşť adlı birinin öğretileriyle İran’a giren farklı bir inanca büründü.” (Doktor Stubbe, 2015, s. 448).

Verilen bu bilgiler, Osmanlı aydınlarının İranlıların eski devirlerindeki siyasi ve kültürel muhitleri hakkında bilgi sahibi olduklarını göstermektedir.

Sırâtı-müstakîm’de İranlıların bilinen ilk dönemleri hakkında verilen bu bilgilerden sonra Ağaoğlu, İranlıların Türklerle teması hakkında önemli bilgiler paylaşmaktadır. Buna göre; Küçük Asya, Mısır ve Batı Türkistan’ı hâkimiyetlerine alan İranlılar, Doğu Türkistan’da Türklerle karşı karşıya geldiler. Firdevsi’nin *Şahnamesi*’nin neredeyse tamamını oluşturan bu mücadeleler, eski İran’ın ruhunu teşkil etmektedir. Türk hükümdarı Afrasyab ile İran hükümdarı Zal oğlu Rüstem

arasındaki mücadeleler *Şahname*’nin ana temasını oluşturduğu gibi iki millet arasındaki münasebetlerin de tarihî temelini teşkil etmektedir. Zal oğlu Rüstem, Afrasyab ile mücadeleye devam etmeye hazırlanırken Batı’dan gelen ve cihan-girlik iddiasında olan Büyük İskender, Asya’nın tamamını fethetme arzusuna düşmüş, İran’ı birkaç muharebede mağlup etmiştir. Bu mağlubiyetlerden sonra İranlılar yabancı esaretine girmiştir (Akayef, 2015a, s. 423-424). Ağaoğlu’nun üzerinde durduğu bu konu, İran’da kurulan ve kısa zamanda tüm Anadolu’yu ele geçirerek Ege sahillerine dayanan Persler ile Makedonya ve Yunanistan’da birliği sağladıktan sonra doğuya doğru harekete geçerek Hindistan’a kadar olan bölgeleri eline geçiren İskender’in mücadeleleridir (Memiş, 2021, s. 367 vd.).

İskender’in istilasından sonra İran’ın Sasani Hanedanı liderliğinde yeniden istiklalini kazanması yine Ağaoğlu tarafından şu cümlelerle ifade edilmektedir:

“Yabancıların İran’a tasallutu, İranlıların akıllarını başlarına getirdi. İsfahan’da ‘Gâve-i Âheng’ adıyla anılan bir demirci ortaya atılarak bütün İranlıları yabancılarla karşı isyana çağırdı. Gâve’nin bu çağrısı başarılı oldu ve yabancılar İran’dan çıkarılarak Sasani Hanedanı kuruldu. Sasaniler Dönem’inde İran yeniden eski kudretini kazanmaya başladı. Bu sırada Yunanlılar gitmiş, yerine Romalılar gelmişti. Romalılar bütün gayretlerine rağmen İran’ı itaat altına alamadılar. Sasani Hükümdarı II. Şapur’un, -şu anda Paris Millî Kütüphanesi’nde bulunan- bir mektupta Roma İmparatoru Neron’dan ‘dostum’ diye bahsetmesi İran’ın bu dönemde Romalılarla kendilerini eşit tuttuklarını göstermektedir...” (Akayef, 2015a, s. 424).

Ağaoğlu’nun Sasanilerin ortaya çıkışıyla ilgili verdiği bilgiler, tarihî olaylardan ziyade destanlar-

la karışık durumdadır.^[4] Gâve-i Âheng adlı birinin önderliğinde İran'ın yeniden istiklalini kazandığını belirten Ağaoğlu, İran'ın durumunun bir süre sonra yeniden bozulmaya başladığını belirtmektedir: “Hükûmet entrikacıların ve kadınların eline geçti. Adaletin yerini zulüm, kanaatin yerini israf aldı. İran, bu yabancı hâkimiyetinden kısa bir süre sonra Hz. Ömer Dönemi'nde İslam hâkimiyetine ve tesirine girdi.” (Akayef, 2015a, s. 424). Tabii olarak bu etkileşim tek taraflı olmamıştır. İranlılar da İslam medeniyetini etkilemiştir. Nitekim İranlıların İslam tarihinde oynadıkları rolün önemi İslam tarihine vâkıf olanlarca bilinmektedir. Yazar, burada İranlıların etkisini hem olumlu yönden hem de olumsuz yönden ele almaktadır:

“Abbasilerin hâkimiyeti döneminde İslâm medeniyetinin gelişmesinde İranlıların önemli katkıları oldu. Zira Fahreddin Râzi, Keşşaf, Celâleddin Rûmî gibi birçok meşhur âlimin İran kökenli olması ve İranlıların bütün İslam ilim ve fenninin gelişmesinde yaptıkları hizmetler bu kavmin bütün İslam âlemi nezdinde özel bir yere sahip olduğuna delildir. Fakat çok geçmeden ortaya birçok mezhep çıkmıştır. Mutezile ve Eşâire, Sûfiyye Tarikatı, Zeydî, İsmâilî, Bâtınî, Fedâî, Şeyhî, Bâbî gibi isimlerle anılan bu mezheplerin tümü İran'dan çıkmıştır. İran'dan çıkan her şeyde olduğu gibi bu defa da mezhepler hızla İslam âlemine sirayet etmiştir.” (Akayef, 2015b, s. 448).

Ağaoğlu'na göre İranlılar ile Türkler uzun zamandır birbirlerini tanımakta ancak Sasani Hanedanı'nın İran'da tahta geçmesinden İslamiyet'in İran'da hâkim olmasına kadar iki

kavim arasında münasebetler yaşandığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Safeviler ortaya çıkmadan önce, İran tarihinde sonuçları itibariyle büyük ve önemli bir başka gelişmenin altını çizen Ağaoğlu, Türklerin iç Asya'dan batıya doğru ilerleyerek İranlılarla karşılaşmalarını yeni bir dönemin başlangıcı saymaktadır (Akayef, 2015b, s. 449). Ağaoğlu burada Safevilerden önceki duruma temas etmekle birlikte sonraki yazılarında Safeviler hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Mecmuada “Âlem-i İslâm” başlığı altında İslam âleminin her kesimi hakkında bilgi verilirken, İran gibi İslam âleminin önemli bir kısmını teşkil eden bir bölgenin tarihî durumunu yansıtan önemli bir dönemi hakkında bilgi verilmemesi dikkat çekicidir. Bunun sebepleri hakkında kesin bilgilere ulaşmak zor görünmektedir.

İslamiyet'in İran'da hâkim olmasından Safeviler Dönemi'ne kadar olan durumu ele alan Ağaoğlu, Türklerle Arapların karşılaşmalarını, Abbasiler Dönemi'nde İran'da geldikleri konumları, bugün “Büyük Türk Muhacereti”^[5] olarak adlandırılan Türklerin Batı'ya doğru göç etmelerini ve İran'da hâkimiyet kurarak İranlıların bir müddetten beri zayıflayan medeniyetlerine yeniden can verdiklerini anlatmaktadır. Ona göre Abbasiler Dönemi'nde İslamiyet'in Asya'ya doğru yayılmasıyla Türklerle İslam âlemi arasında münasebet ve irtibat sağlanmıştır. Araplar, Türkistan ve Maveraünnehir taraflarına doğru gaza faaliyetlerini genişletince burarlarda meskûn Türklerle karşılaşarak mücadeleye girişmişlerdir. Araplar, Türklerin harp esnasında gösterdikleri cesaret ve şecaate hayranlık

⁴ Sasani adı, hanedanın kurucusu kabul edilen Erdeşir-i Bâbekân'ın dedesi Sasan'dan gelmektedir. O dönemde İran'da hüküm süren Partların son dönemlerinde Fars bölgesinde mahallî bir idareci olan Bâbek, vilayetin büyük bir kısmını birleştirmişti. Bâbek'in ölümünden sonra yerine büyük oğlu Şâpûr, onun kısa süren iktidarından sonra oğlu Erdeşir geçti (M.S. 216). Erdeşir, 224 yılında Part hükümdarı Erdevân'ı mağlup etti ve bu galibiyetin ardından 226'da İran'da mutlak hükümdar olarak tahta geçti (Naskali, 2009, s. 174).

⁵ Tabii ve siyasi sebeplerle başlayan ve “Büyük Türk Muhacereti” olarak adlandırılan bu göçler neticesinde Türkler, Batı'ya doğru harekete geçerek Yakın Doğu, Bizans ve hatta Balkan tarihinde önemli izler bırakmışlardır (Turan, 2019, s.180 vd.).

duydukları gibi, terbiye, güzel ahlak, davranışla birlikte diğer hünerlerini de takdir etmiştir. Araplarla birlikte çarpışan İranlılar da aynı duyguları beslemiştir. Muharebe sırasında esir edilen Türklerin en fazla fiyata satılması bunun bir örneğidir. Sultanlar, ümera ve eşraf, Türk cariyeleri ve Türk esirleri almaya gayret etmiştir. Bu esirler alındıkları evlerde ve saraylarda terbiye edilmiştir. Bir süre sonra Türkler, esir edilerek Müslüman olmaları bir yana, kendi istekleriyle İslam'ı kabul etmeye başlamış ve İslam topraklarına doğru yönelmiştir. Bu dönemde yıkılmaya yüz tutan Abbasiler, kendilerini korumaları için Türklerin sadakatinden istifade etmiştir. Abbasiler, bu doğrultuda halifeyi koruması için Türklerden oluşan bir alay kurmuştur. Bu alay kısa zamanda nüfuzunu artırarak iktidarı elde etmiştir. Bağdat'taki halifeler Türk alayının elinde esir durumuna düşmüş; Türkler kimilerini tahttan indirmiş, kimilerini de tahta cülûs ettirmişlerdir. Aynı zamanda Maverâünnehir ve Türkistan'daki kandaşlarını batıya doğru yürütmeye teşvik etmişlerdir. Yine aralarında liyakat sahibi olanları vilayetlere emir, hâkim, vali tayin etmişlerdir. Bu sayede muharebeye gerek kalmadan hilafetin ve Abbasilerin bütün doğu kısımlarını elde etmişlerdir. Kısacası, Abbasilerin zayıfladığı dönemde bütün İran, Hazar Denizi ve Afganistan Türklerin eline geçmiştir. İşte İran'ın tekrar maneviyatını geliştirmesi bu sayede mümkün olmuştur. Zira Türkler her zaman ve her yerde olduğu gibi burada da kavmiyetlerini unutarak içinde bulundukları çevreye uyum sağlama yolunu seçmiştir. Bu sayede İranlıların yeniden manevi bir ruh kazanarak ilerlemelerini sağlamışlardır (Akayef, 2015b, s. 449).

Emeviler Dönemi'nde Türkistan'a doğru fetihlerini genişleten Arap orduları, burada Türklerle karşılaşarak mücadeleye girişmiştir. Türkler, bilhassa 751 Talas Savaşı'ndan sonra İslamiyet'i kabul etmeleri üzerine Emevi ve Abbasi Hanedanı Dönemi'nde devletin önemli kademelerinde kendilerine yer bulmaya baş-

lamıştır. Emeviler Dönemi'ne oranla Abbasiler Dönemi'nde hem orduda hem de devlet kademelerinde daha fazla istihdam edilen Türklerin sayısı zamanla bir hayli artış göstermiştir. Bunda Abbasilerin farklı unsurlara değer vermesinin yanı sıra İranlılara ve Araplara karşı uyguladıkları denge siyaseti etkili olmuştur. Bu şekilde Abbasi halifeleri nezdinde önemli bir denge unsuru hâline gelen Türkler, Ağaoğlu'nun belirttiği üzere bir müddet sonra halife değişikliği yapacak kadar güç kazanmıştır. Türk nüfusunun artması üzerine Bağdat dışında başka bir şehir inşa ederek onları buraya yerleştirmeye karar veren Halife Mu'tasım, Samarra şehrini kurarak imar edilmesi için çaba göstermiştir (Topuz, 2011, s. 85 vd.). Abbasiler Dönemi'nde sivrilmeye başlayan Türkler, gerçekten de Selçukluların önderliğinde büyük bir devlet kurarak İran tarihinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bu andan itibaren, Moğol İlhanlı Devleti haricinde, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar İran'da hâkim olan unsur Türkler olmuştur. Ağaoğlu, Türklerin İran'a ve İran medeniyetine olan katkılarını şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Sasaniler ortadan kalktığından beri İran'da millî edebiyat, dil ve örf ve adetlere dair bir şey kalmamış, neredeyse tamamı unutulmuştu. İşte Türk kavmi İran'a geldikten sonra bu durum değişmeye yüz tuttu. Hilâfetin bütün doğu kısmını ellerine alan Türkler, Türk dilini, edebiyatını, örf ve adetlerini geliştirmek yerine İranlıların dilini, Farsçayı kabul ederek Fars edebiyatının gelişmesine yardım etmiştir. Bu tavır, Gazneli Sultan Mahmud'dan başlayarak, Büveyhiler, Selçuklular, Atabeyler, Safeviler, Afşarlar ve Kaçarlar tarafından da benimsenmiş, 900 yıl boyunca Fars'ın gelişmesini bu Türkler üstlenmiştir. Zira Türkler burada da sadece yöneticilik, askerlik ve memurluk gibi mühim işleri üzerlerine alarak ticaret, ekonomi, edebiyat ve ilim gibi kültür muhitinde en önemli kısımları teşkil eden işleri yerli ahaliye bırakmışlardı.” (Akayef, 2015c, s. 9).

Ağaoğlu, Türklerin İran'a yaptığı olumlu etkiyi ele alırken kendi benliklerine yabancı kalmalarını da eleştirmektedir:

“Türk kavminin belki de en zayıf tarafı budur. Nereye gitmişse orali olmuştur. İstanbul'a girince Bizans'ın adetlerini benimsemiş, Batı Asya'da Araplaşmış, daha içerilerde Farslılaşmış, Hindistan'da Hintlileşmiş ve Doğu Türkistan'da Çinlileşmiştir. İslâm âlemi göz önüne alınınca, burada hükümdarlık edenlerin neredeyse tamamının Türk olduğu anlaşılır: Tunus beyleri, Mısır hidivleri ve ümerası, İran'da hâkim olan hanedanın üyeleri, ümerası ve hanları ile İran'ın önemli bir kısmını teşkil eden Azerbaycan gibi eyaletler Türklerden müteşekkildi. İran'ın sosyal ve siyasal hayatında mühim bir yeri olan Türkler, aynı zamanda İran'da meşruti idarenin tesis edilmesinde de birinci derecede rol oynamışlardır. Meşrutiyet için direnişin en fazla Tebriz'de yaşandığı ve buranın Türklerden müteşkekil olduğu düşünülürse mesele daha iyi anlaşılacaktır.” (Akayef, 2015c, s. 10).

Ağaoğlu bu yazısından sonra, 18. yüzyılın sonlarında İran'a hâkim olan Kaçar Dönemi'yle ilgili olarak Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han ve hanedanın ilk dönemleri hakkında bilgiler vermemekte, 1831'de tahta geçen Nasırüddin Şah Dönemi ve sonrasını anlatmaktadır. 1500'de İran'a hâkim olan ve Nadir Şah Afşar'ın 1736'da şahlığını ilanına kadar hüküm süren Safevilerden, Afşar Hanedanı'ndan

ve Afşarlardan sonra İran'da hâkimiyeti ele alan Zend Hanedanı'ndan bahsetmemesi ilgi çekicidir^[6]. İranlıların kökenleri ve ilk dönemleri hakkında bilgi sahibi olan birinin, İran'ın önemli bir devresini teşkil eden bu dönemler hakkında bilgi vermemesi dikkat çekicidir. Aynı zamanda, bu dönem hakkında bilgi verilirken sürekli olarak Kaçarların olumsuz yönlerine değinildiği de dikkat çeken hususlardandır.

Ağaoğlu'na göre Kaçar^[7] Hanedanı İran'a hâkim olduğundan beri İran gerileme içinde olmuştur. Sadece Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza liyakat sahibi olarak hükümdarlık yapabilmıştır. Yalnızca kendilerini düşünen, kendi menfaatlerini sağlamak için halkı ezmekten başka bir şey bilmeyen bu hanedan, İran'ın başına bela kesilmiştir. İran'da kanun ve adalete dair bir şey kalmamıştır. Ne şeriat kanunlarına ne millî adet ve geleneklerine ne de ahlaki prensiplere riayet edilmiştir. Bilhassa yarım yüzyıldan fazla hâkimiyet süren Nasırüddin Şah Dönemi'nde İran hayli perişan bir hâle gelmiştir^[8]. Nasırüddin Şah, eskiden beri İranlılar üzerinde nüfuz sahibi olan eşraf ve ayan ile ulema sınıfını ezmeye çalışmıştır. Eşraf ve ayanın nüfuzunu kırmak için idari görevleri ellerinden alarak ehil olmayan kişilerin tasarrufuna bırakmıştır. Devlet ümerasının da nüfuzunu artırınca eşraf ve ayanın halk nezdinde nüfuz ve itibarı kalmamıştır. Ulemaya ise bunları da türlü oyunlarla ahali arasında itibarsızlaştırmıştır.

- 6 Safeviler, Afşarlar, Zend Hanedanı Dönemi ve İran tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uluerler, 2009, s. 7 vd.
- 7 Kaçarlar, 15. yüzyılın sonlarında Bozok Bölgesi'nden Azerbaycan'ın kuzeyine doğru harekete geçerek Gence ve civarını yurt tutan Akçalı, Akça Koyunlu ve Şam Bayatı Türkmen oba ve taifelerinden oluşmuştur. İran Şah'ı I. Abbas'ın içeride otoriteyi sağlamlaştırmak amacıyla kabile ve aşiretleri farklı yerlere yerleştirmesi ve dağıtması üzerine Kaçarların bir bölümü İran'ın iç kısımlarına gelerek yerleşmiştir. Bu ilk dönemlerinde Safevilerin iç siyasetinde pek söz sahibi olmasalar da zaman zaman üst düzey görevlere geldikleri olmuştur. Zamanla devlet içindeki konumlarını sağlamlaştırarak sivrilmişler, Safevilerin yıkılmasından sonra iyice güç kazanarak Zend Hanedanı'ndan sonra iktidara gelmişlerdir (Sümer, 2001, s. 51-53).
- 8 Akayef aynı makalenin başka bir yerinde Nasırüddin Şah'ın altmış beş yıl hüküm sürdüğünü yazmaktadır (Akayef, 2015ç, s. 43). Bir başka makalede ise saltanatının yarım yüzyıla yakın sürdüğünü söylemektedir (Akayef, 2015d, s. 60).

Şah'ın bu davranışının sebebi ülkede birlik sağlamak, ülkeyi kaldırmak değil tam tersine, keyfî işlerine gelecek herhangi bir muhalefeti önlemektir. Nitekim eşraf ve ayan ile ulemanın nüfuzunu kırıncı, keyfî işlerinde serbest kalmıştır. Bütün bunlardan sonra memlekette can ve mal güvenliği kalmamıştır. Ehil olmayan idareciler de Şah'ı taklit ederek kendi menfaatlerine çalışmıştır. Şah bütün İran'ı oğulları ve akrabaları arasında taksim etmiştir. Bunlar da aynı şekilde hareket ederek halkı soymaktan, halka zulmetmekten başka bir şey yapmamış velhasıl memleket perişan bir hâle gelmiştir (Akayef, 2015ç, s. 43).

İran'ın düştüğü bu perişan durumda ülkede canını ve malını emniyette görmeyenlerin başka yerlere göç etmeye başladıklarını söyleyen Ağaoğlu'na göre göç edenlerin sayısı yıllık iki-üç yüz bine varmaktadır. Göçmenlerin çoğunluğu, Osmanlı, Rusya ya da Hindistan'a yeni bir yurt tutmak amacıyla gitmiştir. Ahalinin göç etmesi, boş kalan yerlerin bir süre sonra kum sahrasına, dolayısıyla çöl hâline gelmesine sebep olmuştur. İran'ın içine düştüğü bu hâl şu cümlelerde açık olarak ifade edilmektedir:

“...inhiraf ve harâbî sadece maddî tarafla kalmadı. Maalesef daha ileri giderek milletin kalbine kadar girdi. İşte istibdadi yönetimin bir millet üzerinde bıraktığı tahribat bundan ibarettir. Maddi tahribatı imar etmek mümkündür. Fakat manevî tahribatı imar etmek için uzun zaman çalışmak ve gayret etmek gerekmektedir...” (Akayef, 2015d, s. 60).

Burada Ağaoğlu'nun meşrutî bir idare tarzına taraftar olduğu anlaşılmaktadır. İstibdadi idare tarzının kötülüklerine atıfta bulunmakla II. Abdülhamid Dönemi'ne (1876-1909) vurgu yaparak meşrutî bir idarenin ülkenin refahı için daha iyi olduğu fikrini öne sürmektedir. Ağaoğlu, İran'ın içine düştüğü durumu açıkça ifade etmektedir. Kaçarların İran'daki kötü yönetimleri sebebiyle ülke kötü bir vaziyetteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde durum daha da kötüleşmiştir. Dışarıdan da işlerine müdahale

gelmeye başlaması üzerine yabancıların kuklası olarak görülen Şah'a karşı din adamları başta olmak üzere ülkenin hemen her kesimde büyük bir muhalefet gelişmeye başlamıştır. Muhalefet geliştikçe Osmanlı Devleti'nin uyguladığı politikaların örnek alınması ilgi çekicidir. Bu dönemde II. Abdülhamid'in uygulamaya geçirdiği İttihâd-ı İslam politikası, İstanbul'daki İranlı siyasi muhalifler, Irak'taki müçtehitler, İran'daki dinî önderler, medrese öğrencileri ve devlet kademesindeki bazı idareciler arasında çare olarak görülmeye başlanmış ve bu politikaya destek verilmiştir (Çetinsaya, 2000, s. 14). Ağaoğlu, Nasırüddin Şah ve dönemiyle ilgili olarak şu eleştiriyi yapmıştır:

“Nasırüddin Şah İran'ı sadece içeride değil dışarıda da çok kötü bir duruma getirmiştir. Günden güne bozulan ekonominin gelir kaynakları, israftan geri durmayan Şah ve maiyetine yetmez olmuştur. Dolayısıyla dışarıdan borç para alınmıştır. O güne dek yabancı devletlerden borç para almamış olan İranlılar, bu dönemde hızla borç batağına sürüklenmiştir. Devletler arasında borç para alışverişi elbette olmaktadır. Ancak bu borç ihtiyaç duyulan yerde kullanılmakta, yani memleketin mamur hâle gelmesi için harcanmaktadır. Fakat Nasırüddin Şah Dönemi'nde sırf israflarını karşılamak için borçlar alınmıştır. Kısa süre içinde Rusya ve İngiltere'den çok fazla borç alınması sebebiyle, ülkenin servet kaynakları, hatta dâhili bağımsızlığı bu iki devletin eline geçmiştir.” (Akayef, 2015e, s. 77).

Bu dönemde İran'da İngiltere ve Rusya taraftarlığının yanında bir de Osmanlı taraftarlığı ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde de bu dönemde İran'a bir ilgi belirmiştir. Bilhassa II. Abdülhamid'in uyguladığı politikanın bir yanını oluşturan İran'ın da İttihâd-ı İslam siyasetine dâhil edilmesi için İran'ın dinî alanda en etkin otoriteleri olan müçtehitlerin Sünnî-Şii yaklaşmasını sağlamak üzere ikna edilmesi için girişimlerde bulunulmuş fakat bunda pek bir başarı elde edilememiştir (Çetinsaya, 2000, s. 15-16).

Ağaoğlu, Nasirüddin Şah'ın aldığı borç paralar üzerinden İran'ın İngiltere ve Rusya ile olan münasebetlerine de değinmektedir:

“Öteden beri İran'a dış bileyen İngiltere ve Rusya, önlerine gelen bu fırsatı kaçırmamıştır. Tahran'da farklı isimler altında bankalar açarak ağır faizlerle Şah'a para tedarik etmeye başlamışlardır. Faiz ve borç karşılığında verilen rehinlerden başka birçok imtiyaz elde edilmiştir. Borç alınan para zaten ülkenin bekasına harcanmamıştır. İlim-irfan yuvası addedilen mektep ve medreselerden eser yoktur. Askerî alanda kara ve deniz kuvvetlerinin sadece adı kalmıştır. Şah aldığı paraları memleketi geliştirmek için harcamak yerine, keyif sürmek üzere israfa ve Avrupa'ya seyahate harcamıştır. Üstelik eğitim için İranlıların Avrupa'ya gitmelerini ve Avrupa gazetelerinin ve her türlü matbuatının ülkeye girişini de yasaklamıştır.” (Akayef, 2015g, s. 77-78).

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Kaçarlar Dönemi'nde İran tarihi hakkında bilgi verilirken en ufak bir olumlu yöne işaret edilmekte sadece İran'ın bu dönemde içine düştüğü kötü duruma değinilmektedir. Halbuki Kaçarlar Dönemi'nde İran'ın modernleşmesi için reformlar yapıldığı ve bu sayede askerî alan başta olmak üzere sosyal, ekonomik ve kültürel alanda ilerlemeler kaydedildiği bilinmektedir (Devebakan, 2021, s. 187 vd.; Karadeniz, 2021, s. 85 vd.; Ünal, 2021, s. 133 vd.; Yetiş, 2021, s. 163 vd.).

Mecmuada bu yayınların yapıldığı dönemde İran'da hâkim olan hanedanın Kaçarlar olduğu, bu dönemde İran'ın durumunun hiç de parlak olmadığı ve Şah'ın İran'da ilan edilen Meşrutiyet aleyhinde hareketlerde bulunması göz önüne alınırsa yazarın konuyu bu şekilde ele almasının sebebi anlaşılabacaktır. Nitekim bu sırada Osmanlı Devleti'nde de meşrutiyet ilan edildiğinden, Osmanlı kamuoyu tabii olarak İran'daki meşrutiyet taraftarlarının lehinde, meşrutiyete karşı olan Şah ve yandaşlarının ise aleyhinde bir tutum sergilemiştir. Ağaoğlu,

Nasirüddin Şah'ın Avrupa'ya yaptığı seyahati israfa ve keyfi bir tutuma atfederek bunun yanlış bir davranış olduğuna işaret etmektedir. Fakat günümüzde yapılan araştırmalarda bu seyahat İran'ın modernleşmesi çerçevesinde ele alınmaktadır (Özlü ve Üzümlü, 2021, s. 119-132).

Kaçar Hanedanı'nın kötülüklerine Nasirüddin Şah'ın bu hareketleri de eklenince halkın tahammülü kalmamıştır. Ağaoğlu, Nasirüddin Şah'ın sebep olduğu tüm bu kötülüklerin neticesinde halktan gelen bir tepki sonucunda öldürüldüğünü ifade etmektedir :

“...Bütün bu kötülüklerin, zulmün intikamını almak Rıza adlı birine düştü. Şöyle ki karısı, bir kızı ve bir oğlu olan Rıza, yaşadığı vilayette hâkim olan şehzadenin, karısını kendisinden istemesi üzerine Tahran'a, Şah'a şikâyet gitti. Fakat burada şikâyetini dinletebilmek bir yana üstüne dayak cezası aldı. Çaresizce şehzadenin isteğini yerine getiren Rıza, vilayetine döndüğünde bu defa şehzadenin kızına tasallut olduğunu gördü. Kızından sonra sıra oğluna da geldi. Tekrar Tahran'a giden Rıza, bu defa Şah'ın insafa geleceğini düşünürken ölüm cezasına çarptırıldı. Fakat her nasıl olduysa bir yolunu bulup kaçtı. İstanbul'a gelerek, bir zamanlar Şah'ın hiddetini üstüne çekmiş olan Cemaleddin Afgani ile görüştü. Cemaleddin Afgani'den Şah'ın öldürülmesinin caiz olduğuna dair fetva alınca tekrar Tahran'a döndü. Şah, âdeti olduğu üzere Şeyh Abdülazim denilen seyran yerine gittiğinde, burada saklanmış olan Rıza, yerinden çıkarak Şah'ı hançerledi. Şah'ın ölüm haberi bütün İran'da bir bayram sevinciyle kutlandı. Fakat bıraktığı kötü izler hâlâ İran'ın başına bela olmaya devam etmektedir...” (Akayef, 2015g, s. 414).

Nasirüddin Şah'ın öldürülmesi meselesinde yazarın verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Şah'ın iktidarının 50. yıl kutlamalarına hazırlandığı bir sırada, Mayıs 1896'da Rey yakınlarındaki Şah Abdülazim Türbesi'nde Mirza Rıza adlı biri tara-

findan yapılan bir suikast neticesinde öldürüldüğü bilinmektedir (Suâd Pîrâ ve Özgüdenli, 2006, s. 406). Fakat bu suikastın asıl sebebinin yukarıda verildiği gibi olduğu kuşkuludur.

Nasırüddin Şah'ın öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu Muzafferüddin Şah, Ağaoğlu'na göre ömrünü Tebriz'de, kafes arkasında sefahat içinde geçirmiş olduğundan memleket idaresi nedir bilmemektedir. Fıtraten zayıf bir mizaca sahip olup kimsenin kötülüğünü istememiş, kimseyi de idare edememiştir. Etrafını ehliyetli kişilerin alması sebebiyle de İran daha beter bir hâle gelmiştir. Tam bu esnada Rusya'da ihtilal meydana gelmiştir (1905). Yukarıda bahsedildiği üzere İranlıların bir kısmı Rusya'ya göç etmiştir. Rusya'da meydana gelen ihtilal ve inkılap kısa süre sonra, buradaki İranlıların da tesirleriyle, İran'a da sirayet etmiştir. Bu sirayet-teki vasıta ise Kafkasya ve Kafkasya'da çıkarılan İslam matbuatı olmuştur (Akayef, 2015e, s. 78).

Osmanlı kamuoyunun ve *Sırâtı müstakîm*'in bu dönemde İran ve İran Meşrutiyeti hakkında sahip olduğu kanaate değinilmesi gerekmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Bundan yaklaşık iki yıl önce, 1906'da İran'da da aynı durum yaşanmıştır. II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra, hâlâ meşruti idarenin sürdüğü Osmanlı Devleti'nde kamuoyunun Şah'ın lehinde olması elbette beklenemezdi. Bu sırada önemli yayın organlarından biri olan *Sırâtı müstakîm* de aynı şekilde Şah'ın aleyhinde, meşrutiyetçilerin lehinde bir tutum sergilemiş, buna uygun makale ve yazıları neşretmeyi uygun görmüştür. Nitekim aşağıda görüleceği üzere bu hususta yapılan yayınların tamamında meşrutiyet taraftarı olan İranlıların lehinde bir tutum sergilendiği görülmektedir.

Ağaoğlu, Kafkas Müslümanlarının matbuat hayatı hakkında da bir takım bilgiler

vererek matbuat sayesinde İran Meşrutiyeti'ne yaptıkları katkıyı ifade etmektedir: O zamana dek Rus hükûmeti Kafkasya Müslümanlarının gazete, mecmua, risale gibi matbuata dair yayınlar çıkarmalarına müsaade etmemiştir. Rusya'da yaşanan ihtilali fırsat bilen Kafkasyalılar Bakü'de önce *Hayat*, ardından *İrşâd* adında bir *Türk-İslâm* gazetesi neşretmeye başlamıştır. Bakü'de gazete yayımlanması İranlıların da dikkatini çekmiş söz konusu gazete her yerde alınıp okunmaya başlanmıştır. Bu sayede İran'ın bazı bölgelerinde bir takım matbuat hareketleri başlamıştır. Tebriz'de ve diğer bölgelerde gazeteler çıkmaya başlamıştır. Kafkasya'da yaşayan birçok İranlı da edindikleri bilgi ve fikirlerle memleketlerine dönerek istibdadî rejimin kaldırılması ve meşrutiyetin ilanı için çalışmaya başlamıştır (Akayef, 2015e, s. 78).

İran'da 1906'da ilan edilen Meşrutiyet ve devamında yaşanan çalkantılı olaylar hakkında pek fazla detay veremeyen Ağaoğlu, aynı zamanda bunu Osmanlı'da ilan edilen Meşrutiyet'le de kıyaslamaktadır. Ona göre zayıf bir mizaca ve bünyeye sahip olan Muzafferüddin Şah, ahali arasında patlak vermeye başlayan ihtilal hareketlerine bir son vermek ve ahalinin adalet ve nizama olan ihtiyacını gidermek amacıyla kendi isteğiyle Meşrutiyet'i ilan etmiştir (1906).⁹ Eski devirlerden beri keyfî idareye alışan, kanunun ne olduğunu bilmeyen bir devlette birden bire hükümdarın böyle bir idare tarzı uygulamaya kalkışması her tarafta şaşkınlığa sebep olmuştur: "...Bir millet, hürriyeti uzun bir zamandan, birçok mücadelelerden ve fedakârlıklardan sonra elde etmezse, o millet için hürriyeti idare etmek zor olur..." Nitekim İran'da meşrutiyet ve hürriyeti muhafaza edecek bir otorite mevcut değildir. O dönemde İran'da ne istediğini bi-

⁹ Mecmuada meşrutiyet gelişmeleri hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. 1906 İran Meşrutiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Karacan, 2013.

len, ne yapacağını, nasıl hareket edeceğini farkında olan ve hürriyetin ilanı için gayret eden bir sınıf yoktur. Yüzyıllarca ezilmiş olan İranlılar, elbette hürriyeti, ilerlemeyi, meşrutî bir idare tarzını istemişlerdir. Fakat istemek başka, istenilen şey uğrunda mücadele etmek başkadır. İran’da, Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi meşrutî bir idare ve hürriyet için uzun zaman mücadele eden bir grup veya teşkilat yoktur. Üstelik meşrutîyeti kendi isteğiyle ilan etmiş olan Şah Muzafferüddin de zayıf bünyesine yenik düşerek iki sene sonra vefat etmiştir. İran’ın başına bundan sonra yeni felaketler gelmeye başlamıştır. Yeni Şah Muhammed Ali, bütün ömrünü Tebriz’de kadınların ve hizmetçilerin arasında geçirdiğinden, idare için eğitim ve terbiye görmemiştir. İşte böyle birinin İran Şah’ı olması, İranlılar için yeni bir musibet kapısı açmıştır (Akayef, 2015h, s. 94-95).

İran’ın eski devirlerinden daha yakın dönemlere doğru gelindiğinde farklı yazarların da konu hakkında birtakım bilgiler verdiği görülmektedir. Örneğin Mehmed Râgıb isimli müellif, İran’ın içinde bulunduğu kötü duruma değinerek o sırada önemli bir şarkiyatçı olan Edward G. Browne’in^[10] İran hakkında yazdığı bir eser hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Müslümanların dertlerine sadece dindaşları değil, bütün insanlık iştirak etmektedir. Bunlardan biri de bir İngiliz olan ve İnkılâb-ı İran adıyla bir eser kaleme alan Cambridge Üniversitesi Arapça Öğretmeni Browne’dır. Browne, Doğu’yu gezmiş, göz-

lemlemiş ve araştırmıştır ki İran’da meydana gelen hareket onu da ilgilendirmiş ve bunun hakkında bir kitap yazmıştır. Bu kitap âdetâ İngiliz siyasetine karşı bir protesto mahiyetindedir. Şah Ahmed’in tahata geçişiyle nihayete eren eser bir ithaf^[11] ve ardından mukaddime ile başlamaktadır. Mukaddimedeki şu cümleler dikkat çekicidir: ‘İran’ın yabancılar tarafından işgal veya idaresi uzun sürecek olursa orayla son bulur.’ Tecrübeyle sabittir ki zayıf milletlerin Avrupalı büyük güçlerden biri tarafından işgal edilmesi ebedî olmayan anlamında kullanılır.” (Râgıb, 2015, s. 186).

Ardından İranlıların dünya siyasetinde siyasi fikirleri vesilesiyle oynadıkları önemli rollerden bahsederek öne çıkan vasıflarını ele almaktadır. Mukaddimeden sonra asıl konuya başlamakta ve ilk bölümleri Cemaleddin Afgani’ye ayırmaktadır (Râgıb, 2015, s. 185-187). Bu sırada İran’da meşrutîyet aleyhine devam eden hareketler ve İngiliz ve Rusların işe karışması sebebiyle yaşanan olaylar Osmanlı kamuoyunda tepkiyle karşılanmıştır. Muhtemelen sempati uyandırmak amacıyla mecmuada bu tarzda birtakım yazılar kaleme alındığı görülmektedir.

1906’da ilan edilen meşrutîyete kadar İran’ın tarihi, *Sırâtımüstakîm Mecmuası*’nda bu şekilde ele alınmıştır. Büyük çoğunluğunu Ahmed Ağaoğlu’nun yazdığı bu bilgiler dışında, mecmuada İran hakkında yer alan diğer bilgiler, genellikle o dönemde yaşanan önemli gelişmeleri kapsamaktadır. Meşrutîyetin uyardığı yankılar dışında, İngiliz ve Rusların

^[10] Ünlü İngiliz şarkiyatçısı Edward Granville Browne, doğu âlemine duyduğu ilgiden ötürü Farsça, Arapça ve Hintçeyi öğrenerek bilhassa İran tarihi hakkında pek çok eser kaleme almıştır. İran’ın sadece tarihi durumuna değil, mevcut durumuna da ilgi duymuştur. Bu hususta mezheplerle de ilgilenmiş, Babilik üzerine bir eser yazmıştır. Bunun dışında, yaklaşık bir yıl kaldığı İran’daki gözlemlerini anlattığı *A Year Amongst the Persians*, dünyaca ünlü eseri *A Literary History of Persia* gibi önemli eserler kaleme alarak Devletşah, Avfi ve Müstevfi gibi önemli İranlı müelliflerin eserlerinin tenkitli neşirlerini yapmıştır (Topuzoğlu, 1992, s. 336-337).

^[11] “Düşünceleriyle, sözleriyle, icraatlarıyla İran’a, Acem memleketine yardım ettiler. Dilleriyle, kalemleriyle, kuvvetleriyle çalıştılar. Gayret ettiler, zahmet çektiler, harp ettiler, küçük olsun büyük olsun yararlılıklar gösterdiler. Bu kitabımı onlara ithaf ediyorum.” (Râgıb, 2015, s. 185).

İran'la olan münasebetleri, İngilizlerin İran'a verdikleri bir ulti-matom sebebiyle başlayan gergin durum, İran-Osmanlı sınır meseleleri gibi öne çıkan konular mecmuada İran hakkın-da birtakım yazıların yazılmasına vesile olmuştur. Makalenin devamında, o dönemde İranlılar hakkında ele alınan konular sırasıyla verilme-ye çalışılacaktır.

2. İranlılar

Sırâtı-müstakîm'de İran ve İranlılar hakkın-da bilgiler verilmekte aynı zamanda İranlılarla Azerbaycan Türklerinin birbirlerine karşı olan duygularına değinilmektedir. Hasan Nâci'ye göre İranlılarla Azerbaycan Türkleri arasın-da eskiden beri süregelen bir nefret hâli var-dır. İranlılar; kaba, ahmak gibi isim verdik-leri Türklere hiçbir önem göstermezken, İran hükûmeti bir buçuk milyon kadar nüfusu olan Azerbaycan vilayetini elinde tutmak için her şeyi yapmıştır. Burada yaşayan Türkler daima Şah'a sadık görüldüklerinden, İran Şahları on-ları hoşnut etmek için şehzadelik zamanlarını Azerbaycan'ın merkezi olan Tebriz'de geçir-miştir. Üstelik Tebriz, sınıra yakın olması sebe-biyle ticaret bakımından İran'ın çoğu vilayetin-den daha işlek ve daha önemli bir konumdadır. İstibdadi yönetim şekli Azerbaycanlıları etkile-diği için burada yaşayan Türklerin yüz binler-cesi Hindistan, Osmanlı ve Rusya topraklarına göç etmişlerdir. İstibdadın yanı sıra sürekli tef-rikalara sebep olan mezhep kavgaları ve bundan yararlanan İranlı idarecilerin öldürmek istedik-leri kişileri Babilik^[12] gibi kendi görüşlerine zıt görülen herhangi bir inançla itham etmeleri de

önemli rol oynamıştır. Molla ve mezhep dava-ları İran'ı öyle bir duruma getirmiştir ki Fars, Türk'e; Türk, Fars'a; bir vilayet diğerine; bir şehrin iki mahallesi birbiriyle mücadeleye ha-zır hâle gelmiştir. Ahalinin cahil kalması hükû-metin ve mollaların işine yaramış türlü hile ve oyunlarla çok okumanın sapkınlığa sebep ola-cağı söylenerek eğitim ve ilim-irfana müsaade edilmemiştir. İran bu durumdayken Rusya'da ihtilal yaşanmasıyla İran'da da meşrutiyet ta-lep edilmeye başlanmıştır. İranlıların geneli Şii olduğundan aralarında müçtehitler bulunmak-tadır. Kaçarların İran'da hâkimiyet kurmaları üzerine bunların zulmünden kaçan müçtehitler, Necef'te faaliyetlerine devam ederken etraf-larına yine yüz binlerce talebe toplamışlardır. Talebeler burada senelerce eğitim görüp ehliye-tini diğerlerine tasdik ettirdikten sonra müçtehit ilan edilmişlerdir. İranlılar da bu müçtehitleri takip ederek dinî inanışlarının esaslarını bunla-rın öğretilerine göre icra etmişlerdir. İran ule-ması da genellikle bunların yanında yetişmiş, icazet aldıktan sonra İran'a dağılarak görevle-rini ifa etmişlerdir. İran'da hoca ve mollaların nüfuzu çok olmasına rağmen asıl söz sahipleri söz konusu müçtehitler olmuştur (Nâci, 2014, s. 58-59).

Nâci'nin isabetle belirttiği gibi, bu dönem-de Necef başta olmak üzere Irak'taki Kerbela, Kazımeyn ve Samarra İran'dan kaçan veya sür-gün edilen müçtehit denilen Şii inanışın din büyüklerinin sığınağı hâline gelmiştir. Atabat denilen bu şehirlerde 19. yüzyılda İran'ın en önemli müçtehitleri oturmuştur, bundan dolayı her yıl binlerce İranlı öğrenci ve ziyaretçi bu şehirleri ziyaret etmektedir. 19. yüzyılın ikin-ci yarısından itibaren İran'ın iç ve dış durumu

¹² Babilik, Nasırüddin zamanında molla kıyafetli Mirza Muhammed Ali adında birinin ortaya çıkardığı bir mezheptir. Kısa sürede mezhep halk arasında itibar görmüş ve birçok taraftar edinmiştir. Yakalandığında İran uleması tarafından idam emri verildiğinde atılan kurşunlardan birinin ipe denk gelmesiyle kopması üzerine halk bunu keramete yormuş fakat buna rağmen idam edilmiştir. Bundan sonra nerede gözü açık ve hükûmete muhalif biri görülse Babi denilerek idam edilmiştir. Muhammed Ali'nin halefi olan Mirza Hüseyin Baha ise daha ileri giderek Tanrı olduğunu ilan etmiştir (Nâci, 2014, s. 58).

zayıfladıkça bu müçtehitler Şah başta olmak üzere idari kadroda yer alan kesime muhalif olmaya başlamıştır (Çetinsaya, 2000, s. 13). Nâci'nin ve Ağaoğlu'nun belirttiği İran'ın içine düştüğü kötü durum meşrutiyet hareketinde temel bir etken olmuştur. Zira her ihtilal hareketinde olduğu gibi bu harekette de mevcut düzenin etkisi olmuş, daha iyi bir yönetim sisteminin olabileceği düşüncesiyle meşrutiyet uğruna mücadele edilmiştir. Bilhassa Nasırüddin Şah'ın öldürülmesinden ve yerine liyakat sahibi olmayan Muzafferüddin Şah'ın geçmesinden sonra meydana gelen olaylar meşrutiyet hareketinin fitilini ateşlemiştir (Dilek, 2007, s. 54).

Sırâtımüstakîm'de İran'da Meşrutiyet'in ilanından sonra eğitim ve askerî alanda yapılan reformlara da yer verilmiştir. İran'da meşrutiyetin ilanından sonra kurulan Millî Meclis ve yeni hükûmet birtakım reformlar yapmıştır. Mecmuada, eğitim, askerî ve sosyal alanda yapılanlar reformlara da dikkat çekilmiştir. Millî Meclis veya Mebusan Meclisi, eğitim alanında yaptığı reformla ilköğretimi, yani iptidai mektepleri zorunlu kılmıştır. Bu mekteplere devam edecek olanlardan durumu iyi olmayanların ücretsiz, zengin olanların ise küçük bir ücretle eğitim görmelerine karar verildiği gibi bütün köylerde iptidai mekteplerin açılması ve mektep programlarının yeni usule göre olması da kararlaştırılmıştır (*Sırâtımüstakîm*, 2015a, s. 219). Bir müddet sonra, İran'ın içinde bulunduğu durumun dâhilî sebeplerinden biri olarak görülen unvan ve bu gibi isimler de kaldırılmış (*Sırâtımüstakîm* Mecmuası, 2015a, s. 437), dışarıdan müsteşarların davet edilmesine ve bunların büyük milletlerden olmalarına karar verilmiştir (*Sırâtımüstakîm* Mecmuası, 2015b, s. 16). Ayrıca İran hükûmeti, Mebusan Meclisine bir program sunmuş ve programda yer alan maddelerin uygulanmasına geçilmiştir. Bu program birtakım reformlar önermiştir: Dışarıdan memurlar getirilecek, polis ve emniyet

teşkilatı ile vilayetlerde reformlar yapılacak, yeni bir ordu kurulacak, maliyenin ıslahı ve vergilerin adaletle toplanması için yeni bir hesap divanı kurulacak, adliyenin ıslahı için mevcut kanunlar düzenlenip muhakeme işleri yeni bir düzene tabi tutulacaktır (*Sırâtımüstakîm* Mecmuası, 2015c, s. 456). Osmanlı aydınları İran'da yapılan reformlara da ilgi duymuş ve reformları sempatiyle karşılamışlardır. Mecmuada “Şûun” başlığı altında ele alınan bu husus incelendiğinde, Osmanlı aydınlarının, İranlıların meşrutî idarenin ilanından sonra giriştikleri reform hareketlerinin ülkenin kalkınması için faydalı olacağına inandıkları görülmektedir.

3. Meşrutiyet'in İlanından Sonra İran-Rus ve İran-İngiliz Münasebetleri

Meşrutiyetin ilânıyla beraber İran'la olan ilişkilerde yeni bir döneme girilmiştir. Aslında bu sırada iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İranlılar arasındaki münasebetin II. Abdülhamid Dönemi'ndekine benzer bazı yönleri bulunmaktadır. II. Abdülhamid gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti de Irak'ta bulunan Şii müçtehitleriyle iyi ilişkilere sahip olmuştur. Müçtehitler, İran'da meşrutî bir idarenin tesis edilmesinden yana olmuşlardır. Üstelik İttihat ve Terakki Cemiyeti, Abdülhamid'in İran'a karşı güttüğü İttihâd-ı İslam politikasını devam ettirmiş, daha İran'da meşrutiyet ilan edilmeden önce Halil (Kut), Yakup Cemil, Sapançalı Hakkı gibi cemiyetin önemli isimlerinden bazılarını Azerbaycanlı meşrutiyetçilere destek olmak üzere İran'a göndermiştir. Mehmed Emin (Yurdakul) ve Ömer Nâci gibi Türkçülerin İttihâd-ı İslam amaçlı İran seyahatleri de devam etmiştir (Çetinsaya, 2000, s. 17).

İran'da meşrutiyetin ilanından sonra gündemi en fazla meşgul eden konuların başın-

da 1907’de yapılan İngiliz-Rus Anlaşması^[13] ve Rusların İran’a karşı giriştikleri hareketler gelmektedir. Bu iki husus *Sırâtı-müstakîm Mecmuası*’nda çokça işlenmiştir.

Kazan’da yayın yapan *Yulduz* gazetesinin İran hakkında yazdıkları *Sırâtı-müstakîm*’de de yer almıştır:

“İran memleketi İngiltere ile Rusya arasında taksim ediliyor. Taksim fiili olarak yapılmamışsa da nüfuz alanları olarak icra edilmiştir. Bu iki devletin amacı İran’ı savasız paylaşmaktır. Fakat umdukları olmadı: İran ezilmedi. Şu anda parçalanmış da değil. Sadece ekonominin kötü vaziyetinden dolayı borç para ihtiyacına düştüler. Bunu fırsat bilen İngiltere ve Rusya borç vermek istedilerse de İranlılar reddettiler. Durumdan haberdar olan Almanya hareketi geçerek İran’ın ihtiyacı olan parayı vermenin yanı sıra, şimendifer temin etmek ve Urmiye Gölü’ndeki gemi seyir işlerine yardım etmek gibi niyetlerle bir temsilcisini Tahran’a gönderdi...” (Sırâtı-müstakîm Mecmuası, 2015p, s. 183).

İran ile Almanya arasındaki münasebetlere dair bir başka yerde de bilgiler mevcuttur: Bombay’da neşredilen ve *Sırâtı-müstakîm*’de de yer verilen *Hablü’l-Metin* gazetesi bu hususta şunları yazmaktadır:

“İran bir iç borçla yetinmeli, sarayda bulunan bütün kıymetli emtia satılarak idarenin ıslah edilmesine çalışılmalı, dışarıdan borç almak kaçınılmaz hâle gelirse Almanya’dan alınmalı ve alınan parayla diğer devletlerin borçları ödendikten sonra Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında bir demir yolu yapılmalı, her ne pahasına olursa olsun İranlılar Almanya ile yakınlık kurmaya devam etmelidirler.” (Sırâtı-müstakîm Mecmuası, 2015i, s. 414).

Bu cümlelerden anlaşıldığı üzere İngiltere ile Rusya arasında İran taksim edilmiş^[14], ancak İran bu taksim karşısında direnmekten geri durmamıştır. Bu taksim neticesinde İngilizlerin Güney İran’da, Rusların ise Kuzey İran’da faaliyetlerini yoğunlaştırmaları (Sırâtı-müstakîm Mecmuası, 2015ç, s.114) ve İranlıların karşı tepkileri *Sırâtı-müstakîm*’de çok fazla yer bulmuştur. Ayrıca, bu dönemde Osmanlı Devleti’nin Almanya ile kurduğu yakınlıktan dolayı İranlıların da aynı şekilde hareket etmeleri gerektiğine değinilmektedir.

Bilindiği üzere İran’da 1906’da ilan edilen meşrutiyet, Muhammed Ali Şah’ın meşrutiyet karşısı faaliyetleri sebebiyle 1907-1908 yıllarında çıkan ve Rusya ile İngiltere’nin de dâhil oldukları olaylar neticesinde kaldırılmıştır. Fakat Tebriz’deki meşrutiyet yanlılarının teslim olmamaları ve önce Şah’ın, ardından Rus birliklerinin yaklaşık bir yıl süren kuşatması-

¹³ Bu Anlaşma’yla İran’ın kuzeyi Rusya’ya, güneyi İngiltere’ye bırakılmıştır. Anlaşmanın birinci ve ikinci maddeleriyle karşılıklı olarak kendilerine ayrılan topraklarda rahatça hareket edebilmek için müdahale etmemeyi kabul etmişlerdir. Ayrıca üçüncü bir ülkenin müdahale etmesi durumunda birlikte hareket etmeyi kararlaştırmışlar, yani bir nevi ittifak akdetmişlerdir (Karadeniz, 2017, s. 227). 1828 Türkmençay Antlaşması’yla Aras Nehri’ne kadar olan toprakları ele geçiren Rusya, bu anlaşmadan sonra Kuzey İran’ın tamamına hâkim olmak amacıyla faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Rusya’nın aynı şekilde Orta Asya’da, bilhassa Türkistan’dan güneye, Hindistan’a doğru ilerlemesi, burada yüzyıllardır yerleşmiş bulunan İngilizleri endişeye sevk etmiştir. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı’nda İngiltere’nin Japonya’yı desteklemesi üzerine Japonya karşısında mağlup olan ve her tarafa karşısında İngiltere’yi bulan Rusya, nihayetinde İngiltere ile 1907’de İran’ın taksimini de içeren bir anlaşma yapmıştır. Bu Anlaşma, İngiltere ve Rusya gibi iki büyük gücü sömürge bölgeleri üzerinde bir uzlaşmaya götürmüş ve iki devleti birbirine yakınlaştırmıştır ki, Fransa’nın da dâhil olduğu “Üçlü İtilaf” bu Anlaşma’yla tamamlanmıştır (Karacan 2013, s.186 vd.).

¹⁴ İngiltere ve Rusya’nın İran’daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özlü ve Demir, 2021, s. 203-218.

na direnmeleri ve bu cesur hareket karşısında diğer şehir ve vilayetlerden de destek gelmesi üzerine meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir (Karacan, 2013, s. 182 vd.). İran’da bu olayların başlamasında etkin olan Şah’ın faaliyetleri ve İngiltere ile Rusya arasında imzalanan anlaşmayla İran’ın taksim edilmesi meselesi o dönemde çok fazla yankı uyandırmıştır.

Yukarıda değinildiği üzere İran’da meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra Muhammed Ali Şah’ın meşrutiyet aleyhine bazı girişimlerde bulunması ülkede karışıklıklara sebep olmuştur. Önce meşrutiyet yanlılarıyla monarşi yanlıları, ardından meşrutiyetçilerle Şah çatışmaya başlamıştır. İran’la ve İran’da yaşanan her olayla ilgilenen iki devlet olan Rusya ve İngiltere de tabii olarak bu karışıklıklardan yararlanma yoluna gitmiştir. 1907’de iki devletin İran’ı taksim planları yaptığını da unutmamak gerekir. Rusya, İran şahlarına uzun zamandır borç verdiği için olaylara ilk müdahale eden devlet olmuştur. Ardından Güney İran’da karışıklıklar yaşandığını ve bunun bölgedeki İngiliz tüccarlarına ve ekonomik faaliyetlerine zarar verdiğini söyleyen İngiltere harekete geçmiş, İran hükûmetine bir ultimatom vererek karışıklıklara bir son verilmesini, aksi takdirde bizzat harekete geçeceğini bildirmiştir (Konferans, 2015, s. 121). İran’a verilen bu ultimatom sadece İranlıların değil, Osmanlıların da tepkisine sebep olmuştur. Bundan dolayı Osmanlı basınında bu konu üzerine pek çok yayın yapılmış, İngiltere’nin bu hareketine tepki gösterilmiştir (Karacan, 2021, s. 236 vd.).

İran’da karışıklıkları tetikleyen unsurlardan biri de İngiliz ve Rus müdahaleleri olmuştur. Meşrutiyet yanlıları buna sert tepki göstermişlerdir. Şah’ın da İngiliz ve Rus müdahalesini olumlu karşılaması ve bundan yararlanarak meşrutiyeti kaldırması, Tebriz başta olmak üzere İran’ın birçok bölgesinde çatışmaları daha da artırmıştır. İngiltere ile Rusya arasındaki İran’ı taksim anlaşması Osmanlı

aydınlarını da etkilemiştir. Bu etki başlıca iki yönlü olarak kendisini göstermiştir. Birincisi aynı dinden olan İran’ın böyle bir şeye maruz kalmasının verdiği duygusal yön, ikincisi ise İngiltere ve Rusya’nın İran’a yerleşmeleriyle Osmanlı sınırlarının tehlike altına gireceği düşüncesiyle akıllara gelen maddî yöndür. Nitekim mecmuadaki şu ifadeler bunu açıkça göstermektedir:

“...İran ile aramızda yüzyıllardır iktisadî ve siyasî münasebetler mevcuttur. Aynı zamanda her iki devletin Müslüman olması bu münasebetleri daha da artırmıştır. Bundan dolayı İran’da düzenin tesis edilmesini, terakkinin hızlanmasını arzu ederiz. Bunlardan başka, İran’ın Osmanlı’ya karşı düşmanlık fikri beslememesi ve herhangi bir saldırıda bulunmaması sebebiyle doğu sınırlarımız bir dereceye kadar emniyettedir. Fakat güneyden İngiltere’nin, kuzeyden Rusya’nın İran’dan pay alması, Bayezid’den Basra Körfezi’ne kadar bu ikisiyle komşu olacağımız anlamına gelir. Doğrusunu söylemek gerekirse, herhâlde doğu sınırlarımızda böyle iki kuvvetli devletle komşu olmak hoşumuza gidecek hadiselerden değildir...” (Matbûât, 2015, s. 144).

1906’da Meşrutiyet’in ilan edilmesini görünürde destekleyen devlet İngiltere’dir. Muhafazakâr görünen Rusya ise meşrutiyetin kaldırılmasından memnun olmuştur. İlginç olansa hürriyetçi görünen İngiltere’nin, İran’da karışıklıklar yaşandığı esnada Rusya ile taksim anlaşması yapması ve meşrutiyetçiler karşısında monarşi taraftarlarını desteklemesidir (Matbûât, 2015, s. 145). Zaten Muhammed Ali Şah’ın meşrutiyetin ilanından iki yıl sonra, 1908’de Rusların desteğiyle meşrutiyetçilere ve meşruti hükûmete karşı askerî darbe kararı alarak meclisi topa tutmasının ardında yatan en önemli sebep İngilizlerin meşrutiyetçilere olan desteğini geri çekmesidir (Dilek, 2007, s. 66). İngilizlerin bu politikasına karşı diğer dev-

letlerin tutumu da pek tutarsızdır. Almanya ve Avusturya endişeli ve böyle bir taksime taraf-
tar değilken Fransa bu dönemde İngiltere'nin
ardından ayrılmadığı için duruma ses çıkarma-
maktadır. Rusya ve İngiltere de aslında anlaş-
maya rağmen birbirlerine güven duymamakta-
dır (Matbûât, 2015, s. 145).

Bu ifadeler Avrupalı büyük güçlerin ken-
di aralarındaki münasebetleri göstermesi bakı-
mından da önemlidir. Zira bu sırada İngiltere ve
Fransa, yine Fransa ve Rusya arasında yakın-
laşma meydana gelmiş, buna karşılık Almanya
ve Avusturya-Macaristan ise ayrı bir blok ola-
rak ortaya çıkmaya başlamıştır. Aslında bu po-
litikaların temeli Prusya'nın 1871'de Fransa'yı
mağlup etmesinden sonra Almanya adı altın-
da millî bir devlet hâline gelmesine kadar git-
mektedir. Alman Millî Birliğinin kurulmasın-
da başrolü oynayan Otto von Bismarck, ne
olursa olsun Rusya ile çatışmaya girilmemesi,
buna karşın Fransa'ya karşı her zaman dik-
katli ve tetikte olunması üzerine bir politika
izlemiştir. Fakat II. Wilhelm'in Almanya'da
başa geçmesinden sonra bu politikada deği-
şiklikler olmuş, bir taraftan İngiltere'ye karşı
silahlanma yarışına girişilirken diğer taraftan

Fransa'ya karşı Rusya'yı kendi yanında tutma
politikası son bulmuştur. Bu sebeple Rusya ve
Fransa arasında yakınlaşma olmuş, bir süre
sonra bu yakınlaşmaya İngiltere de dâhil ol-
muştur. Almanya ise kurulduğu andan itiba-
ren Avusturya-Macaristan ile birlikte hareket
etmiş, bir süre sonra bu iki devlete İtalya da
dâhil olmuştur. Bu bloklaşma aynı zamanda
Birinci Dünya Savaşı'ndaki tarafları da belir-
lemiştir (Armaoğlu, 2018, s. 27 vd.).

Osmanlıların İran'da yaşanan olayla-
ra tepkileri matbuattan açıkça anlaşılmakta-
dır. Elbette aynı dinden olan ve uzun bir müd-
det boyunca içinde bulunduğu zor durumdan
dolayı bir tehdit unsuru olmayan İran yeri-
ne iki büyük gücün gelmesini istememişler-
dir. Nitekim ultimatomdan kısa bir süre son-
ra İstanbul Beyoğlu'nda Osmanlı aydınlarının
yanı sıra İranlıların ve Tatarların da katıldığı bir
konferans toplanmış, mesele burada ele alın-
mıştır. Kara Bey'in açılış konuşmasıyla başla-
yan konferans, Necef'li Şeyh Hacı Esedullah
Efendi'nin konuşmasıyla^[15] devam etmiştir.
Sonrasında Hüseyin Dâniş Bey^[16], Tefvik Bey^[17],
Âlim Can Efendi^[18], Abdürreşid Efendi^[19],
Ahmed Ağaoğlu^[20] ve Aydın mebusu

1 5 “...Yedi-sekiz bin senedir bağımsızlığını muhafaza eden İran hiçbir zaman esaret altına giremez. Daima
hür yaşamış milletimiz mücadeleye hazırdır, istiklali için canını verecektir...” (Konferans, 2015, s.119).

1 6 “...İran'ı bunca zaman yaşatan kuvvetlerden biri şudur: İran'a gelen fatihler buraları ele geçirmişler fakat
İranlıları asimile edememişlerdir. İranlılar milliyetlerini hiçbir kuvvete karşı terk etmemişlerdir. İran'a
gelenler kılıçla galip manevî olarak mağlup olmuşlardır...” (Konferans, 2015, s. 120).

1 7 “...Bu kadar uzun bir geçmişi olan İran hiçbir vakit ecnebi egemenliğine girmemiştir. Bunun en büyük
sebebi İran'ın tek bir millet olmasıdır...” (Konferans, 2015, s. 121).

1 8 “İngiltere'nin İran'a bir ultimatom verip üç ay içinde Güney İran'da asayiş sağlamasını, aksi taktirde mü-
dahale edeceğini bildirmesi sadece Müslümanları değil, insaniyet namına herkesi üzmüştür. Biz Rusyalı
Müslüman gençler ise bu haberden en çok müteessir olanlarıdır.” (Konferans, 2015, s. 121).

1 9 “...Bugün İranlı kardeşlerimizin canlarına kastedenler her iki taraftan doğuyu kuşatmaya çalışıyorlar. Bu
yüzden ben bu meseleye sadece bir İran meselesi olarak bakmayacağım. Bu bütün gerçekliğiyle bir şark
meselesidir. Bunun neticeleri bütün doğu âlemini etkileyecektir...” “...Bugün her İranlı'nın vazifesi, ru-
hunu, hayatını, malını, mülkünü her şeyini ülkesi uğruna feda etmektir. Bir İranlı bundan imtina ederse o
İranlı değildir.” (Konferans, 2015, s. 122).

2 0 “...Bence, bu taksim meselesi hayata geçirilirse, aynı zamanda Osmanlığa ve dolayısıyla bütün İslam
âlemine tafisi mümkün olmayan bir darbe vurulmuş olacaktır.” “Farz edin ki İran taksim edildi. Rusya

Ubeydullah Efendi^[21] İran'ın taksime karşı mücadele edeceğini, her türlü manevi desteği vereceklerini belirttikleri konuşmalar yapmışlardır.

İngiltere'nin ultiatomundan sonra Ruslar da harekete geçerek İran'da askerî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Nitekim Tahran ve Tebriz ahalisi Rusların kötü muamelelerinden duydukları rahatsızlıkları büyük devletlerin sefirlerine bildirmiştir. Ahaliyi en fazla rahatsız eden hususlar ise Rus askerlerinin ulemaya ve kadınlara gösterdikleri hürmetsizlik olmuştur (Sırâtımüstakîm Mecmuası, 2015d, s. 312). Yine Tebriz'de İranlı 130 tüccarın imzaladığı bir telgrafname İran hükûmetine, Tahran'daki büyük devletlerin sefirlerine, *Şark, İran-ı Nev* ve *Meclis* gazetesine gönderilerek Rusların hareketlerinden dolayı tüccarların işlerini yapamaz olduklarından dem vurularak şikâyetle bulunulmuş ve yardım etmelerini istemişlerdir (Sırâtımüstakîm Mecmuası, 2015d, s. 395). İran'ın taksimine karşı ahaliden de tepki gelmiştir. Bakü'deki İran tebaası taksimden sonra İngiltere'nin ultiatom vermesine büyük bir miting yaparak tepki göstermiştir (Sırâtımüstakîm Mecmuası, 2015e, s. 191). İngiliz ultiatomundan sonra Rusya'nın Güney Azerbaycan'a girmesi üzerine Tahran'da da büyük bir miting yapılarak ahalinin tepkisi gösterilmiştir (Sırâtımüstakîm Mecmuası, 2015f, s. 252).

İran'da yaşananlara Mısır ve Hindistan'dan da tepkiler gelmiştir. Liverpool'da yapılan miting ise İngiltere'yi büsbütün korkutmuştur. Bu olaylardan sonra İngiliz kamuoyu Doğu'da İngiliz nüfuzunun azalmaya ve yerini Almanya'nın doldurmaya başladığını, Avrupa'da Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın oluşturduğu üçlü ittifak ile Osmanlı ve bütün İslam âleminin İran'ın yıkılışına asla müsaade etmeyeceklerini dile getirmişlerdir (Sırâtımüstakîm Mecmuası, 2015g, s.174).

Sırâtımüstakîm'de meşrutiyet sebebiyle yaşanan olaylara da yer verilmiştir. Buna göre Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet karşıtı faaliyetleri ve İngiliz ve Rusların hareketleri sebebiyle Tebriz'de direnen ve meşrutiyeti yeniden ilan etmek için çaba harcayan meşrutiyetçilerin başı olan Settar Han,^[22] Rusların yardımıyla Şah'ın askerlerinin ahaliden silahlarını toplamalarına karşı çıkarak mücadele etmek için hazırlıklara başlamıştır. Ahali de silahlarını teslim etmeyerek Bahadır Han'ın idaresine bir araya gelmiştir. Buna karşın hükûmet direnenlerin üzerine top ateşi açınca başlayan çatışmalar gece saatlerine kadar devam etmiş, nihayetine meşrutiyetçilerin liderleri olan Settar Han ve Bakır Han yakalanarak hapsedilmişlerdir. Bir başka lider olan Mecdüddin ise Sertar Han'ın adamlarını da yanına alarak direnmeye devam etmiştir (Sırâtımüstakîm Mecmuası, 2015h, s. 396).

Kürdistan ve Azerbaycan'ı, İngiltere ise İran'ın güney kısımlarını alacak. Bu durumda biz nasıl bir hâlde kalıyoruz? Bütün Anadolu, Irak, Basra, Musul, Bağdad... hepsi düşmanlarımızın istilası için açık olmaktadır..." (Konferans, 2015, s. 125).

2.1 "Avrupalılar Osmanlıların hürriyet kazandıklarını gördüler. Ardından İran kazandı. Beraber çalışırlarsa terakkileri mümkün olacak. Bunun yanında Avrupalıların asıl korkusu şudur: İran, Osmanlı ve Afganistan birleşirse bizi tehdit eder duruma gelirler. Şu hâlde, daha bunlar birleşmeden İran'ı istila edelim. Böyle bir durumda Osmanlı zaten kuşatılmış olacaktır..." "Şimdi biz buna karşı ne yapalım? Bu sırada Avrupa'da itilaf ve ittifak devletleri adı altında oluşan gruplardan birine dâhil olmalıyız..." (Konferans, 2015, s. 127).

2.2 O dönemde Şah'a ve Ruslara karşı verdiği mücadelelerle ün kazanan Settar Han, Osmanlıların da sempatisini kazanmıştır. Bundan dolayıdır ki Midhat Cemal tarafından adına bir şiir kaleme alınmıştır (Cemal, 2012, s. 7).

İran'dan gelen bu haberler üzerine *Sırâtımüstakîm*'de konu hakkında yine bir takım yazılar kaleme alınmıştır. Buna göre İran'daki olaylar başlıca iki sebepten kaynaklanmaktadır: Birincisi İranlılar arasında bulunan birlik ve ittifak yoksunluğu, ikincisi Ruslar ve İngilizlerin sürekli olarak hile yoluyla yaptıkları kışkırtmalardır. Bunun yanında, sadece İran'ın değil, Osmanlı'nın da tehlikede olduğu düşünülmüş, İran'ın Ruslar ve İngilizlerin eline geçmesiyle Osmanlı'nın Asya ile bağlarının tamamen kopacağını ve dört bir yanının sarılmış olacağını dile getirmişlerdir (*Sırâtımüstakîm Mecmuası*, 2015h, s. 396). Bu da Osmanlı aydınlarının, İran'ın yerine Rusya ve İngiltere gibi iki büyük gücün geçmesinin Osmanlılar açısından doğuracağı tehlikeleri sezerek buna göre olaylara tepki verdiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Meşrutiyet yanlılarıyla muhalifleri arasında yaşanan olaylar ve bu münasebetle Osmanlı'yı da ilgilendiren meselelerle ilgili olarak şu bilgilere yer verilmektedir: İran'da yaşanan olaylar sebebiyle kabine zorlukla teşkil edilebilmiştir. Yeni kabine-nin olayları bastırmak için Tahran'da silah toplamaya girişmesi olayları daha da artırdı, buna karşılık hükûmet sıkı yönetim ilan etti. Fakat bu çare olmadığı gibi, meşrutiyetçiler hükûmete karşı açıkça cihad ilân ettiler (*Sırâtımüstakîm Mecmuası*, 2015i, s. 416). Olaylar sırasında Osmanlı Devleti'nin Tahran'daki tebaasını korumak için İranlı yetkililere müracaat etmesi üzerine Osmanlı şehbenderliklerinde muhafız asker sayısı artırılmıştır (*Sırâtımüstakîm Mecmuası*, 2015i, s. 416). Osmanlı hükûmeti de olayların kendisini etkilemesini önlemek ve tebaasını korumak için sınır boylarında bazı askerî önlemlere başvurmuştur (*Sırâtımüstakîm Mecmuası*, 2015ç, s.114). Sadece İran'daki olaylardan dolayı değil, sınırda yer alan aşiretlerin sal-

dırlarını önlemek için de tedbirler alınmıştır (*Sırâtımüstakîm Mecmuası*, 2015j, s. 222). Nitekim kısa bir süre önce sınırdaki aşiretler, İran askerleriyle beraber Rusların kışkırtmasıyla Osmanlı sınırlarına tecavüz etmişlerdir (*Sırâtımüstakîm Mecmuası*, 2015k, s. 174). Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Reşt, Hoy ve Salmas şehbenderliklerinde de bazı olaylar meydana gelmiştir. Şehbenderlerin şikâyeti üzerine İran hükûmetince tahkikat başlatılmış ve sorumlular yakalanarak cezalandırılmıştır. Bu olaylarda Rusların parmağı olduğu, İranlılarla Osmanlıları birbirlerine düşürmeye çalıştığı iddia edilmiştir (*Sırâtımüstakîm Mecmuası*, 2015l, s. 206). Nitekim sınırda olan ve Rus etkisinde bulunan Urmiye'de de benzer olayların yaşanması bunu doğrular niteliktedir (*Sırâtımüstakîm Mecmuası*, 2015m, s. 222). Üstelik Rus matbuatı da Sünni ve Şiileri kışkırtmak ve birbirlerine düşürmek için faaliyetlerde bulunmuştur. İran'ı işgal etmek isteyen Rusya'nın, bir süredir yakınlaşmaya başlayan Osmanlılarla İranlıların arasını açmak amacıyla Sünni-Şii ihtilaflarını kışkırtmaya çalıştığı da dikkat çekmektedir: "...Ruslar ele geçirmek istedikleri yerlerin ahalisi arasında ihtilaf ve nifak tohumları ekerrek amaçlarına daha rahat bir şekilde ulaşmak isterler. Bunun örneklerini müteaddit yerlerde gördük..." (*Sırâtımüstakîm Mecmuası*, 2015n, s. 160-161).

Mecmuadan anlaşıldığı üzere Rus askerlerinin İran'a girmesine sadece meşrutiyetçilerle ahali değil, hükûmet ve müçtehitler de tepki göstermiştir. Her ne kadar Rus işgaliyle meşrutiyet yanlılarının tasfiye edileceği muhtemel görünse de bu iş Şah'a ve Şah taraftarı hükûmet mensuplarına yarsa da ülkelerinin yabancı bir güç tarafından işgal edilmesine göz yummamışlardır. Fakat hükûmetin işgal karşısında yaptığı itirazlardan bir netice elde edilememiştir. Kuzey İran'da Rusların ahaliyi rahatsız etmeye devam etmesi ve her tarafta

Rus bayraklarının asılması gibi İran'ın istiklaline uygun düşmeyen hareketlerden vazgeçmeleri için İran Hariciyesi'nden Tahran'daki Rus sefaretine yapılan müracaattan da bir sonuç alınamamıştır (Sırâtımüstakîm Mecmuası, 2015o, s. 236). Bunun üzerine İran'ın büyük müçtehitleri harekete geçerek, Rus askerlerinin ülkeden çıkarılabilmesi için, İran'daki Rus mallarına el konulmasını Millî Meclise teklif etmişlerdir. Meclis'teki görüşmelerden sonra bu husus için bir komisyon kurulmasına karar verilirken, Rus basını ise bunun mümkün olmadığını, çünkü böyle bir şey olması durumunda Rusya'nın İran'a mensucat ve petrol vermeyeceğini, dolayısıyla İranlıların zararlı çıkacağını yazmıştır (Sırâtımüstakîm Mecmuası, 2015ö, s. 99).

Tahran'da yayın yapan *İran-ı Nev* gazetesinin sahibi Neyyir Ehak Tebrizi tarafından yazılıp İran müçtehitlerine gönderilen önemli bir layiha *Sırâtımüstakîm*'de yayımlanmıştır. Bu layiha Kaçar Hanedanı hakkında olup muhtevası şöyledir:

“Kaçar hanedanı İran'da hâkimiyeti ele aldığından beri İran sürekli bir gerileme içindedir. Nasırüddin Şah'a gelinceye kadar bu hanedana mensup şahlar, memleketin gelirini sadece kendi zevkleri, keyif ve hevesleri için harcamış, ahalinin durumunu düşünmemiştir. Muzafferüddin Şah ise İran'ı Rusya'ya satıp hazinedeki paraları Avrupa'da zevki için harcamıştır. Bu ve benzeri ihanetler ve keyifler sebebiyle İran elden gitmektedir. Şu anda İran'ın düşmanlarından kurtulabilmesi için ne askeri var, ne parası ve ne de ihtiyaç duyduğu diğer şeyler. İngiliz ve Rusların niyetleri zaten malumdur: İran'ın taksiminden başka bir şey düşünülmemektedir. Buna çare bulmak vazifesi hepimizden ziyade ulemaya düşmektedir. Fakat ulemanın da elinden bir şey gelmemektedir. İran için tek çare Kaçar Hanedanı'nı bir an önce İran tahtından düşürmek ve daha önce olduğu gibi adil bir hükûmet kurmaktır.” (Matbûat, 2015, s. 414).

Bu ifadeler, yukarıda anlatılan Kaçar Hanedanı'ndan duyulan memnuniyetsizliğin basına yansımından başka bir şey değildir. Hanedana karşı tepkilerin bu noktaya gelmesi üzerine İranlılar daha fazla tahammül edemeyerek Şah'a karşı harekete geçmişler ve Şah'ı tahttan indirmişlerdir.

İran'daki olaylar nihayet durulmaya başlayınca İranlılar harekete geçerek Muhammed Ali Şah'ı tahtından indirmişler ve yakınlarıyla beraber yurt dışına göndermişlerdir. Fakat Rus askerlerini ülkeden çıkarmaya hâlâ muvaffak olamamışlardır (Sırâtımüstakîm Mecmuası, 2015r, s. 147). Bu da uzun bir mücadeleden sonra meşrutiyetçilerin istediklerine ulaştığını sadece meşrutiyeti yeniden ilan etmekle kalmayıp Muhammed Ali Şah'ı da tahttan indirerek yurt dışına sürdüklerini göstermektedir. Fakat İran'a asker çıkararak işgal hareketlerine girişmiş olan Rusları ülkeden çıkarmaya muvaffak olamamışlardır.

Sırâtımüstakîm'de İran ve İranlılar hakkındaki yayınların ilki Şubat 1909'da, sonuncusu Aralık 1910'da yapılmıştır. Bu tarih aralığında Osmanlı Devleti'nin İran'la ciddi manada bir sorunu olmamıştır. 1911 yılından itibaren İran'a ait bazı topraklar Osmanlılar tarafından ele geçirilmiştir. Olayla ilgilenen diğer iki devlet İngiltere ve Rusya da işe karışmış ve 1911'de İstanbul'da bir anlaşma yapılarak sınırların tespiti için bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir (Çetinsaya, 2000, s. 18). İlerleyen yıllarda iki devlet arasındaki münasebetler bozulmaya başlamıştır. Mecmuada Aralık 1910'dan itibaren İran hakkında yayın yapılmaması muhtemelen bu sebeptendir. Mecmuada İran hakkında yapılan yayınların neredeyse tamamında İranlı ahalinin lehine bir tavır olduğu açıkça belirtilebilir. İdari kadroda bulunanlar için ise aynı şeyi söylemek zordur.

II. Meşrutiyet'ten sonra çıkarılan ve yayın hayatı boyunca ele aldığı konular bakımından büyük ilgi gören *Sırâtümüstakîm Mecmuası*'nda mühim bir yeri olan konulardan biri de İran ve İran'da yaşanan olaylardır. 1908 ile 1912 yılları arasında 182 sayı ve 7 cilt hâlinde yayın yapan, kapatıldıktan kısa bir süre sonra *Sebilürreşâd* adı altında 1925'e kadar yayın hayatına devam eden *Sırâtümüstakîm Mecmuası*'nda İran'ın tarihî durumu hakkında yapılan yayınların büyük çoğunluğu Ahmet Ağaoğlu tarafından kaleme alınmıştır. Bu yayınlara bakıldığında, o dönemde de birçok bilgilere sahip olduğu görülmektedir. Nitekim bu yazılarda İran'ın en eski devirlerinden başlayarak Perslerden, İskender'den, Sasanilerden bahsedilmesi bunu açıkça göstermektedir. Bu hususta yazarın atladığı bazı konular da olmuştur. Şöyle ki İran'da hâkimiyet kurmuş olan Selçuklulardan ve yaklaşık 250 yıl boyunca İran'ı yöneten Safevilerden hiç bahsedilmemektedir. Abbasiler Dönemi'nde İran'ın durumu ve Türklerin buraya olan tesirlerinden bahsedildikten sonra Selçuklu, İlhanlı, Atabeylikler, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devirleri atlanarak Kaçar Hanedanı Dönemi'ne gelinmektedir.

Kaçarların İran'da çok kötü bir idare tesis ettikleri belirtilmekte, İran'ın içine düştüğü durumun neredeyse tamamı Kaçar Hanedanı'na isnat edilmektedir. Nitekim 1906 Meşrutiyeti'ne giden süreçte yaşanan olaylar Kaçar Hanedanı'ndan Nasırüddin, Muzafferüddin ve Muhammed Ali şahların israf, yetersizlik, idare bilgisinden mahrum olmaları ve kötü yönetimleriyle açıklanmaktadır. İranlıların baskı, zulüm ve fakirlikten ezilmeleri, onları yeni bir idare şekli arayışına götürmüş ve nihayetinde meşrutî bir idare tarzı benimsemelerine sebep olmuştur. Mecmuada Kaçar Dönemi hakkında bilgi verilirken sadece olumsuz yönlerle değinilmesinin muhtemel sebebi, İran'ın içeride ve dışarıda içine düştüğü kötü durumun mecmua yazarları tarafından bizzat müşahade edilmesidir.

Mecmuada İran hakkında yer alan makaleler ve diğer yazıların tamamı dikkate alındığında, tarihî dönemlere göre değişen bir yaklaşımın söz konusu olduğu görülmektedir. Şöyle ki, İran'ın ilk dönem-

leri hakkında yazılar yazan Ağaoğlu, bu dönemde İran'ın güçlü olduğu yönlerini aktararak olaya sempatiyle yaklaşmakta fakat düşman istilasına uğrayıp da yabancı esaretine girdikleri dönemleri anlatırken sert bir üslup kullanmaktan çekinmemektedir. Kaçar Dönemi anlatılırken şahlar başta olmak üzere İran'ın içinde bulunduğu duruma düşmesine sebep olduğunu düşündüğü ülkenin önde gelenleri yerden yere vurulmaktadır. 1906 İran Meşrutiyeti, İngiliz-Rus Anlaşması, Rusların İran'a asker çıkarmaları ve İran'ın ahvali hakkında mecmuada yer alan diğer bilgileri kaleme alan yazarların İranlıların lehine bir yaklaşıma sahip oldukları görülmektedir. Hatta Osmanlı-İran münasebetleri bahsinde, İranlı aşiretler ve askerî birlikler tarafından sınırlara yapılan tecavüzlere bile ciddi bir tepki gösterilmemekte, buna sebep olarak Rusların kışkırtmaları gösterilmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu sırada Almanlarla yakınlaşarak İngiliz ve Ruslarla münasebetlerine bir mesafe koyması ve tarihî akış içinde bilhassa Ruslarla olan düşmanlıkları da göz önüne alındığında, bu iki devletin İran'a tasallut olmasının Osmanlı kamuoyunda tepkiyle karşılanması, buna karşın İranlıların müdafaa edilmesi şeklinde bir tutum sergilenmesi gayet tabii karşılanmalıdır.

Mecmua yazarları, ele aldıkları konular hakkında bilgi verirken herhangi bir kaynak gösteriminde bulunmamaktadır. Ağaoğlu gibi oldukça eski bir dönemden itibaren olan konuları ele alan bir yazar bile verdiği bilgiler için kaynak göstermemektedir. Bu husus mecmuada verilen bilgilerin gerçeklik açısından sorgulanmasına sebep olabilir. Fakat verilen bilgiler incelendiğinde, günümüzde bilinenlerden pek de farklı olmayan bilgiler oldukları anlaşılmaktadır. Verilen bilgiler, sadece kaynak gösterilmemesi açısından değil, bu bilgilerin onlara hangi yoldan ve ne şekilde intikal ettiğinin belirtmemesi açısından da düşündürücüdür. Fakat şunu da belirtmemiz gerekir ki yurt dışında konu hakkında yayın yapan gazetelerden alınan bilgilerde bu bilgilerin nereden geldiği anlaşılmaktadır. Örneğin Kazan ve Bombay gibi matbuat hayatının oldukça canlı olduğu bölgelerin gazetelerinden iktibas edilen haberlerde bu durum anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra Muhammed Ali Şah, meşrutiyet aleyhine bir takım faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Tabii olarak meşrutiyet yanlılarının buna tepkisi sert olmuştur. Bundan dolayı içeride çatışmalar yaşanırken, 1907'de İngiltere ile Rusya'nın İran'ı aralarında taksim etmeleri ve buna dayanan Rusya'nın Güney Azerbaycan'a asker çıkarması İran'daki durumu daha da karıştırmıştır. Bir taraftan Rusların, diğer taraftan Şah'ın baskılarına direnen meşrutiyetçiler, bilhassa Tebriz'deki direnişleriyle nihayetinde meşrutiyetin yeniden ilan edilmesini sağlamıştır. İran'da yaşanan

tüm bu olaylar *Sirâtimüstakîm*'de de yer bulmuştur. Burada yapılan yayınlara bakıldığında İran'daki olayların Osmanlıları başlıca iki yönden etkilediği görülmektedir. Birincisi, İran'ın Müslüman bir ülke olması sebebiyle duygusal bir durumun ortaya çıkması, ikincisi ise İran'a İngiltere ve Rusya gibi iki büyük gücün yerleşmesiyle Osmanlıların doğu sınırlarından gelebilecek tehlikeler sebebiyle duyulan korku ve endişedir. Nitekim mecmuada bazı yazarların bu taksimi Osmanlıları kuşatma planlarından biri olarak görmesi de bunu açıklamaktadır.

Extended Abstract

After the Second Constitutional Monarchy, the *Sirâtimüstakîm Journal*, which was started to be published by Ebulula Mardin and Eşref Edib Fergan on August 27, 1908, had many publications in the religious, scientific, literary and political fields until it was closed in 1912 and re-published under the name *Sebîlürreşâd* in the same year. It is possible to find information about almost every part of the Islamic world in *Sirâtimüstakîm*, which mostly continues its publication life in the Islamic line. The same is true for Iran, which constitutes an important part of the Islamic world. As a matter of fact, information has been given about many features of Iran from the earliest times to the period of publications.

When the publications about the Islamic world in general and Iran in particular are taken into account, it is seen that different authors have written articles for each part of the Islamic world in the journal. Considering the publications on Iran, the most prominent name is Ahmed Akayef (Ağaoğlu). The historical process from the earliest periods of Iran to the declaration of the Constitutional Monarchy in 1906 was written by Ağaoğlu. Ağaoğlu, in his publications, stated that Iranians came from the Aryan race, that they had a large part of Asia under the leadership of the Persians in ancient times, the establishment and collapse of the Sassanid dynasty, the dominance of Islam in Iran, the re-development of Iran by establishing dominance

of the Turks in Iran after the immigration. While describing their great contributions, it does not include almost any information about the Seljuks, Safavids, Afshars and Zends, the Turkish dynasties that dominated Iran for many years. Ağaoğlu, who started to give information about the Qajar dynasty by skipping a long period of time after the contributions of the Turks to Iran, also skips some parts here, discussing what happened during the reign of Nasiruddin Shah, who came to the Iranian throne in 1848 and was in power for the longest time in the Qajar dynasty. The most striking point from the information given on this subject is that the author states that the members of the Qajar dynasty, starting with Nasiruddin Shah, had no merits and that they were primarily responsible for the bad situation Iran was in at that time.

Ağaoğlu, who has written a total of seven articles about the historical situation of Iran, gave a speech at an international conference held in Istanbul in 1907 to protest the British and Russians' dividing Iran between them by making an agreement, and the text of this speech was published in the journal. It is possible that some of the information given under the headings such as "Şuûn" or "Matbuat" in the journal belongs to Ağaoğlu, who is closely interested in Iran because he is Azerbaijani. Although the majority of the publications on Iran in the journal belong to Ağaoğlu, the publications about the 1906 Constitutional Monarchy

and what happened after it were written by different authors. While the names of some authors such as Midhat Cemal, Hasan Nâci and Mehmed Râgıb are known, the authors of the articles given under the titles such as “Şuûn” and “Matbuat” are not known. Mehmed Râgıb gives information on a work written by Edward G. Browne, who was a famous orientalist at that time, Hasan Nâci conveys the situation of the Iranians through their relations with the Azerbaijani Turks, and Midhat Cemal writes a poem about Settar Khan, who emerged as an important supporter of constitutionalism in the developments after the 1906 Constitutional Monarchy and came out and fought with his troops against the Shah and the Russians. Thus Midhat Cemal gives information to defend the Constitutional Monarchy. In addition, quotations were made from publications about Iran in newspapers published in other parts of the Islamic world.

The activities of Shah Muhammad Ali and the Russians, who acted against the Constitutional Monarchy and the Constitutional Monarchy declared in Iran in 1906, aroused interest among the Ottoman

intellectuals and articles were written on these issues in the journal. The Constitutional Monarchy movement in Iran continued until 1911 with the movements in favor and against it. Until December 1910, when the last publication about Iran was published in the journal, all the developments in Iran were interesting and took place in the journal. Namely, on the one hand the anti-Constitutional activities of the Iranian Shah Muhammad Ali and the Russians after the 1906 Constitutional Monarchy and the British and the Russians making an agreement in 1907, dividing Iran among them, on the other hand, the developments in the border regions have been the subjects of the magazine. The point that draws attention here is that even the problems brought up by the Iranians at the border were tried to be attributed to the Russians by the Ottoman intellectuals. The main reason for this is that the Russians also exhibited a hostile attitude towards the Ottomans. Finally, the issue of the dethronement of Shah Muhammad Ali and his exile abroad with his relatives are discussed in the journal.

بررسی مقالات مرتبط با ایران در مجله صراط مستقیم

چکیده

مجله صراط مستقیم یکی از نشریات مهم استانبول بعد از مشروطه دوم عثمانی به شمار می رود. این مجله مورد استقبال نویسندگان خارجی و داخلی بود و موضوعات متنوعی در آن انتشار می یافت. درباره ایران هم به عنوان یکی از کشورهای مهم جهان اسلام مطالب مختلفی در این مجله منتشر شد. در این مقاله، نوشته های مربوط به ایران و ایرانیان در مجله صراط مستقیم که توسط روشنفکران عثمانی به چاپ رسیده، مورد بررسی قرار می گیرد. اغلب مقالات مرتبط با تاریخ ایران در این مجله توسط احمد آقا اوغلو نوشته شده است. نویسنده در این مقالات که از کهن ترین دوران تا دوره مشروطه شامل می شود، گاه به تفصیل و گاه به صورتی گذرا به تاریخ ایران پرداخت. بررسی های نگارنده نشان می دهد که علیرغم ارائه اطلاعات دقیقی درباره دوران باستان ایران، در مورد دوران سلسله های تأثیرگذار در تاریخ ایران مانند صفویه، افشاریه و زندیه، اطلاعات چندانی به چشم نمی خورد. مقالات مرتبط با انقلاب مشروطه ایران در سال ۱۹۰۶ و رویدادهای پس از آن که از نظر تاریخی نزدیک به زمان انتشار مطالب هستند، از سوی نویسندگانی چون محمد راغب، مدحت جمال و حسن ناجی نوشته شده اند. از جمله مطالب انعکاس یافته در مطبوعات عثمانی از جمله مجله صراط مستقیم در این مرحله، قرارداد بریتانیا و روسیه در سال ۱۹۰۷ و تقسیم ایران به دو منطقه نفوذ، برخی اقدامات شاه بر علیه مشروطه و...

کلیدواژه ها: صراط مستقیم، احمد آقا اوغلو، سلسله قاجار، قرارداد انگلیس و روسیه، انقلاب مشروطه

Kaynakça

- Ağaoğlu, A. (1941). *İran ve inkılâbı*. Zerbamat Basımevi.
- Arabacı, C. (2004). Eşref Edib Fergan ve Sebülürreşâd üzerine. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce (İslâmcılık)*, (Cilt 6) içinde. İletişim Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2018). *20. yüzyıl siyasi tarihi (1914-1995)*. Kronik Yayınları.
- Atalar, M. (2018). Ahmet Ağaoğlu (1869-1939). *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, II(2), 139-151.
- Benek, M. K. (2016). Osmanlı’da basının doğuşu ve II. Meşrutiyet’e kadarki gelişimi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6-7, 27-39.
- Berkes, N. (2019). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. A. Kuyaş (Haz.).Yapı Kredi Yayınları.
- Çakır, İ. (2021). *Muhammed Râkım Gafrullah’ın Tarih-i Ağvaniyan adlı eserinin transkripsiyon ve tahlili* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi].
- Çetinsaya, G. (2000). Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı-İran ilişkileri. *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Osmanlı Özel Sayısı*, 11-23.
- Demir, K. (2014). Osmanlı’da basının doğuşu ve gazeteler. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 57-88.
- Devebakan, M. (2021). Kaçar Dönemi İran batılılaşma öncülerinden Mirza Malkom Han Nizamü’l-Devle (1833-1908). O. Karacan (Ed.), *Modern İran tarihi: Kaçar Hanedanı’ndan İslam Devrimi’ne* (ss.187-202) içinde. Selenge Yayınları.
- Dilek, K. (2007). İran’da Meşrutiyet Hareketi ve dönemin siyasi gelişmeleri. *Akademik Orta Doğu*, 2(1), 49-68.
- Düzdağ, M. E. (2016). *Sebülürreşâd: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e yakın tarihimizin belgesi (1908-1925)*. İstanbul Bağcılar Belediyesi.
- Düzdağ, M. E. (2013). *Sırâtı müstakîm Mecmuası: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e yakın tarihimizin belgesi (1908-1925)*, (Cilt 1). İstanbul Bağcılar Belediyesi.
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid* (A. Berktaş, Çev.). Homer Yayınları.
- Karacan, O. (2013). *1906 İran Meşrutiyeti* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi].
- Karacan, O. (2021). İngiltere’nin İran ultimatosu (1910), Osmanlı basınına yansıyan tepkiler. O. Karacan (Ed.), *Modern İran tarihi: Kaçar Hanedanı’ndan İslam Devrimi’ne* (ss. 239-270) içinde. Selenge Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2017). 1907’deki İngiliz-Rus Antlaşması’nın İran siyasetine etkisi. *Route Educational and Social Science Journal*, 4(2), 222-236.
- Karadeniz, Y. (2021). Kaçar idaresi döneminde İran’da askeri alanda yapılan ıslahatlar (1795-1925). O. Karacan (Ed.), *Modern İran tarihi: Kaçar Hanedanı’ndan İslam Devrimi’ne* (ss. 85-118) içinde. Selenge Yayınları.
- Kurtuluş, R. (2010). *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketi’nde Osmanlı etkisi* [Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi].
- Memiş, E. (2021). Eskiçağda Doğu-Batı mücadelesine kısa bir bakış. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8(1), 359-390.
- Naskali, E. (2009). Sâsânîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 36, s. 174-176). TDV Yayınları.
- Özlü, Z. ve Demir, E. (2021). Dr. Fahreddin Şevket’e göre modernleşme sürecinde İngiltere ve Rusya’nın İran’daki faaliyetleri. O. Karacan (Ed.), *Modern İran tarihi: Kaçar Hanedanı’ndan İslam Devrimi’ne* (ss. 203-218) içinde. Selenge Yayınları.
- Özlü, Z. ve Üzü, İ. H. (2021). İran’ın modernleşme sürecinde Nâsırüddin Şah’ın Avrupa’ya ilk seyahati ile ilgili bulgular. O. Karacan (Ed.), *Modern İran tarihi: Kaçar Hanedanı’ndan İslam Devrimi’ne* (ss. 119-132) içinde. Selenge Yayınları.
- Pirâ, S. ve Özgüdenli, O. G. (2006). Nâsırüddin Şah. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 32, s. 405-406). TDV Yayınları.
- Polat, A. (2018). Sırât-ı Müstakîm ve okuyucu mektupları: Sorulan, tartışılan ve inşa edilen İslam. L. Sunar (Ed.), *İslam’ı uyandırmak Meşrutiyet’ten*

Cumhuriyet'e İslamcı düşünce ve dergiler içinde.
İLEM Yayınları.

Sümer, F. (2001). Kaçarlar. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 24, s. 51-53). TDV Yayınları.

Topuz, H. K. (2011), Abbasi Başşehri Sâmerrâ ve Abbasi tarihinde Sâmerrâ Dönemi. *İstem*, 9(18), 83-112.

Topuzoğlu, T. R. (1992). Browne, Edward Granville. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 6, s. 336-337). TDV Yayınları.

Turan, O. (2019). *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*. Ötüken Yayınları.

Uluerler, S. (2009). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasî ilişkileri (1774-1848)* [Yayınlanmamış doktora tezi, Fırat Üniversitesi].

Ünal, S. (2021). Kaçarlar Dönemi modernleşme ve aydınlanma hareketlerinin sosyo-kültürel ve siyasal etkileri. O. Karacan (Ed.), *Modern İran tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne* (ss.133-150) içinde. Selenge Yayınları.

Yetiş, İ. (2021). Kaçar Hanedanlığı Dönemi İran şehir modernleşmesi (Nâsirüddin Şah Dönemi Tahran Örneği) O. Karacan (Ed.), *Modern İran tarihi: Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne* (ss.163-186) içinde. Selenge Yayınları.

Sırâtümüstakîm Mecmuası

Akayef, A. (2015a). Âlem-i İslâm: İran'ın mâzi ve hâline bir nazar. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 4(103), 423-424.

Akayef, A. (2015b). Âlem-i İslâm: İran'ın mâzi ve hâline bir nazar 2. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 4(104), 448-449.

Akayef, A. (2015c). Âlem-i İslâm: İran'ın mâzi ve hâline bir nazar. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 5(105), 9-10,

Akayef, A. (2015ç). Âlem-i İslâm: İran'ın hâl ve mâzi sine bir nazar. M. E. Düzdağ (Ed.), *Sırâtümüstakîm Mecmuası: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e yakın tarihimizin belgesi (1908-1925)*, 5(107) içinde. Bağcılar Belediyesi.

Akayef, A. (2015d). Âlem-i İslâm: İran'ın mâzi ve hâline bir nazar. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 5(108), 60-61.

Akayef, A. (2015e). Âlem-i İslâm: İran'ın mâzi ve hâline bir nazar. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 5(109), 77-78.

Akayef, A. (2015f). Âlem-i İslâm: İran'ın mâzi ve hâline bir nazar. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 5(110), 94-95.

Akayef, A. (2015g). Âlem-i İslâm: İran'ın mâzi ve hâline bir nazar. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 4(88), 77-78, 414.

Akayef, A. (2015h). Âlem-i İslâm: İran'ın Mâzi ve hâline bir nazar. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 5(110), 94-95.

Cemal, M. (2012). Settâr Hân. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 2(27).

Doktor Stubbe. (2015). İslâmiyet'in zuhûr ve terakki-si ve hayât-ı Hazret-i Muhammed. (Mardinî-Zâde Ârif, Çev.). *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 4(104), 447-448.

Konferans. (2015). İngilizlerin ultimatomu münâsebetiyle İran hakkında. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 5(112), 118-130.

Matbuat. (2015). 10 Temmuz münâsebetiyle: mühim bir lâyiha. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 4(88), 414.

Nâci. (2014). İranlılar. *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 3(56), 58-59.

Râgıb, M. (2015). İnkılâb-ı İran (Edward G. Browne'ın İran inkılabı kitabı). *Sırâtümüstakîm Mecmuası*, 5(116), 185.

Sırâtümüstakîm Mecmuası. (2015a). Şuûn: İran'da ünvan ve elkâb'ın ilgâsı, 4(103), 437.

Sırâtümüstakîm Mecmuası. (2015b). Şuûn: İran'a müsteşârlar daveti, 5(105), 16.

Sırâtümüstakîm Mecmuası. (2015c). Şuûn: İran Hey'et-i Vükelâsı'nın programı, 4(104), 456.

Sırâtümüstakîm Mecmuası. (2015ç). Şuûn: Devlet-i Aliyye İran, 5(111), 114.

Sırâtümüstakîm Mecmuası. (2015d). Şuûn: Dâru'l-Hilâfe: İran, 4(96), 395-396.

Sırâtümüstakîm Mecmuası. (2015e). Şuûn: Bakü'de İran taksimi aleyhine miting, 5(116), 191.

Sırâtümüstakîm Mecmuası. (2015f). Şuûn: İran: Tahran büyük mitinginin mukarrerâtı, 5(120), 252.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015g). Şuûn: İran kabâilinden bazılarının hudûd-ı Osmânî'yi tecavüzleri, 5(115), 174.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015h). Şuûn, 4(101), 396.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015ı). Şuûn: İran, 4(102), 416.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015i). Şuûn: İran: İran'da İngiltere ve Rusya, 5(111), 114.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015j). Şuûn: İran: Hudûdun takviyesi, 5(118), 222.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015k). Şuûn: İran: protesto mitinglerinin tesirâtı, 5(115), 174.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015l). Şuûn: İran: Reşt, Hoy ve Salmas vakaları, 5(117), 206.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015m). Şuûn: İran: Rusya entrikaları, 5(118), 222.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015n). Şuûn: İran: Sünni ve Şii Nizâ'ı ve Rusya siyaseti, 5(114), 160-161.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015o). Şuûn: Ruslar Şimâlî İran'da tamamen yerleşmek istiyorlar, 5(119), 236.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015ö). Şuûn: İran'da Rus malını tahrîm, 5(110), 99.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015p). Matbûât-ı İslâmiyye: Kazan'da Münteşir Yulduz gazetesi İran ahvâlinden bahisle diyor ki, 4(88), 183.

Sırâtımüstakîm Mecmuası. (2015r). Matbûat-ı İslâmiyye: Tahran'da Münteşir İran-ı Nev gazetesi Asâkir-i Ecnebiyyenin henüz avdet etmemiş olduğundan bahis ile diyor ki, 4(86), 147.

Etik Sorumluluk Beyanı / *Ethical Statement*

Yazar(lar), makaledeki bütün verileri etik kurallar çerçevesinde elde ettiğini, yararlanılan kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu beyan eder. Bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazar(lar)a aittir.

The author(s) declares that they have obtained all the data in the article within the framework of ethical rules and that they have referred to the sources used in accordance with scientific norms. In case of detection of a situation contrary to this statement, the Turkish Journal of Iranian Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s).

Etik Kurul İzni / *Ethics Committee Permission*

Yazar(lar) etik kurul izni gerektiren çalışmaları ve izinle ilgili bilgileri burada belirtmişlerdir.

The author(s) have stated the studies that require ethical committee permission and the information about the permission here.

Kurul adı / *Comittee name:*

Tarih / *Date*

Numara / *Number*

Katkı Oranı Beyanı / *Contribution Rate Statement*

Birinci yazarın katkı oranı / *First author contribution rate: %100*

İkinci yazarın katkı oranı / *Second author contribution rate: %...*

Destek ve Teşekkür Beyanı / *Statement of Support and Acknowledgment*

Bu çalışma _____ destekli _____ numaralı araştırma projesi kapsamında toplanan verilerden yapılmıştır. Destekleri için _____'e teşekkür ederiz.

This study has been conducted through the data collected within the scope of the research project number _____ supported by _____. We would express our gratitude to _____ for their support.

Çatışma Beyanı / *Conflict Statement*

Yazar(lar) bu makalenin herhangi bir çıkar çatışması oluşturmadığını beyan eder.

The author(s) declares that this article does not create any conflict of interest.

II. MEŞRUTİYET ARİFESİNDE İRAN'DA BİR İTTİHATÇI: ÖMER NACİ (1878-1916)*

 Hasan Yenilmez**

ÖZET

XX. yüzyılın başında sınırdaş üç devlet; Rus Çarlığı, İran ve Osmanlı Devleti'nde birbirini müteakiben yaşanan meşrutiyet hareketleri yüzyılın başında bölgedeki en dikkat çekici siyasi gelişmelerdendir. 1905'te Rusya'da 1906'da İran'da ve son olarak 1908'de Osmanlı'da cereyan eden bu hareketlerin ortak bir noktası birbirlerinden beslenmiş ve birbirlerini etkilemiş olmasıdır. Bu ülkeler arasında meşrutiyetini en geç ilan eden Osmanlı'da, 1906-1908 yılları arasında kaleme alınan muhalif metinlerde Rusya ve İran'a -zaman zaman Japonya'ya ve Çin'e de- atıflarda bulunulmakta ve oradaki gelişmelere "ibret" nazarıyla bakılmaktadır. Her ne kadar bu üç devletin anayasal hareketleri arasında bu tür etkileşimler görünse de özellikle aynı dine mensup olan Osmanlı ve İran'daki anayasal hareketler çok daha fazla ortak unsur taşımaktadır. Bu ortak unsurlardan biri de çalışmanın konusunu teşkil eden İttihat ve Terakki Cemiyetinin önemli simalarından, edebî kimliği ve hatipliğiyle öne çıkan Ömer Naci'dir. Bu çalışmanın amacı, II. Meşrutiyet öncesinde başta Erzurum olmak üzere Anadolu'daki halk ayaklanmalarını organize etmek için Paris'ten hareket eden Naci'nin bir anda kendini nasıl İran'da bulduğunu ve orada kimlerle ne tür faaliyetler içerisinde olduğunu zikrederek, iki meşrutiyet hareketi arasında nasıl bir köprü vazifesi gördüğünü ortaya koymaktır. Ömer Naci üzerinden inşa edilen bu çalışma aynı zamanda II. Meşrutiyet arifesinde, ittihatçıların İran'daki meşrutiyet hareketlerini nasıl takip ettiklerine dair bir ışık tutmaktadır. Netice olarak XIX. yüzyıl boyunca modernleşme yolunda Osmanlı'yı takip eden İran'ın, II. Meşrutiyet (1908) öncesinde meşrutiyetini ilan etmesiyle (1906) kısa süreli de olsa Osmanlı muhalifleri için bir referans ve Naci'nin deyimiyile "nokta-i istinad" olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, İran Meşrutiyeti, İttihat ve Terakki, Ömer Naci, Said Selmasi

* Atıf/To Cite: Yenilmez, H. (2022). II. Meşrutiyet arifesinde İran'da bir ittihatçı: Ömer Naci (1878-1916). *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 29-55.

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İstanbul, Türkiye, hsn.yenilmez@gmail.com

A UNIONIST IN IRAN BEFORE THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD: ÖMER NACİ (1878-1916)

ABSTRACT

At the beginning of the XXth century, the constitutional movements that followed one another in Russia, Iran and the Ottoman Empire, the three bordering states, witnessed the most remarkable political developments in the region at the beginning of the century. The important common denominator of these movements, which took place in Russia in 1905, in Iran in 1906, and finally in the Ottoman Empire in 1908, is that they fed and influenced from one another. For instance, in the opposition scripts written between 1906 and 1908, there are references are made to Russia and Iran -sometimes to Japan and China related to constitutionalism. In these references, it is observed that in the Ottoman Empire, who declared its constitutionalism the latest, these developments are viewed as a “lesson” to be learned. Although such interactions can be seen between the constitutional movements of all these three states, the constitutional movements in the Ottoman and Iran, whom by the way belong to the same religion, have much more common elements. One of these common elements is Ömer Naci, an important figure of the Committee of Union and Progress. Omer Naci stands out with his literary identity and orator. In this study, It will be revealed how Naci, who moved from Paris to organize the popular uprisings in Anatolia, especially in Erzurum, before the second Constitutional Monarchy, suddenly found himself in Iran and how he acted as a bridge between the two constitutional movements. The study also reveals these findings by focusing on his relationships with certain individuals and his activities in the regions. This text, which was built on Ömer Naci, will shed light on how the Unionists followed the constitutional movements in Iran on the eve of the second Constitutional Monarchy. Consequently, with the declaration of constitutionalism right (1906) before the second Constitutional Monarchy (1908), Iran, who followed the Ottomans of modernization throughout the XIX. century, before a reference and in Naci’s word, “a fulcrum” for he Ottoman opponents, albeit for a short time.

Keywords: Committee of Union and Progress, Ömer Naci, Said Selmasi, The Iranian Constitutional Revolution, The Second Constitutional Monarchy

Giriş

XVIII. yüzyıl itibariyle artan askerî mağlubiyetler neticesinde imzalanan ağır antlaşmalar, önce Osmanlı’yı ve onu takiben İran’ı askeriye başta olmak üzere devletin her alanında modernleşme hareketlerine sevk etmiştir. İran’a nispeten merkezîleşme yolunda daha erken ve hızlı adımlar atan Osmanlı, XIX. yüzyıl boyunca gerçekleşen modernleşme hareketlerinde sadece İran’ın değil diğer İslam devletlerinin de öncüsü olmuştur. Osmanlı ve İran arasında XIX. yüzyılda artan göç hareketleri, matbuat faaliyetleri ve beraberinde gelen tercüme çalışmaları modern-

leşme kanalını oluşturmuştur. Örneğin, İran’ın modernleşmesinde önemli rol oynayan, özellikle hâkimiyeti altındaki Azerbaycan’da Avrupalı tarzda ıslahat hareketleri başlatan Abbas Mirza’da (1789-1833) Osmanlı etkisini görmek mümkündür. Bir taraftan III. Selim’in askerî ıslahatları ve Batı’nın askerî eğitimi hakkında Osmanlı kaynaklarından bilgi edinirken bir taraftan da Fransız, İngiliz ve Rus yazarlardan bir kütüphane tesis etmiş (Ademiyet, 1362, s. 163) aynı zamanda Avrupa’ya gönderdiği öğrenciler üzerinden tercüme faaliyetleri başlatmıştır (Niya, 1374, s. 41-42). Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı’nın ıslahat ve tanzimat tecrübesi

Muhammed Taki Han Ferahani (Emir-i Kebir)^[1] (1807-1852), Müşirüddeve Mirza Hüseyin Han Kazvini (Sipehsalar) (1828-1881) gibi bir dönem Osmanlı'da diplomatik faaliyetlerde bulunan, elçilik görevi yapan akabinde de İran'da sadrazamlık makamına gelen devlet adamları tarafından takip edilmiş ve İran'da uygulanmaya çalışılmıştır (Kesrevi, 1363, s. 8-10). Akabinde Mirza Melkum Han (1833-1908) gibi aydınlar, tanzimat hareketinden ilham alarak *Defter-i Tanzimat (Kitapçe-i Gaybi)* gibi eserler kaleme almış, Osmanlı'dan İran'a modern anlamda "tanzimat" ve "kanun" gibi kelimelerin taşıyıcısı olmuştur (Algar, 1973, s. 67). Netice olarak XIX. yüzyılda cereyan eden bu tür etkileşimlerin İslam dünyasında ortaya çıkmaya başlayan anayasal hareketlerde ciddi bir tesiri olduğu görülmüştür. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarının, Tunus'ta ilan edilen ve aynı zamanda İslam coğrafyasında ilk modern anayasa olarak kabul edilen Kanunu'd-Devle (1857) üzerindeki etkileri (Ceylan, 2008, s. 132-137); 1876'da ilan edilen ve ilk kez *Ahter* gazetesi aracılığıyla farklı bir dile (Farsçaya) çevrilen *Kanun-i Esasi*'nin İran meşrutiyet hareketine yansımaları (Doulatabadi, 2005, s. 101-108) bu bakımdan değerlendirilebilir.

XX. yüzyılın başına bir diğer ifadeyle II. Meşrutiyet'in hemen öncesine gelindiğinde ise Osmanlı nazarında oldukça farklı bir durum ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda modernleşme ve anayasal hareketler konusunda öncülük yaptıkları İran bu kez, Osmanlı'nın meşrutiyet mücadelesi verdiği sırada Anayasal Monarşi'ye (1906) geçtiğini ilan etmiştir. Bu durum özellikle Jön

Türklerin metinlerine yansımış, yeni ve farklı bir söylemi aynı zamanda yeni bir saha faaliyetini beraberinde getirmiştir. Söz konusu metinlerde ekseriyetle İran'daki hadiselerle "ibret"le bakılması konusunda yazılar kaleme alınmıştır:

"Osmanlılar! Bir bundan ibret alınız! O İran'dan ki bizden daha cahil ve bizden daha geride kalmış idi. Rusya'dan ibret alarak isyan etti, uyandı! Hiç olmazsa biz de ondan örnek alalım! Gaflet uykusundan uyanınız, meydana çıkınız var kuvvetinizle siz de adalet hürriyet ve müsâvat talep ediniz." (Sabâhu'l-Hayr, 1323'ten akt. Balkan, 1323, s. 2).

Halkın "ibret" alması gerektiğine dair buna benzer metinler sıklıkla kaleme alınmakla birlikte bazen doğrudan ulemaya hitaben yazılar da neşredilmiştir. Özellikle Necef ulemasının meşrutiyet fetvaları Osmanlı ulemasının "nazar-ı dikkat ve hürmetine" sunulmuştur.^[2] Toplumun her sınıfına yöneltilen bu söylemler elbette padişaha da yöneltilmektedir. Kaleme alınan metinlerde II. Abdülhamid (1842-1918) ekseriyetle İran'da *Kanun-i Esasi*'yi imzalayan Muzafferüddin Şah (1853-1907) ile kıyaslanmaktadır. Bunun en iyi örneği hiç şüphesiz XIX. yüzyıl Türk edebiyatının en iyi hiciv şairlerinden, Jön Türklerle de irtibatı bulunan Şair Eşref'in kaleme aldığı *Şah ve Padişah* eseridir. Eşref, kaleme aldığı eserinin ilk sayfalarında iki hükümdarı şöyle karşılaştırır:

"Nasıl medh eylemez insan cenâb-ı şâh-ı İran'ı
Umumen nâil-i hürriyet oldu zir-i destânı
Ânınçün bir hilâfet arz ederdim üste memnûnen

1 Emir-i Kebir'in, Osmanlı-İran sınır meseleleri nedeniyle geldiği Erzurum'da (1843-1847) diplomatik faaliyetleri haricinde, Tanzimat Fermanı'nın başaktörlerinden Mustafa Reşid Paşa'yla irtibat kurduğu ve mektuplaştıkları, nihai olarak tanzimat düşüncesini aktarmaya çalıştığı da nakledilmektedir (Ademiyet, 1362, s. 181).

2 Bakü'de Ahmet Ağaoğlu tarafından çıkarılan *İrşâd* gazetesinde Mehmet Emin Resulzâde imzalı, İran ulemasının meşrutiyeti destekleyen ifadeleri ve fetvaları içeren "İbret Almali" başlıklı yazısı (İrşâd, 1907, s. 1-2) *Şârâ-yı Ümmet* gazetesi tarafından alıntılanmış bir giriş yazısıyla birlikte "Ulemâımızın Nazar-ı Dikkat ve Himmetine" serlevhası altında yayımlanmıştır (Şârâ-yı Ümmet, 1907b, s. 2).

Değişse Şah ile İrânîyân Abdülhamid Hân'ı
Telaşa düşmesin Türkler sakın bu ahz u i'tâdan
Değişmezler mükerrerem bir melekke öyle
[şey]tanı" (Eşref, 1906, s. 3).

Bu dönemde Jön Türklerin metinlerinde ekseriyetle vurgulanan, sorgulanan düşünce bir zamanlar İslam coğrafyasında modernleşme yolunda yol gösterici konumda olan Osmanlı'nın nasıl olur da -en azından meşrutiyet bakımından- onlardan geri kalır bir konuma gelmiş olmasıdır. Bir zamanlar "gayet perişan kalmış" İran gibi devletler meşrutiyet düşüncesinde olurken "şark devletlerinin en mütemeddini" olan Osmanlı'nın bu durumdan uzak kalması "Mağrip vahşileri" ve "Habeş çıplakları" ile bir arada kalmasına benzetilmekte ve bu durumdan vicdanen büyük bir rahatsızlık duyulmaktadır (Tuna, 1322, s. 1). Bu süreçte terakki yolunda "mîlel-i mütemeddine ile hem aheng olacak bir yola" dâhil olan İran'a daima "ibret"le bakılmakta, Osmanlı toplumunun her kesimine İran'daki meşrutiyet gelişmeleri örnek gösterilmektedir.

II. Meşrutiyet öncesinde Anadolu'da ekonomik sebeplerden dolayı ortaya çıkan ayaklanmalar, İttihatçılar tarafından siyasi zemine daha özelde II. Abdülhamid muhalifliğine ve meşrutiyet taraftarlığına doğru çekilmekte (Emiroğlu, 1999, s. 125-255), halka dağıtılan broşürlerde İran halkı işaret edilerek mücadeleleri övgüyle bahsedilmekteydi (Kansu, 2017, s. 80). Jön Türklerin önemli simalarının kaleme aldığı metinlerde de bu söylemler tekrarlanmaktadır. Abdullah Cevdet, Osmanlı halkına hitaben kaleme aldığı metninde, yakın zamanda meşrutiyetini ilan eden Rusya ve Japonya'yla birlikte İran'a da dikkat çekmiştir (Cevdet, 1907, s. 16). Ahmed Kemal Bey'in Mısır'da neşrettiği *Doğru Söz* gazetesinde ise İranlı talebelerin meşrutiyet mücadelesi "İhtilal Dersleri" başlığı altında okuyucuya sunulmuştur (Doğru Söz, 1906, s. 3).

Muhalefet boyutundaki bu hadiseler yaşanırken devlet nazarından da İran'daki Meşrutiyet Hareketi'nin Osmanlı'ya tesir etmemesi için bazı tedbirler alınmış özellikle Farsça neşriyat ciddi bir sansürden geçirilmiştir. 1907 tarihinde "muzır neşriyat" olmalarına rağmen İstanbul'daki Acemler tarafından dağıtıldığı tespit edilen ve ele geçirilen yayınların listesine³ bakıldığında ekseriyeti İran Meşrutiyeti sonrasında Tahran, Tebriz ve İsfahan gibi şehirlerde neşredilmeye başlayan, meşrutiyet düşüncesini benimseyen süreli yayınlar (*Meclis, Terakkî, Cihad-ı Ekber, el-Cemâl, Muhâkemat, Sûr-i İsrâfîl, Keşkül, Subh-i Sâdık, Muzafferî, Kevkeb-i Dürri-yi Nevruz Nâsiri*) olduğu görülmektedir. Devletin bu adımları daha da ileri götürerek, yabancı konsolosluklara -özel izne tabi olarak- gelen Farsça matbuata dahi el koyduğu, 27 Nisan 1907 tarihinde Erzurum vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgraftan anlaşılmaktadır. Söz konusu telgrafta Vali Mustafa Nuri Bey, Erzurum'daki İran Konsolosluğuna Mirza İbrahim adına gelen ve içerisinde "meşveretin farziyetine dâir âyât-ı kerime ile çeharyâr-ı güzîn hazretlerinin zamanlarına ait rivayetler munderiç" bulunan *Meclis* gazetesinin, Osmanlı tebaasına da ulaştırılma ihtimalinden mütevellit Mirza İbrahim'e verilmesinin uygun olmayacağını belirtmiştir (BOA. DH.ŞFR. /379-16).

Devletin sansürlediği, tebaası için "zararlı" gördüğü İran'daki anayasal harekete Jön Türkler ekseriyetle kalemleriyle destek verseler de bilfiil münasebet kurdukları da bölgeye gönderdikleri kişiler üzerinden okunabilmektedir. Çalışmanın merkezinde bulunan Ömer Naci, söz konusu faaliyetlere katılanların önde gelenlerindendir. II. Meşrutiyet'in arifesinde gittiği İran'da kurduğu irtibatlar, faaliyetleri ve görüşmeleri Osmanlı-İran meşrutiyetçileri arasındaki ilişkiye dair önemli bilgiler sunmaktadır.

³ Ağustos 1907 tarihli raporda bulunan bu liste Güllü Yıldız tarafından yayımlanmıştır (Yıldız, 2021, s. 79-80).

Bu bakımdan Ömer Naci biyografisine küçük bir katkı olacağı da düşünülen bu çalışmada esas olarak Jön Türklerin, meşrutiyeti ilan etmiş olan İran’a nasıl baktıkları Ömer Naci’nin İran seyahati üzerinden değerlendirilecektir. Ardından, XIX. yüzyılın başında İran’ın, Osmanlı’daki meşrutiyet faaliyetleri için özellikle de Anadolu’daki ayaklanmaları II. Abdülhamid aleyhine organize etmek için nasıl önemli bir “hareket üssü” hâline getirildiği ortaya koyulacaktır.

1. Bir Muhalifin Yetiştirme Yılları

1878’te İstanbul’un Beylerbeyi semtinde dünyaya gözlerini açan Ömer Naci, küçük yaşta annesinden ve babasından ayrı kalarak henüz kundaktayken Defterdar Cemal Bey tarafından evlat edinilmiştir.^[4] Üvey babasının, Bağdat defterdarlığı sırasında hususi muallimlerden Arapça, Farsça ve Fransızca eğitimi alan Naci, tahsilini ilk olarak Bursa Mekteb-i İdâdî’i Askeriyede tamamlamıştır. Akabinde 1895’te Manastır Askerî Mektebinde ve nihai olarak da 1901’de Harbiye Askerî Mektebinde eğitimini tamamlamıştır (Haşmet, 1909, s. 8; Ören, 1953a, s. 2). Harbiye Mektebindeki sıra arkadaşlarından Nazım Ören, Naci hakkında sarf ettiği “yalnız benim için değil 1901 senesinde Harbiye Mektebinden zabıt olarak çıkan bütün sınıf arkadaşlarım için de o bir ‘mesih’ olmuştu” ifadeleri, Ömer Naci’nin Harbiye Mektebinde nasıl bir tesir yarattığını göstermektedir. İttihat ve Terakki Cemiyetiyle ilk irtibatlarının da bu dönemde başladığını yine sıra arkadaşı Nazım’ın hatıralarından öğrenmekteyiz:

“Sınıfta hemen hemen yüzde seksenimiz şiir okumayı, roman okumayı, ufak tefek şiir yazmayı -daha umumî bir tabir ile- okuyup yazmayı *Servet-i Fünûn* ve Ömer Naci ile öğrenmiş oluyorduk. Sınıfı yasak eserler okumaya da o alıştırmıştı. O zamanlar Yeni Cami civarında İranlı seyyar kitap satıcıları bulunur-

du. Namık Kemal’in, Abdülhak Hamid’in, Ziya Paşaların, Şinasilerin vesairenin yasak olan eserlerini Acem kırmacı harflerle basıp bastırıp nispeten yüksek fiyatlarla emin oldukları insanlara satarlardı. Bu satıcılara bizim bir çoğumuzu Ömer Naci tanıttı.” (Ören, 1953a, s. 7).

Harbiye’deki eğitimini tamamlayarak müla-zım olarak mektepten çıkan Ömer Naci, ilk olarak Üsküp’te bir kıtaya tayin edilmiştir. 1905 Haziran’ında ise Selanik’te Jandarma teşkilatını düzenlemek için görevlendirilen İtalyan General Georgi Paşa’nın yaveri olarak atanmış-

Fotoğraf 1

Ömer Naci Bey’in Tarihsiz Bir Stüdyo Fotoğrafı

Kaynak: Taha Toros Arşivi, t.y.

4 Ömer Naci Bey’in tarihsiz bir stüdyo fotoğrafı. Bk. Fotoğraf 1.

tır (Tevetoğlu, 1973, s. 68). Ömer Naci'nin, II. Meşrutiyet Hareketi'nin karargâh merkezi olarak kabul edilen Selanik'e görevlendirilmesi, onun hayatında önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Buradaki görevi, dönemin rayiç siyasi düşünceleri ve hareketleriyle daha yakından irtibat kurmasını sağlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilk resmî münasebetleri Eylül 1906 yılında Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üzerinden gerçekleşmiştir. Kuruluşundan bir müddet sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selanik kolu olarak (İTC Muhaberat kopya defteri I, No. 386, s. 444) faaliyetlerine devam eden bu cemiyetin, kurucu kadrosu arasında yedi numarayla Ömer Naci yer almaktadır (Kuran, 1948, s. 243). Cemiyetin bir numaralı kurucu üyesi Mehmed Tahir Bey de dava arkadaşından "hürriyet ve meşrutiyetin, daha doğru bir tabîr ile zavallı kalmış İslamiyetin pür vecd ü istiğrak bir hatibi" olarak bahsetmekte, Doğu'ya ve Batı'ya vâkıf olduklarından ve onların meziyet ve kusurlarını yüksek kültürü sayesinde bilebildiklerini ortaya koymuştur (Bursalı, 1333, s. 474).

Kuvvetli bir edebî kimliğe de sahip olan Ömer Naci, *Çocuk Bahçesi* mecmuasında Rıza Tevfik ile yaptığı edebî tartışmaların, siyasi zemine doğru kayması hem gazetenin sansüre takılmasına hem de kendi hakkında yakalanma kararı çıkarılmasına neden olmuştur (Necati'den akt. Tevetoğlu, 1973, s. 13).^[5] Rıza Tevfik ile "Osmanlı-Türkçe" ve "Aruz-Hece" konusundaki uzayan tartışmalarının nihayetinde Naci'nin Osmanlı Devleti'nin vaziyetine dair ortaya koyduğu şu ifadeler dikkatleri üzerine daha çok çekmiştir:

"Fakat bakınız bir kere ve insaf ile bakınız azizim. Ortada insaniyeti tahrip eden tırnaklar, vicdanları inleyen facialar, bütün bütün bir tarih, şan u şerefın ebediyen topraklara karıştığı saatler, evet, bütün bunlar sessiz ve

sedasız bir surette ağlayarak, hiçbir imdat ve teselli bulamayarak takrir-i âlâm ederken sizinle ben karşı karşıya neler düşünüyoruz ve neler müdafaa ediyoruz." (Naci, 1321, s. 7).

İktidarı eleştiren yazılarının artmasıyla dikkatleri üzerine çekmeye başlayan genç ittihatçı, Talat Paşa'nın kendisini uyarması akabinde Hüsrev Sami Bey'le birlikte Paris'e kaçmış ve faaliyetlerini orada devam ettirmiştir. Hüsrev Sami, İttihat ve Terakkiye dair kaleme aldığı hatıralarında Talat Paşa'nın, mabeyn ile umumi müfettişlik arasındaki şifreli telgraftan haberdar olduğu ve bunun üzerine kendilerini tutuklanacakları konusunda uyardığını aktarır (Kızıldoğan, 1937, s. 623). Nitekim Paris'e kaçışlarının akabinde Selanik Askerî Mahkemesinde gıyabi olarak yapılan muhakemede Ömer Naci'nin askerlikten ihracına ve altı ay hapsine karar kılınması (Göztepe, 1952, s. 4) bu istihbaratın doğru olduğunu ortaya koymaktadır.

2. Paris'teki İrtibatlar ve İran Meselesine Dâhil Olması

Ömer Naci'nin İttihat ve Terakki Cemiyetinin üst yöneticileriyle bilfiil irtibat kurmasına vesile olan Paris'e kaçışı, aynı zamanda onun İran'a giden yolunun da bir başlangıcı olmuştur. Haziran 1907'de cemiyetin resmî yayın organı *Şûrâ-yı Ümmet* sütunlarında Ömer Naci'nin hem cemiyete hem de gazete heyetine dâhil olduğu duyurulmuştur:

"Hamiyetiyle hizmet-i vataniyede, liyâkatıyla edebiyatta bir nâm-ı mümtâz ihrâz eyleyen asâkir-i Osmaniye zâbitanından Ö[mer] Naci Bey Selanik'ten Paris'e gelerek İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne iltihâk etti. Zâbit iken sınıf-ı cihadda bizimle beraber bir nefer oldu. Başmuharririmiz Sezai Bey'in refâkat-ı

⁵ Arif Cemil, Ömer Naci'nin İzmir eski valilerinden Rahmi Bey ile yaşamış oldukları nahoş tartışmalardan ve anlaşmazlıktan mütevellit darılarak Selanik'ten ayrıldığını ve Paris'teki İttihatçıların yanına gittiğini aktarır (Cemil, 1934, s. 2).

tahririyesinde bulunacaktır.” (Şûrâ-yı
Ümmet, 1907a, s. 2).

Güçlü hitabetinin yanında kalemiyle de cemiyet içinde öne çıkan Ömer Naci, kısa sürede teşkilatın önemli simalarından biri olmuştur. Cemiyetin bir nevi propagandasını içeren, II. Abdülhamid idaresinin politikalarını eleştiren ve ona karşı nasıl hareket edilmesi gerektiğini ele alan *Hayyeale'l-Felâh*⁶ risalesinin onun kaleminden çıkması bu fikri teyit eden önemli göstergelerden biridir. Kalemiyle cemiyete önemli katkılar sunsa da Naci'nin Paris'teki ikâmeti çok sürmemiştir. Bu kez güçlü hitabetiyle katkıda bulunmak üzere Anadolu'ya gitmek için yola koyulmuştur. Gerek Naci'nin hatıralarından (Naci, 1325a, s. 292) gerekse de Bahaeddin Şakir'in Talat Paşa'ya gönderdiği mektubundan (İTC Muhaberat kopya defteri II, No. 501, s. 127) anlaşıldığı üzere bu seyahat, 1905'te Erzurum başta olmak üzere Anadolu'da iktidara yönelik ayaklanmaları cemiyet çatısı altında toplamak amacıyla planlanmıştır. Ancak bu seyahat, nihayetinde Batum yoluyla İran'a gitmesine sebep olan bir yolculuğa dönüşür. Bazı araştırmalarda (bk. Tevetoğlu, 1968, s. 54; Eyyüpoğlu, 2009, s. 37-41) Ömer Naci'nin II. Meşrutiyet öncesi İran seyahati ile II. Meşrutiyet sonrasındaki İran seyahati ayırt edilmediği ve bu durumun da bir bilgi karışıklığına neden olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu araştırmalarda genel olarak bir tarih ayırımına gidilmeden Naci'nin İran seyahatine eşlik edenler arasında Kazım Yurdalan, Halil Kut, Yakup Cemil, Filibeli Hilmi'yle birlikte bir takım sivil ve askerî müfrezenin olduğu belirtilmektedir. Fakat detaylıca araştırıldığında Ömer Naci'nin -ileride teferruatı verilecek Marsilya'dan başlayıp İran'a uzanan seyahatinde yalnız hareket ettiği görülmektedir. Nitekim II. Meşrutiyet öncesi Ömer Naci'yle birlikte İran'da inkılapçılara destek olma amacıyla hareket ettiği iddia edilen Halil Kut'un “İttihat ve Terakkinin

başarısı İran'da hürriyetçilerin şah ve istibdat aleyhindeki hareketlerini arttırmış, İran İnkılap Cemiyeti, [İTC] Merkez-i Umumi'den şah aleyhindeki mücadeleye yardım etmemizi istemiş, Merkez-i Umumi [de] bu işle beni görevlendirdi” beyanı (Kut, 1972, s. 59) bu hadisenin, II. Meşrutiyet sonrasında cereyan ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Halil Paşa, İran'daki faaliyetlerini aktarmakla birlikte söz konusu görevden dönme sebebinin Osmanlı'da cereyan eden 31 Mart Vakası olduğunu ifade eder. Silah tedariği için Van'a gönderilen Ömer Naci'nin silahlarla birlikte göndermiş olduğu mektupta İstanbul'da “henüz mahiyeti anlaşılmayan karışıklıklar” söz konusu olduğunu ve acilen Van'a gelinmesi gerektiğini belirtmesi üzerine İran'daki hareket yarım bırakılmıştır (Kut, 1972, s. 66-67; Bayar, 1997, s. 121).

İran'daki inkılap hareketlerini de takip etmesi açısından cemiyetin İran'daki “eli, gözü, kolu” olan Ömer Naci (İTC Muhaberat kopya defteri II, No. 558, s. 232), Rasim Haşmet'in ifadeleriyle de “Osmanlılık namına değil bütün insanıyet namına, padişahlarına esir yaşayan iki zebun ve mağdur memleketin” inkılap hareketlerini hazırlayan bir şahsiyettir (Haşmet, 1324, s. 9). Paris'te Ahmed Rıza ile anlaşarak onun direktifleriyle Erzurum'a yola koyulan Ömer Naci'nin tam olarak hangi tarihte Paris'ten hareket ettiği bilinmemektedir. Ancak kendi seyahati sırasında cemiyete gönderdiği mektubunda yer alan “Teşrin-i Sâni maaşımı Batum'dan Selmas'a yol harçlığı yaptım” ifadeleri (Cemil, 1934, s. 2) ileride bahsedilecek seyahat rotası da düşünüldüğünde bu yolculuğun yaklaşık olarak Eylül 1907'nin ilk günlerinde başladığı fikrini doğurmaktadır. Bu fikri destekleyen başka bilgiler de mevcuttur. Selanik ve Paris örgütlerinin birleşmesine dair “Müfettiş Paşa”ya gönderilen Bahaeddin Şakir imzalı mektupta, Naci Bey'in “vazife-i mahsûsa” ile “malum” olan bölgeye

⁶ Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Umur-i Dâhiliye [Ömer Naci], *Hayye'ale'l-felâh*, [Paris], 1325.

hareket ettiği ve kendisinden henüz cevap alınmadığı, hareket gününden 25 gün geçmiş olmasına binaen “malum” bölgeye kesin olarak vardığı gözüyle bakıldığı ifade edilmektedir. Muhaberat defterinde yer alan 387 numaralı bu yazının tarihi bulunmamakla birlikte 386 numaralı yazının tarihi 27 Eylül 1907, 388 numaralı yazının tarihi ise 2 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1907’dir. Söz konusu defterin kronolojik olarak tutulduğu göz önünde bulundurulduğunda Ömer Naci’nin hareketinden 25 gün geçtiğini bildiren mektubun Eylül 1907 sonu Ekim 1907 başında kaleme alındığı kanaati hâsıl olmaktadır (İTC Muhaberat kopya defteri I, No. 387, s. 446). Bu bilgi de yukarıda ifade edilen, Ömer Naci’nin Eylül 1907 başlarında Paris’ten çıkış yaptığı düşüncesine dair bir başka delil teşkil etmektedir. Naci’nin Paris merkezine gönderdiği mektupta vermiş olduğu bilgilerden hareketle kendisinin Selmas’a varış tarihi hakkında da bir tahmin yürütülmesi mümkündür. Ömer Naci mektubunda “iki aydır Selmas’ta olduğunu” ve “bahara bir buçuk ay kaldığını” belirtir. Dolayısıyla bu mektubu kaleme aldığı tarihin Şubat 1908 olduğu söylenebilir. Paris’ten hareket ettikten sonra Marsilya’da üç gün, İstanbul’da iki gün, Zonguldak’ta bir buçuk gün, Batum’da bir buçuk ay kalan Naci’nin, yolculuk süreleri de düşünüldüğünde Aralık 1907 sonları veya Ocak 1908 başlarında Selmas’ta bulunduğu düşünülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Ömer Naci’nin asıl maksadı Erzurum’daki ayaklanmalara katılmaktır. Ancak Erzurum-Rusya sınırına geldiği vakit Erzurum’daki ayaklanmaların hükûmet tarafından bastırılması, Naci’nin söz konusu ayaklanmalara katılmasına fırsat vermez (Ören, 1953a, s. 2). Bu sebeple Ömer Naci, İran üzerinden Van’a girmeye karar verir. Lakin Van’da

da hükûmetin isyanları bastırması onu başka bir mecraya, İran’a sürükler. Naci’nin bu noktada İran’a dâhil olması bir mecburiyet olsa da İran meşrutiyetçilerinden -ileride detaylı olarak değinilecek- Said Selmasi’nin davetinin de söz konusu olduğu bilgileri mevcuttur (Niya, 1377, s. 233). Naci’nin harekât maksadına dair en açık bilgilerden biri de Paris ve Selanik cemiyetlerinin birleşmesi akabinde yapılan haberleşmede, Ömer Naci’ye dair verilen malumdur:

“[Ömer Naci]^[7] merkez-i harekât icra etmek üzere Kafkasya ve Azerbaycan’daki Rusya ve İran Türkleriyle te’yîd-i râbîta ve vasîta ile Erzurum ve havalisine icrâ-i nüfûz ve te’sîs-i râbîta için gönderildi. Bu gibi teşebbüsât-ı âzime için bütçemiz her ne kadar müsâit değilse de yine fedakârlık edilmesi icâb eder. Çünkü memleketin en faal ahâlisiyle meskûn bir kıtasını kendi kendine terki bi’t-tabî bûyük kusur idi. Trabzon, Erzurum, Erzincan, Kafkas ve İran’da bildiğiniz ve emniyet ettiğiniz zevât var ise tavsiye vermenizi rica ederiz.” (İTC Muhaberat kopya defteri II, No. 443, s. 9).

Ömer Naci’nin İran macerasına dâhil olurken nasıl bir rota çizdiği, Selmas’a vardktan sonra Paris’te cemiyet merkezine göndermiş olduğu mektuplar üzerinden öğrenilmektedir. Avrupa’da Marsilya’da başlayan seyahat İstanbul, Zonguldak, Samsun, Trabzon, Batum, Erzurum-Rus sınırı ve Selmas ile nihayete ermektedir. Seyahat boyunca bulabildiği her fırsatta cemiyet propagandasını yapan Naci, aynı zamanda karşılaştığı problemlere dair de detaylı malumat vermektedir. Naci, Marsilya’dan hareket etmeden Anadolu’nun muhtelif bölgelerinden gelen yaklaşık dört yüz muhacirle kurduğu diyalogda ekseriyetle II. Abdülhamid’in

7 İTC Muhaberat Kopya Defteri’nde Kafkasya ve Azerbaycan bölgesindeki Türklerle irtibat kurmak için gönderilen kişiden şifreli olarak bahsedilirken, Arif Cemil tarafından yayımlanan söz konusu mektupta Ömer Naci ismi açıkça zikredilmiştir. Bk. Cemil, A. (1934, Eylül 18). Bahaeddin Şakir Bey’in bıraktığı vesikalara göre İttihat ve Terakki. *Milliyet*.

zulümlerini anlatarak bu insanları etkilediğini ve cemiyetin nasıl bir program takip ettiğini aktarır (Cemil, 1934, s. 2). Naci'nin böyle bir siyaset benimsemesindeki maksat, memleketin mazlumlari arasında hükümet ve padişaha karşı körü körüne bağıllık olmadığını, vaziyetlerin farkında olan ve bunun ortadan kaldırılmasını talep eden birçok insanın bulunduğunu ve memleketin ihtilale ve inkılabaya uygun bir seviyeye geldiğini göstermektir. Bu bakımdan Marsilya'da bir vapurda yahut Zonguldak'ta bir kömür madeninde dahi cemiyetin propagandasını yapmaktan geri durmamıştır. Osmanlı Devleti nazarında hükümlü ve aranan bir şahıs olan Naci, satın aldığı seyahat biletinde kendi ismi yerine, Bekir Derviş adını yazdırarak bu engelin üstesinden gelmiştir. Tahran'a gitmek üzere vapurda karşılaştığı bir Fransız doktoruyla Zonguldak'ta vapurun kömür için durduğu bir esnada Tiflisli Rusya Ermenilerinden bir zatın pasaportunu alarak vapurdan indiğini ve Zonguldak'ın köylerinde, maden ocaklarında çalışan işçilere valilerin zulmünden, kömür madenlerinin yabancılara nasıl satıldığından ve nihayetinde de yakında hürriyetin ilan edileceğinden bahsettiğini aktarır.

Mektubunda Batum'daki bazı görüşmelerinden bahseden Naci, nihayetinde Selmas'taki vaziyetleri arz ederek, bölgenin İran ve Osmanlı'daki inkılap hareketleri için ne denli önemli bir nokta olduğuna işaret etmektedir:

“Şimdi iki aydır Selmas'tayım. Evvel emirde buranın Van ve Bitlis vilâyetleriyle sıkı ve ehemmiyetli bir teması vardır. Osmanlı hududunu şimdi gözümün önünde görüyorum. Sonra, Kürtlerden vesait-i kâfiye istih-

razı kuvve-i karibiyeye gelmiştir. Fakat İran ihtilâlinin en buhranlı bir zamanında olmaklığımız ve Selmas'ın bir buçuk aydır adeta mahsur denilecek bir hal-i keşmekeşte olması bu teahhuru intaç etti (...) Selmas'ın ileri gelenlerine takarrüp ettikçe Kürtlerden vesait-i mukteziye tedariki kolaylaşıyor. Hatta Selmas'ta muhtelif zevata gönderilen *Şûrâ-yı Ümmet*'leri toplayarak ve Van'a giden bir hususî zata teslim ederek geçenlerde dâhile gönderdim. Kürtler üzerinde Şeyhlik dolaşısıyla nüfuz-ı küllisi bulunan Selmas eşrafından [ve] meşayih-i kiramından Efendi Ağa'nın yakında fevka'l-had vesait-i mezkûrenin ihzarı için himmetinden çok ümitvarım. Kendisine gene bir teşekkürnâme gönderilse fena olmaz Encümen-i Millî Reisi Hacı Pişnemaz Ağa'nın^[8] himmetinden istifade olunması memuldür.” (Cemil, 1934, s. 2).

Ömer Naci'nin İran'daki faaliyetlerinin Osmanlı'daki siyasetle ne derece irtibatlı olduğunu yukarıdaki ifadelerden açıkça görmek mümkündür. Her ne kadar siyasi koşullar Naci'yi o bölgeye sevk etse de Selmas'ın Van ve Bitlis'le yakınlığı ve Osmanlı hududunun göz önünde olması onun için büyük bir imkân olmuştur. Nitekim cemiyetin resmî yayın organı *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesi de Ömer Naci'nin girişimleriyle Selmas üzerinden Anadolu'ya sızdırılmıştır. Bahaeddin Şakir'in ifadeleriyle (1325, s. 88-89) Selmas, Naci'nin bir harekât üssü olmuştur. Batum ve Kafkasya'nın diğer bazı bölgelerine nazaran Selmas ve civarının bir harekât merkezi olarak düşünülmesinin bir diğer nedeni başka yerlere kıyasla bölgede hürriyet ortamının daha yaygın olduğu kanaatidir. Nitekim Naci, Rusya'dan açık ibarelerle mektup yaza-

⁸ Asıl adı Hacı Mirza Abdülkerim Ağa Pişnemaz olarak geçen Hacı Pişnemaz, Meşrutiyet Dönemi'nde Selmas'ın önde gelen hürriyetçilerinden biridir. Selmas'ta kurulan vilayet encümenliğinin de liderliğini yapan Hacı Pişnemaz, istibdad yönetimine karşı mücadelede Said Selmasi ve Osmanlı hürriyetçileri ile yakın münasebette bulunmuştur bk. Bahşipor, 1385. Ağa Pişnemaz'ın II. Meşrutiyet sonrasında İran'a giden Genç Osmanlılar ile birlikte Muhammed Ali Şah'a karşı mücadele ettiği de görülmektedir (Yeni Tasvir-i Efkâr, 1909d, s. 6).

mamasını Rusya hükûmetinin yabancıların tüm haberleşmelerini sansüre tabi tutmasından kaynaklandığını ifade etmiş ve Rusya’da hürriyetin kuru bir sözden ibaret olduğunu aktarmıştır (Cemil, 1934, s. 2).

Selmas’ta bulunduğu süreçte Naci’yi en çok rahatsız eden durum maddi imkânsızlıktır. “Para meselesindeki imsak doğrusu şevkimi kırıyor.” ifadeleriyle cemiyete açıkça serzenişte bulunan Naci, yaşadığı sıkıntıları da bir bir aktarır. “Aç da kalsam vazifemdeki sebatıma zerrece halel gelmez.” diyerek harekete bağlılığını belirtse de “parasızlık ve tasaddukla geçinmenin canına tak ettiği”ni zikretmekten kaçınmaz. İşlerin devam etmesi için paranın bir gereklilik olduğunu zikren Naci, elbiselerinin parça parça olduğunu ve kendisine verilen Teşrin-i Sani (Kasım) maaşını Batum’dan Selmas’a giderken yol harçlığı yaptığını, Selmas’ta halkın kendisine yardım ettiğini, Ermeni komiteleri ile görüşmeye gittiği vakit bile ödünç bir İran abası tedarik ettiğini yazar (Cemil, 1934, s. 2). Yine diğer bir mektubunda da Selmas’taki halkın kendisine yaptığı yardımlardan bahsederek, Prens Sabahattin Bey’in İran’daki adamlarına ayda beş, altı yüz frank verirken kendisinin parasız bırakılmasından, bir maaş bile gönderilmemesinden oldukça yakınmıştır⁹ (Cemil, 1934, s. 2). Naci’nin parasızlık konusundaki serzenişine cemiyetin cevabı gecikmez:

“Azizim sana bir maaş ile beraber teşebbüsâtınız için evvela iki yüz elli, bi’l-âhire de Oçamçire şubesi vasıtasıyla iki yüz frank gönderdik. Bi’l-âhire sizden bugüne kadar haberdâr olmadık. Hatta Oçamçire’ye gönderilen meblağ onlar nezdinde muhâfaza kılındığını öğrenerek sizin nerede bulunduğunuz

nuzu bilmeyerek kemâl-i endişe ve hayretle biraz hayat göstermenizi bekliyorduk.” (İTC Muhaberat kopya defteri, No. 558, s. 230-231).

Naci, bir taraftan maddi imkânsızlıklarla uğraşırken diğer taraftan da Osmanlı idaresinin radarından kaçmaya çalıştığını ve bu sebeple kendisine bir muallim süsü verdiğini anlatmıştır. Fakat Naci’nin Osmanlı idaresinden kaçarken İran cephesinde bazı problemlerle karşılaştığı da görülmektedir. Paris’ten seyahate başlamasından itibaren müstear isim olarak aldığı Bekir Derviş isminin İran’da çok iyi karşılanmadığı, ismin kötü bir tesir yarattığı ve bu sebeple cemiyetin kendisine gönderdiği mektuplarda sadece Naci isminin yazılmasını belirtmesi dikkat çekicidir. Söz konusu bu durum, Safeviler Dönemi’yle bir devlet politikası hâline gelen sadece Hz. Ali’nin halifeliliği meşru sayılarak bu düşünceye karşı çıkan ilk üç halife ve Hz. Ayşe de dâhil birçok sahabeyi düşman görme, lanetleme geleneğinin (Teberrâilik) bir tezahürü olduğu rahatlıkla söylenebilir. İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk yıllarına dair hatıratını kaleme alan Hüseyinzâde Ali Turan Bey, Ömer Naci’nin isminden mütevellit İran hapishanesinde başından birçok hadiseler geçtiğini dahi aktarmaktadır (Turan, 1938, s. 2).

1907’nin sonlarında Osmanlı muhaliflerinin İran meşrutiyetçilerine göndermiş oldukları çeşitli mektuplar, onları birbirlerine daha da yakınlaştırmıştır. Aynı zamanda bu durum bölgede bulunan Ömer Naci tarafından cemiyet merkezine bildirilmiştir. 10 Şevval 1325 (16 Kasım 1907) tarihli Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Bahaeddin Şakir imzalı Tebriz Encümen-i Millisine gönderilen mektupta, ilk olarak İran’da millet meclisinin açılması ve *Kanun-i Esasi*’nin

9 Ömer Naci’ye İran bölgesinde nakit yardımında bulunanlardan birinin de İTC’nin irtibatında olduğu Mirza Said Selmasi olduğu görülmektedir. Nitekim kendisiyle yapılan yazışmada, “Cemiyetimiz azasından Naci Bey’e 100 ruble gönderdiğinizi işaret ediyorsunuz. Buna teşekkür ederiz. Mamafih Batum’daki şubemiz vasıtasıyla kendisine biz de para göndermiş idik. Aldığımız haberlere nazaran Naci Bey sizin tarafa hareket ettiği anlaşılıyor. Zannederiz ki görüştünüz.” (İTC Muhaberat kopya defteri II, No. 483, s. 93).

tatbik edilmesinden mütevellit tebrik ve temennilerde bulunulmakta akabinde de uzun süredir devam eden sınır meseleleri konusunda “hâsıl olan heyecan ve endişeyi tedabir-i akilane ile teskine himmet” eylemelerinden dolayı “şayan-ı tebrik” oldukları zikredilmektedir. Müslümanların kardeşliği ısrarla vurgulanarak II. Abdülhamid’in “hareket ve icrâat-ı mecmûnânesinde milletin reyi ve arzusu” olmadığı hatta Osmanlı milletinin sınır meselesinde kendileri kadar “meyus ve müteessif” oldukları ifade edilerek, sınır meselesinde çıkan anlaşmazlığın tamamen II. Abdülhamid’den kaynaklandığı iddia edilmektedir. Bahaeddin Şakir, II. Abdülhamid’in bu konuda neden bir problem çıkarma gayretinde olduğunu da şu ifadelerle savunmaktaydı:

“Abdülhamit’i bu sûretle ikâ-i cinayete sevk eden esbab ve müessirâtın birincisi tarif ettiğiniz veçhile dâhil-i İran’da başlayan ef’âl-i inkılabiyenin Memâlik-i Osmaniye’ye vehm-i sirâyeti, ikincisi de şu son zamanlarda Anadolu’da serzede-i zuhûr olan vaka-yi-i kıyasiyenin saltanat-ı katilânesine nihayet vermeye müstaîd olan dehşetidir. Milleti böyle bir vak’a ile oyalayarak fıkri-i hürriyet ve adaletin intişâr-ı seri’ine mâni olmak istiyor. Bizim vazifemiz her iki millet-i İslâmiye efradına hakikat-i meselenin tefhimiyle hâdisât-ı fecianın zuhûruna meydan vermemektir. İşte cemiyetimiz bu maksatla Osmanlı zâbitanına hitaben bir beyannâme neşretmiş ve vesatit-i hamiyetkârenenizle hudutta bulunan ümerâ ve zâbitana tevzi’ ve irsal kılınmak üzere bir miktarını da heyet-i muhteremeniz nâmına göndermiştir. Vusûlünde Osmanlı ümerâ ve zâbitanına tevdi’inin icrasıyla lisan-ı Fârisiye dahi terceme edilecek vatandaşlarınız arasında neşr ü tâtımına himmet buyurunuz.” (İTC Muhaberat kopya defteri II, No. 432, s. 2-4).

Cemiyetin bu beyanlarına karşılık encümen tarafından verilen cevap da oldukça müspettir. İttihat ve Terakki Cemiyetinin “insaniyet-perver” hissiyatı ve “gayret-i İslamiye”lerinin tüm

Müslüman kardeşlerin kalplerinde büyük mutluluk yarattığı aktarılırken, maksatlarına nail olması için de temennilerde bulunulmaktadır. Sınır meselesinde ise İttihatçıların beyanlarına inanmakla birlikte Osmanlıların bu meselede geri çekilmedikleri takdirde daha vahim sonuçlar çıkacağı da hatırlatılmaktadır. Ayrıca ittihatçıların yapmış olduğu kardeşlik vurgusuna da değinerek İran üzerinde emelleri olan gayrimüslimlere karşı İran’a yardım talep etmektedirler (İrşâd, 1908, s. 4).

Söz konusu dönemlerde Osmanlı muhaliflerinin İran meşrutiyetçileri ile bir yakınlık oluşturan diğer bir husus ise 27 Aralık 1907’de düzenlenen Osmanlı Muhalefet Fırkaları Kongresinde çıkan karardır. Bu kongrede İttihat ve Terakki Cemiyeti; Sabahaddin Bey’in Teşebbüs-i Şahsi, Âdem-i Merkezîyet ve Meşrutiyet Cemiyeti ve Ermeni İhtilal Federasyonu ortak kararıyla İran Meclisine telgraf gönderilmesi kararlaştırılmış ve söz konusu telgrafta Osmanlı’da ilan edilecek meşrutiyet idaresinin coğrafya üzerinde nasıl bir tesir yaratacağına işaret edilmiştir:

“Avrupa’da içtima eden devlet-i Osmaniye fırka-i muhalife ve icraiyye kongresi, hukuk ve vazifelerine itmi’nan-ı kalp ile vâkıf ve milletin hürriyet ve adaleti için mücahid, İran milleti mebuslarına muhabbet-i amîkasını arz eder. Kongre ümit eder ki devlet-i Osmaniye’de te’sîs edilecek idare-i meşrutata, iki komşu memleketi birleştiren dostluğu takviye edecek ve şarkın temeddününe hizmet eyleyecektir. Yaşasın İran Meclisi-i Mebusânı” (Terakki, 1907, s. 4; Balkan, 1323, s. 1-3).

Ömer Naci, Selmas’tan gönderdiği mektubunda, cemiyet tarafından İran Meclisi-i Mebusanına ve Tebriz Tebriz Encümenine gönderilen bu mektupların toplum üzerinde olumlu bir tesir yarattığını ifade etmektedir. Naci, hudut meseleleri hakkında özellikle İttihat ve Terakkinin takındığı tavrın, bölge halkını etkilediğini gözlemlemiştir. Nitekim Naci, Selmas’ın ileri gelen-

leri tarafından cemiyete bir teşekkürname gönderileceği haberi de vermektedir (Cemil, 1934, s. 2). Söz konusu bu habere cemiyet “Selmas[ı] din kardeşlerimiz tarafından Cemiyet’e bir teşekkürname gönderileceğini işar ediyorsunuz. Acaba bu teşekkür İranlı kardeşlerimiz hakkında alçak hükûmetin revâ gördüğü edepsizliğe karşı teessür mü izhar eylediğimiz için midir?” şeklinde mukabelede bulunmaktadır (İTC Muhaberat kopya defteri II, No. 558, s. 230).

Cemiyetin Naci ile yapmış olduğu yazışmalardan, onun bölgedeki Ermeni ve Kürt aşiretleri ile görüşmelerde bulunduğu da gözlenmektedir. *Muhaberat Kopya Defteri*’nde yer alan 558 numaralı Ömer Naci Bey’e gönderilen mektupta “Umur ve muamelatinizda mahzar-ı muavenet olmak için bu hususta Ermenilerin malik oldukları eşya-i ticariye ve saire gibi vesaitlerden delaletlerinden istifade için Tebriz’de melfuf adresteki zâta^[10] müracaat ederek muavenet talep” etmesi istenmektedir (İTC Muhaberat kopya defteri II, No. 558, s. 231). Burada bir istitrad olarak zikretmek gerekir ki Arif Cemil’in beyanlarına göre (Cemil, 1934, s. 2) İTC’nin Paris merkezi sahada faaliyet gösterenlerle ekseriyetle şifreli olarak haberleşmekte, ticari söylemler üzerinden mesajlar göndermektedir. Para transferleri “halı ve seccadelerin satın alınması” olarak zikredilmekte; ihtilal beyannameleri “mağaza ilanı” olarak anlatılmakta; bomba ve silah “eşya-yi ticariye” olarak tasvir edilmektedir. Bu bakımdan Ömer Naci’ye gönderilen mektupta zikredilen

aslında Ermenilerin ellerinde bulunan silahlardan faydalanması talebidir. Fakat esas maksadın onlar tarafından bilinmemesi özellikle vurgulanmakta; kendisinin İran’a ve Anadolu’ya yönelik faaliyetlerinde Kürt, İranlı ve Laz zümreleri bulmaya gayret etmesi ve Hristiyan zümrelere çok güvenmemesi tavsiye edilmektedir. Bölgeye Trabzon’dan gelip giden İranlı kervanların Anadolu’ya girmek için güvenli bir yol olduğu zikredilirken Mirza Said ve diğer bazı zevat tavassutuyla onlarla irtibat kurulabileceği de bildirilmektedir (İTC Muhaberat kopya defteri II, No. 558, s. 232). Naci’nin, İran’da söz konusu gruplarla iletişime geçtiği görülse de faaliyetlerinde bu aşiretlere bağlı kalmaktan ziyade İTC’yle de doğrudan bağlantılı bir hususi cemiyet kurma arzusunda olduğu görülmektedir. Paris’teki cemiyet merkezine göndermiş olduğu mektuptaki “Batım’da olduğu gibi burada da bir cemiyet-i hususiye teşkili ehas-ı emelimdir. Bu da hamdolsun husul bulmak üzeredir.” sözleri bu arzusunu açıkça ortaya koymaktadır (Cemil, 1934, s. 2).

3. Ömer Naci’nin Said Selmasi ile İrtibatları ve İran Meşrutiyeti’ne Bakışı

Anadolu’ya girişte karşılaştığı problemler sonucunda İran Meşrutiyeti’ne dolaylı yoldan da olsa dâhil olmaya başlayan Naci, bölgede eğitim olmak üzere birçok faaliyetlerde bilfiil bulunmuştur. Naci’nin ismi sahada ilk olarak

10 Söz konusu mektupta bu zatın ismi, cismi, hüviyeti ve münasebetlerinin her türlü gizli tutulması gerektiği zikredilirken ayrıca bütün mesuliyeti üstlenerek aldıkları adres ve parolayı da müttefiklerden temin edildiği aktarılmaktadır. Büyük bir mesuliyet olan bu durumun açığa çıkması durumunda bir idam hadisesinin dahi söz konusu olabileceği uyarısında da bulunmaktadır. Şükrü Hanioğlu, söz konusu zata dair bir bilgi vermemekle birlikte bu kişinin Taşnaksutyun Komitesi üyesi olduğunu ifade etmektedir bk. Hanioğlu, 2021, s. 208. İTC’nin 1907 senesi nihayetinde Osmanlı Muhalefet Fırkaları Kongresinde Osmanlı’da meşrutiyetin ilanı için müşterek hareket etme konusunda ittifak kurduğu cemiyetler arasında Taşnaksutyun Komitesinin de bulunması ayrıca -ileride zikredileceği üzere- Ömer Naci’nin İran’dan Osmanlı’ya geçerken beraberinden Taşnaksutyun Komitesinin doğu vilayetleri liderinden Murad Khrimian ve Marzbed lakaplı Ghazaros Ghazarosian birlikte hareket etmeleri bu görüşü desteklemektedir.

Selmas'ta^[11] Mirza Said Selmasi'nin teşebbüsleriyle kurulan ilk modern mektepte (Melikzâde, 1394, s. 126) müdürlük vazifesini ifa etmesiyle duyulmuştur. Eğitim alanı olsa da bu görevi üstlenmesinin bölgedeki siyasi faaliyetleri için önemli bir plan olduğu, cemiyetin kendisine gönderdiği mektupta yer alan "Mektep müdürü namıyla orada bir üssü'l-harekât mevkii ittihâzınız pek mühimdir. Katiyen maksad-ı asliyenizi kimselere sezdirmemeye son derece itina ediniz." ifadelerinden anlaşılmaktadır (İTC Muhaberat kopya defteri II, No. 558, s. 232).

Said Halilzâde, Azerbaycan bölgesi ileri gelenlerinden, zengin bir aileye mensuptur. Ailesi tarafından ilk olarak "Ağabala" ardından "Said" ismini almıştır (Muin, 1364, V/765). İran ve Osmanlı coğrafyasında Said Selmasi olarak tanınmıştır. 1888'de Selmas'ta doğan Said Selmasi hayatını Tebriz-Kafkasya-İstanbul üçgeni arasında geçirmiştir (Kesrevi, 1363, s. 263). İran Meşrutiyeti hadiselerinde ise Tebriz, Selmas ve Hoy bölgelerinde meşrutiyet hareketi öncülerinden biri olmuştur. Hüseyinzâde Ali Turan Bey,

İrşad, Terakki ve Hakikat gazetelerinde tefrika ettiği "Siyaset-i Fûrûset" başlıklı eserinde "Şehid-i Âzâdi Said Selmasi Nâmına İthaf Olunur" başlıklı bir bölüm de kaleme alarak onun İran meşrutiyet hareketlerindeki önemine atıfta bulunmaktadır.^[12] Bu edebî metinde İran'ın efsanevi Keyumers'i, Said Selmasi'nin ok saplanmış kalbi ile bir diyalog kurar ve Said Selmasi'nin kalbi dile gelir. Kendisini "Ben ahiren Hoy taraflarında şu heriflerin [sinan-i sehim istikametiyle Şeyh Fazlullah ile gölgeyi 'Pruşkeviç'in gölgesini' göstererek] iltizam ettiği istibdadın aleyhine vaka'-i cihatta mahbube-yi vatan yolunda fedâ-yı can edenlerdenim. Bana yoldaşlarım Said Selmasi diyorlar idi." (Bayramlı, 2007, s. 422) sözleriyle tanıtır.

Ailesinin Bakü'deki petrol madeni dolayısıyla kısa bir süre Bakü'de de ticaretle iştigal eden Selmasi, tahsilini önce Selmas'ta ardından Bakü'de devam ettirir.^[13] Bu süre zarfında yayıncılık faaliyetlerinde bulunan Birâderân-ı Oruç Of grubu ile tanışır ve oradaki hürriyetçilerle yakın temasta bulunur. Kafkasya'nın birçok farklı

11 Naci'nin müdürlük yaptığı okulunun Hoy'da bulunduğu dair farklı bilgiler de bulunmaktadır (Ören, 1953a, s. 2).

12 Hüseyinzâde Ali Bey'nin *İrşad, Terakki ve Hakikat* gazetelerinde yaklaşık 50 sayı olarak tefrika etmiş olduğu ve İstanbul'a dönmesi sebebiyle tamamlayamadığı bu hiciv türü eserinin, ilham aldığı kaynaklara dair farklı rivayetler aktarılmaktadır. Yusuf Akçura'ya göre eser, Dante'nin *Mudhike-i İlahiyye*'sinden (*İlahi Komedya*) mülhemdir. Ali Haydar Bayat ise eserin, Oliver Swift ve Doroşevitch'in Kazak atlarına dair bir kitabından etkilenecek kaleme alındığını ifade eder. *İstibdad* yönetimleriyle Doğu'da Müslüman Türk milletlerine zulmeden Rusya ve İran (Kaçar Hanedanlığı) idarelerinin hicvedildiği eser, Çar'ın başbakanı ve aynı zamanda Rusya'da meclis işleyişine ve hürriyet hareketlerine engel olmaya çalışan en önemli kişilerden Pruşkeviç'in gölgesinin çıktığı İran seferi üzerinden kurgulanır. Gölgeyi İran sınırlarında karşılayan ise İran'da istibdat taraftarlarını temsilen gelen bir heyettir (Tebrizli Mir Haşim, Seyyid Ali Yezdi, Şeyh Fazlullah ve Keyumers). Eser, ekseriyetle Pruşkeviç'in gölgesiyle heyet arasındaki diyaloglarla işlense de zaman zaman geçmiş tarihlerden ve farklı coğrafyalardan kişiler konuşturularak (Zerdüş, Avesta, Dante, Mevlâna, Timur, Cengiz, Nadir Şah vd.) onların düşüncelerindeki siyaset, din ve ahlak anlayışlarını okuyucuya sunmaktadır (Akçura, 1331, s. 74-75; Bayat, 1998, s. 41). Said Selmasi'ye ithaf edilen bölüm ise ekseriyetle Said Selmasi'nin İran'ın mitolojisinde ilk şah olarak kabul edilen Keyumers ile gerçekleştirdiği diyaloglar üzerinden kurgulanır. Diyalogun konusu daha çok Nasirüddin Şah'ın istibdadı yönetimidir (Bayramlı, 2007, s. 336-458).

13 Nazım Ören, Said Selmasi'nin babasının destekleriyle Paris'te okuduğu ve Jön Türklerle ilk kez orada irtibat kurduğunu ifade etmektedir (Ören, 1953a, s. 2.). Ören dışında hiçbir kaynak ve araştırmada bu tür bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Kudret Emiroğlu'nun *Anadolu'da Devrim Günleri* adlı eserinde de benzer bilgiyi Nazım Ören'den alıntılarla tekrarladığı görülmektedir (Emiroğlu, 1999, s. 213).

bölgelerine de ziyaretlerde bulunan Selmasi'nin memleketine dönerken inkılap fikirlerini/yenilikleri de beraberinde götürdüğü görülmektedir. Nitekim Selmas bölgesinde ilk modern mektebini açarak modernleşme yolunda atılan önemli bir adımın temsilcisi olmuştur. Saidiyye^[14] olarak da adlandırılan bu mektep Muhammed Ali Şah'ın (1872-1925) meclisi bombaladığı, meşrutiyeti askıya aldığı tarihlerde faaliyetine son verir. Eğitim sahası dışında bölgede yaptığı inkılaplardan biri de Bakü'den götürdüğü matbaadır. Dönemin gazetelerine de yansıyan (Mücahit, 1325, No. 11'den akt. Fardyar, 1396, s. 83) bu hadise, meşrutiyet hareketlerinde önemli bir adım olarak görülebilir. "Sırâtı-müstakîm" adıyla bir süre faaliyetlerini Selmas'da sürdüren bu matbaa, daha sonra Tebriz'e götürülerek dönemin en önemli matbaalarından biri olan "Ümid-i Terakki" ismini almıştır. Kesrevi'nin aktardığına göre (1363,

s. 733) taş baskı olarak faaliyetlerde bulunan bu matbaa, Tebriz mücadeleleri sırasında Karacadağ ve Merend süvarileri tarafından yağmalanıp talan edilmiştir. Selmasi'nin bu önemli faaliyeti sadece bölge basını tarafından değil Avrupa'da başta ittihatçılar olmak üzere birçok inkılapçı tarafından da dikkat çekmiştir. İTC Paris merkezi tarafından "Aziz Arkadaşımız" hitabıyla kendisine gönderilen mektupta, bu girişimi takdirle karşılanmakta; hurufat konusunda karşılaşılabileceği problemlerde yardımcı olunabileceği hatırlatılmakta ve matbaasında basılacak gazetelerin kendilerinden mahrum edilmemesi istenmektedir (İTC Muhaberat kopya defteri II, 1908, No. 553, s. 216). Her ne kadar gazetelere dair bir detay verilmese de talep edilen mecmuanın Encümen-i Meşveret tarafından kurulan ve Said Selmasi başta olmak üzere Seyyid Hasan Şerifzade^[15] ve Hacı Ali-yi Devafürüş^[16] tarafından yayımlanan

1 4 Bazı metinlerde bu mektebin ismi "Sırâtı-müstakîm" olarak zikredilmektedir (Ören, 1953a, s.2). Buradaki bilgi karışıklığının Said Selmasi'nin kurmuş olduğu Sırâtı-müstakîm Matbaası'ndan kaynaklandığı kanaatindeyiz. Benzer bir karışıklığın, çıkarmış olduğu dergi adı için de söz konusu olduğu görülmektedir. Nazım Ören, Arif Cemil kaynaklı yapılan çalışmalarda da (Tevetoğlu, 1973, s. 102.) söz konusu bilgiler ekseriyetle birebir tekrarlanmaktadır. Edward G. Browne'un, İran'ın ilk kütüphanesini kuran ve İran Devrimi'nde önemli rol oynayan Azerbaycan siyasetçilerden Muhammed Ali Terbiyet'in el yazması çalışmasına dayanarak kaleme aldığı *The Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge, 1914) adlı eseri incelendiğinde "Sırâtı-müstakîm" adlı herhangi bir süreli yayına rastlanmamıştır. Aynı zamanda Tebriz'in ilk ve en önemli matbaası olan Ümid-i Terakki Matbaası üzerine yapılan çalışmalarda, matbaada basılan süreli yayınlar (*İttihad*, *Tebriz*, *Şârâ-yı İran*, *Muhâkemât*, *Şafak*, *Fikir*, *Feryâd*) vb. listelenirken yine "Sırâtı-müstakîm" başlıklı bir mecmua zikredilmemektedir (Fardyar, 1396, s. 78-82). Ahmed Kesrevi, meşrutiyet sonrasında Tebriz ve Tahran'da çıkarılan gazetelerden bilgi verirken Tahran mecmuaları arasında "Sırâtı-müstakîm" mecmuasından bahsetmektedir. Lakin kimin tarafından çıkarıldığını tam olarak bilmediği bu mecmuayı "değeri olmayan" gazeteler arasında zikretmektedir (Kesrevi, 1363, s. 273).

1 5 İran meşrutiyetçileri nezdinde önemli bir konuma sahip olan ve Mr. Baskerville gibi öğretmenleri ile bilfiil faaliyetlere katılan Tebriz Amerikan Okulunda (The Memorial School) eğitimini alan Şerifzade, eğitiminin ardından aynı okulda öğretmenlik görevini ifa eder. Anayasa hareketlerine bilfiil katılan Şerifzade meşrutî idarenin tesisi için Tebriz'de kurulan Merkez-i Gaybî örgütünün kurucu kadrosunda yer alır. Tebriz mücahitleri olarak da adlandırılan bu cemiyetin idareci kadrosu arasında Kerbelâi Ali Mösyö, Hacı Resul Aga Sedikiyânî, Hacı Ali-yi Devâfûrûş, Mirza Muhammed Ali Han-i Terbiyet, Aga Mir Bakır, Mirza Ali Asger-i Hôyi, Cafer Aga Genceî gibi önemli şahıslar bulunmaktadır (Kesrevi, 1363, s. 167, 891-893).

1 6 İran Anayasa Hareketi'nin Danton'u olarak isimlendirilen Hacı Ali-yi Devafürüş, Tebriz'de kurulan Merkez-i Gaybî örgütünün kurucu kadrosunda yer alır. Meşrutiyetin iadesi için Tebrizli mücahitlerin ayaklanmalarında ön safta bulunur ve Settar Han yanında bazı silahlı çatışmalara da girerek Muhammed Ali Şah'ın tahttan indirilmesinde büyük bir pay sahibi olur (Kesrevi, 1363, s. 150, 167, 867).

Şârâ-yı İran olduğu düşüncesi ağır basmaktadır (Browne, 1914, s. 216). Bahaeddin Şakir imzalı söz konusu mektupta ayrıca Ömer Naci'ye de değinilmekte ve onun Saidiyye Mektebinde müdürlük vazifesini ifa etmesi "Naci Bey'in medreseye müdür olması münasebatımızın teves-süüne, oradaki Türk kardeşlerimizle aramızdaki rabitanın takviyesine hizmet edeceğini ümit ederiz." sözleriyle sevinçle karşılanmaktadır (İTC Muhaberat kopya defteri II, 1908, No. 553, s. 216). Söz konusu vazifenin, Ömer Naci'ye de bir birikim kattığı özellikle Farsçasını geliştir-mesinde büyük bir pay oynadığı görülmektedir. Azerbaycan Türkçesine de hâkim olan Naci'nin bölgede verdiği nutuklarla büyük bir ün saldıgı aktarılır (Ören, 1953a, s. 2).

Ömer Naci'nin II. Meşrutiyet sonrasında, Rusya-İngiltere siyasetine dair İstanbul'da icra edilen bir konferansta, İran'daki müdürlük vazifesine dair aktardığı hatıralar onun bu konuda tespit edebildiğimiz -kayıtlara geçen- ilk beyanıdır. Naci söz konusu hatırasında İran milletinin tüm olumsuzluklara rağmen ayakta nasıl kaldığını, mektepteki bir talebeye dair hatıraları üzerinden anlatır:

"Ben evvelce orada mektep hocası idim. Sonra ikinci defa gittim. Gittiğim vakit mektebimin talebesinden on yaşında bir çocuk tanıyordum: Cemşid. Cemşid'in yetmiş beş yaşında bir babası vardı. Babası mücâhidlerle beraber gitti ve öldü. Vatanını zâlimlere, gaddarlara karşı muhâfaza ederken öldü. Vefât haberi geldi:

- Baban öldü, dediler.
- Hayır, dedi. Benim babam ölmez.
- Öldü...
- Ölmez; zira benim babam İran'dır" (Sırâtümüstakîm, 1326, s. 144).

Hâfızlar'ı, Sâdiler'i yetiştiren bir milleti öldürmenin mümkün olmayacağı ümidini taşıyan Naci'nin, İran'da bulunduğu yıllar aynı zamanda II. Meşrutiyet'in arifesi olması açısından kıymetlidir. Mezhep farklılıkları olsa da İran'ın Müslüman bir devlet olması ve Anadolu'ya yakın olması nedeniyle İran meşrutiyet hareketleri ittihatçılar nazarında, neredeyse Osmanlı'da cereyan eden meşrutiyet hareketleri kadar önemsenmiş ve takip edilmiştir. Aynı zamanda yakın arkadaşı olan Said Selmasi'den de Ermeni fırkalarının bölgedeki faaliyetleri sual edilmekte ve Osmanlı muhalif fırkaları arasındaki anlaşmanın bölgeye nasıl yansıdığı konusunda bilgi talep edilmektedir.^[17] İran meşrutiyet hareketinde önemli bir rol üstlenen Ömer Naci'nin, İran Şahı tarafından tevkif edilip idamına karar verildiği döneme dair hatıralarının bir kısmını neşreden Selanik menşeli *Bağçe* mecmuası, hatıraların yayımlanacağı müjdesini verirken Ömer Naci'yi "Yalnız Osmanlıların değil cemiyet-i umumiyye-i beşeriyyenin saadet ve selameti için yorulmak bilmez bir inat ve celadetle çalışan bir revolüsyoner" olarak takdim eder (Bağçe, 1325a, s. 244). Benzer şekilde İTC'nin Selanik merkezinden Paris merkezine irsal edilen mektuplarda da Ömer Naci'nin İran ihtilalinde büyük bir rol oynadığından bahsedilir (Cemil, 1934, s. 2).

Naci, zikredilen hatıralarında özellikle II. Meşrutiyet'in arifesinde İran'daki meclisin şah tarafından bombalanmasının kendi faaliyetlerini nasıl etkilediğine dair detaylı bilgiler sunmaktadır. Meclisin bombalanması ve Tebriz mücahitlerinin ayaklanıp Tahran'a yürüme düşüncesini Hoy'da İran Sadrazamı Atabek'i öldüren Abbas Ağa'nın yakın dost-

^[17] Bahaeddin Şakir'in göndermiş olduğu mektupta ayrıca İran'da şah ile meşrutiyetçiler arasındaki mücadelenin vahametine dair farklı kanallardan bilgiler geldiği de zikredilmektedir (İTC Muhaberat kopya defteri II, 1908 Ocak, No. 483, s. 93).

Fotoğraf 2

Ömer Naci, İsmail-i Miyâbi'yle Birlikte

Kaynak: Kesrevi, 1363, s. 728.

larından Meşhedi İsmail-i Miyâbi^[18] ile birlik-teyken^[19] öğrendiğini belirten Naci, bu haberi almadan önce asıl düşüncesinin Bayezid yoluyla Osmanlı toprağına geçerek Erzurum ci-varında çalışmak olduğunu söylemiştir. Lakin Tahran'dan aldığı meclisin bombalanma haberi, bütün planlarını değiştirmiştir. Ömer Naci, Osmanlı sınırına geçme planları yaptığı sırada haberin kendisine ulaşmasını şöyle anlatır:

“Seyr ü seferimize hükümet-i sâbikanın iş-tibah ve teccüssüsünü davet etmemek em-niyetinden mütevellid bir mahzûziyet-le han odasında oturmuş konuşuyorduk. Derken birisi geldi, Tahran vaka-ı fecîası haberini getirdi. Evvela İran'da pek meb-zul olduran olan yalancı şayîattan bulun-duğuna atfederek birbirimizi teselliye ça-lıştık. Fakat gece, saat ikiye doğru Tebriz Encümen-i Millîsinin bunu teyîden çekti-ği telgrafı artık şüpheye mahal bırakma-mıştı. Arkadaşım memleketinin bu nâgehâ-ni felaketiyle o kadar müteessir idi ki artık refâkatimin devam edemeyeceğini anla-dım. Benim için son nokta-i ümid ve ist-inad olan İran'ın da böylece pâmal-i irt-tica olması azîm bir me'yusiyyeti mucîb olmuştu. Rusya, Osmanlı, İran hepsi hür-riyete düşman hükûmetlerinin saltanat istibdadına esir olmuştu. Geceyi kabuslarla geçirdik. Arkadaşım ile aramızda halli muk-tezî bir akd kalmıştı: Ya ayrılmak veya İran'da galebe-i hürriyeti beraberce bekle-yip sonra memâlik-i Osmaniye'ye geçmek. Benim için ikinci sureti kabul etmek za-rurî idi, zirâ nokta-i istinad olmadıkça dâ-hil-i mülkte muvaffak olacağıma emin de-ğil idim.” (Naci, 1909, s. 292).

Önceliğini İran'da hürriyetin/meşrutiyetin tek-rar kazanılmasına ve muhkem kılınmasına ve-ren Naci, coğrafyada hürriyet ve meşrutiyet fikrinin ancak bir dayanma yeri olması hâlin-de Osmanlı'da da başarılı olabileceğine inan-makta ve bu yolda hareket etmektedir. Naci

¹⁸ İran'da Meşrutiyet Hareket'ine destek vermek için Bakü'de kurulan İctimaiyyûn-Âmiyyûn-i İran Fırkası üyelerinden olup meşrutiyetin ilanı akabinde Tebriz'e giderek orada meşrutiyetin gelişimi içi mücadele etmiştir (Kesrevi, 1363, s. 193-194, 728-729, 810). Mehmet Emin Resulzâde söz konusu fırkayı İran ihtilaline dair kurulan ilk cemiyet olarak zikreder (Resulzâde, 1328, s. 651-652). Fırkanın nizamname-sinde armasına taşıdığı “adalet, hürriyet, mücâhede, müsâvat” vurguları üzerinden de okunabilmektedir. İctimaiyyûn-Âmiyyûn-i İran Fırkasının “Umum Rusya'da ve Osmanlı'da ve gayri dünyanın üzerinde olan hürriyetperest fırkalara” hitaben yayımlanmış olduğu bir beyanname, dönemin bazı süreli yayınlarına da yansımıştır (Balkan, 1324, s. 2-3).

¹⁹ Ahmed Kesrevi *Tarih-i Meşruta-i İran* adlı eserinde Meşhedi İsmail-i Miyâbi'nin Ömer Naci ile çekilmiş bir fotoğrafına yer vermekle birlikte söz konusu fotoğrafta Ömer Naci'yi tanıyamamakta ve onu Osmanlı tebaasından biri olarak tanıtmaktadır. Bk. Fotoğraf 2.

için İran sahası ilk olarak Anadolu'daki isyanlara katılmak için bir istasyonken artık bir mücadele sahasına dönüşmüştür. Azerbaycan'ın tamamını şaha karşı ayaklandırmak niyetinde olan Ömer Naci ve arkadaşları, ilk olarak bulundukları Hoy'da çalışmaya başlamışlardır. Ömer Naci, cesaret ve inkılapçı şöhretin ilk başlarda işlerine yaramakla birlikte durumun yavaş yavaş aksine döndüğünü; nutuk ve tehditlerle kazanmak istedikleri nüfuzun, hanların memlekete saçtığı paralarla dağılmaya başladığını belirtir. İnkılabı dair efkâr-ı umumiye'nin de dağılmasıyla artık Hoy'da ikamet etmenin “birkaç gün evvel mücahede-i hürriyete yemin eden dönecek bir halkın gayz ve intikam pençeleri altında parçalanmak” olacağını zikreder. Ortaya çıkan bu zaruri hâl sebebiyle birkaç gün sonra Selmas'a gittiklerini aktaran Naci, istibdadın bir koleradan daha hızlı bir şekilde her tarafı tesiri altına aldığı bir durumda Selmas'ta da umduğunu bulamaz (Naci, 1909, s. 293).

Selmas'ta bulunduğu sırada İran hükûmeti tarafından tevkif edilen Naci, bir zabitanın nazik bir dille kendisinin vali tarafından beklediğini belirtmesi üzerine bilerek hükûmetin ayağına gittiğini ve orada derdest edilerek zindana atıldığını aktarır. İdam cezasına dahi çarptırılan Naci, beraberindeki on iki arkadaşıyla hapisanede çeşitli işkencelere tabi tutulduğunu da kaleme alır (Naci, 1909, s. 244). Söz konusu mahkûmiyet hakkında Naci'den duyduğu bazı hatıraları aktaran Necib Necati, Naci'nin arkadaşlarıyla birlikte hapsedildiğinde beş arkadaşının topun ağzına götürülerek idam edildiğini, Naci'ye sıra geldiği vakit ise İngiliz elçisinin ve şahın memurunun getirdiği bir af fermanının^[20] onu kurtardığını aktarır. Ayrıca Necati, İran'da bir mebusun idam sehпасına çıkarken serdettiği “ben milletimin ayaklarım

altında kalacak kadar beni yükseltmelerini istemezdim” mealindeki beytin Naci'yi çok etkilediğini söyler (Necati'den akt. Tevetoğlu, 1973, s. 17).

Esaretten kurtulmasının akabinde Naci'nin istikameti artık vatan toprakları olmuştur. Hakkında kaleme alınan bazı metinlerde; idamdan kurtulmasından sonra sığındığı Selmas Konsolosluğuna kendisini öldürmek üzere istibdat taraftarları tarafından bir saldırı gerçekleştirildiği ve bundan da kaçarak binbir türlü meşakkatle sınırı geçtiği ve vatan toprağına ayak bastığında yere kapılarak toprağı öptüğü aktarılmaktadır (Tanin, 1916a, s. 3). Naci'nin Van üzerinden girdiği Osmanlı topraklarındaki yolculuğunu Muş ve Erzurum ziyaretleri takip etmiştir. Bu yolculuk esnasında onun yanında, kendisini İran meşrutiyetinin ilk dönemlerinde misafir eden Mirza Said Selmasi de bulunmaktadır. Mirza Said bu kez Naci'nin yanında Osmanlı meşrutiyetine konuk olmaktadır. Naci'nin bu yolculuğu sırasında yakınında bulunanlardan biri de Nazım Ören'dir. Ören, kaleme aldığı yazılarında bu yolculuktaki izlenimlerini de aktarmaktadır (Ören, 1953b, s. 2, 6; 1953c, s. 2, 6; 1953d, s. 2, 5).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İran'dan dönüş yapan Naci'nin tam olarak hangi tarihlerde yurda giriş yaptığı bilinmemekle birlikte çeşitli rivayetler mevcuttur. Nazım Ören'in ifadelerine göre meşrutiyetin ilan edildiği hafta cemiyetin Selanik Merkez-i Umumisinden Muş İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezine bir telgraf gönderilmiştir. Söz konusu telgrafta “meşrutiyetin ilanından evvel teşkilat yapmak üzere Kafkasya ve İran yoluyla” Doğu Anadolu cihetine giden “hayat ve icraatı hakkında daha hiçbir malumat alınamayan cemiyetin müessislerinden ve Merkez-i Umumi

^[20] Vefatının birkaç gün sonrasında imzasız olarak *Tanin*'de neşredilen bir yazıda (1916a, s. 3) Ömer Naci ve arkadaşlarının Osmanlı'da ilan edilen meşrutiyet sonrasında hükûmetin teşebbüsleri ile kurtarıldığı aktarılır.

azasından hatib-i şehir” Ömer Naci’nin akıbeti hakkında her ne şekilde olursa olsun malumat istenmektedir (Ören, 1953b, s. 2). Söz konusu telgrafın gönderilmesinden on gün sonra, Van cemiyet merkezinden Muş’a gönderilen telgrafta, Ömer Naci’nin o sabah itibariyle Mirza Said ve Ermeni Taşnaksutyun Komitesi azalarından Murad^[21] ve Aşhan^[22] adındaki zatlarla birlikte Muş’a doğru hareket ettikleri bildirilmiştir (Ören, 1953c, s. 2).

Ömer Naci’nin Muş’taki bir haftalık ziyaretinin ardından istikameti Erzurum olmuştur.^[23] Gittiği her bölgede büyük bir coşkuyla karşılanan Naci, halka nutuklar vermektedir. Nazım Ören, Erzurum’daki üçüncü günlerinde, Erzurum İttihat ve Terakki Cemiyetinin,

Pastırmacı Kırathanesi^[24] salonunda bir program gerçekleştirdiğini ve söz konusu programda Vehip Bey, Ömer Naci ve Said Selmasi’nin konuşmalar yaptığını belirtir. Ören, Naci’nin konuşmasında Namık Kemal, hürriyet, adalet ve müsavat gibi başlıkların ele alındığını ve Said Selmasi’nin ise İran Meşrutiyeti ve İran Şahı’nın meşrutiyete yönelik saldırılarından bahsettiğini aktarmaktadır. Said Selmasi’nin söz konusu konuşmasını defterine kaydettiğini aktaran Ören, konuşmanın birçok detayını da paylaşmaktadır. Said Selmasi’nin ilk olarak Naci’den övgüyle bahsederek İran’ın toplumsal, siyasi ve iktisadi hayatını ele aldığını söyler. Said Selmasi’ye göre İran’da ilan edilen anayasa aslında hürriyet ve adalet için değil “her biri bir şah olan eyalet erini nüfuz ve esa-

2 1 Murad Khrimian (1874-1918) Sivas’ın Hafik ilçesine bağlı, döneminde Ermeni köyü olarak bilinen Godvun (bugünkü adıyla Göydün) köyünde dünyaya gelmiştir. Sivas’ın latince ismine nisbetle Sebastatsia Murad olarak olarak da tanınmaktadır. 1904 yılında II. Sason İsyanı’nda Ermeni komitecilerinin önemli simalarından biri olmuş ve Lernabar delegeliğinde bulunmuştur. 1907 yılından itibaren Armenian Revolutionary Federation (ARF) olarak da bilinen Taşnaksutyun Komitesinin, doğu vilayetlerindeki liderlerinden biri olmuştur. 1915 sonrasında Osmanlı idaresinden kaçarak Rusya’da gönüllü Ermeni kuvvetlerine katılmış ve 1918 yılında Osmanlı’nın liderliğindeki Kafkas İslam Ordusu ile gerçekleştirilen Bakü Muharebesi’nde öldürülmüştür (Kévorkian, 2011, s. 41).

2 2 Kévorkian’a göre Ömer Naci’yle birlikte İran’dan itibaren seyahat eden iki Ermeni komiteciden diğlerinin ismi Marzbed lakaplı Ghazaros Ghazarosian’dır (1878-1918). Kayseri’ye bağlı Tomarza bölgesinde dünyaya gelen ve bir öğretmen olan Ghazarosian, Leipzig Üniversitesinde eğitim almıştır. ARF’in İran, Van ve Bitlis kadrolarında bulunmuştur. 1915 yılında tehçire tabi tutulan Ghazarosian kaçarak Kilikya’daki Bağdat Demiryolu inşasında (İntilli bölgesindeki şantiyede) Bitlisli Kürt bir hayvan tüccarı kılığına girerek Hacı Hüseyin takma adıyla çalışmaya başlamıştır. Bu sırada Halep Ermeni cemaati ile yakın çalışmalarda bulunmuş ve orada kurulan göçmen yardım kuruluşunda aktif görevlerde yer almıştır. Kévorkian, Ghazarosian’ın Almancasının da iyi olması dolayısıyla demir yolu inşaatında Almanlar tarafından mali denetçi olarak işe alındığını ve bu sayede Almanlar tarafından korunduğunu, bir kısıtlamaya tabi olmadan rahatlıkla seyahat edip kendi yurttaşlarına sayısız hizmette bulunma imkânına sahip olduğunu aktarmaktadır (Kévorkian, 2011, s. 60, 641-642). Kısa biyografisinden de anlaşılacağı üzere farklı lakaplar ve kılıklara girme konusunda kabiliyeti gözükken Ghazarosian’ın İran’dan Osmanlı sınırına dâhil olurken kendisini Aşhan olarak tanıtmış ve bu sebeple Nazım Ören’in de kendisinden o şekilde bahsetmiş olması oldukça muhtemeldir.

2 3 Kévorkian, Ömer Naci ve arkadaşlarının 8 Ağustos 1908 tarihinde Van’dan hareketle Erzurum’a gittiklerini aktarır (Kévorkian, 2011, s. 60).

2 4 II. Meşrutiyet sonrasında, İTC’nin izlediği faaliyetlerden biri de Anadolu’da kırathaneler açtırarak, orada inkılabın devamlılığını sağlamak ve yeni politikaları halka aktarmaktır. Buralarda Ömer Naci’nin konuşmasında olduğu gibi “hürriyet, adalet ve müsavat” kavramları sık sık vurgulanmaktadır. Erzurum Pastırmacı Kırathanesi ve Diyarbakır Millet Kırathanesi söz konusu faaliyetler çerçevesinde açılmış mekânlardır (Öztürk, 2005, s. 79-85; Kuzucu, 2011, s. 288).

reti altına alıp baştan başa İran’a hâkim olmak” içindir. Ona göre şah, İran’ın geniş eyaletlerinde yerleşmiş hanların, hâkimlerin, müçtehitlerin güçlerini Tahran’ın etrafında toplayarak -bir nevi kafese sokarak- tuzağa düşürmek niyetindedir. Ayrıca, İran derebeyleri Osmanlı coğrafyasında bulunan ağalara benzememekte “Onda Allah ile kul bir araya gelmiş, kimi zaman dinî kimi zaman da insani kuvvetini kullanmakta[-dır]. İctihat daha serbest olduğundan o hem bir derebeyi hem de müçtehit hem de [bir] handır.” Müçtehit de halifeden üstün, sınırsız dinî bir kudrete, salahiyyete sahip; ahkam-ı şeriiyyeyi de kendi karar ve arzusuna göre izah eden, dilediğini kâfir sayıp cehenneme gönderen bir güçtür. Said Selmasi’ye göre tüm bu işleyişin farkında olan Şah’ın hazırlamış olduğu anayasa da “şeytani bir anayasa”dır. Ayrıca bu Anayasa’nın Asya tipi olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre söz konusu Anayasa’da şah “lâyüs’el”dir. Meclis ve vekilleri yine ekseriyetle kendi tayin etmekte, tüm kararlar yine ondan çıkmaktadır. Bu düşüncelerini vurgulamasındaki asıl sebebi de kendisi için “ikinci İran” olarak tanımlanan Türkiye’nin benzer durumlara düşmemesi arzusudur. İran’da meşrutiyetin ilanı sonrasında Şeyh Fazlullah Nuri’nin başta geldiği ulemayla meclis arasında yasama işlevi konusundaki ihtilaflara değinen Selmasi, bu durumun Şah’ın meclisi zayıflatmaya yönelik bir politikası olduğunu zikretmekte bundan ders alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Ören, 1953c, s. 2).

Erzurum’daki konferanslardan, Naci’nin İran meselesine yönelik düşünceleri tam olarak öğrenilemese de 1909’da Selanik’te yapmış olduğu bir konuşma üzerinden Naci’nin İran’daki hadiselerle nasıl baktığına dair bir fikir sahibi olunmaktadır. Said Selmasi ile benzer fikirlerini ortaya koyduğu bu konuşması *Tercüman-i Hakikat* gazetesi tarafından 2 Haziran 1909 tarihli nüshasında yazıya dökülür. İstibdad altında halkın ezilmesi ve bir süre sonra halkın uyanma-

sıyla yeni bir hâl almaları bakımından Osmanlı ve İran idaresini bir ikiz olarak tasvir eden Naci, ilk olarak İran’da inkılap ateşinin nasıl tutuştuğu üzerinde birtakım bilgiler sunmaktadır. Jön Türklerin ekseriyetinde olduğu gibi Naci de İran’ın “Rusya-Japonya Muharebesi’nin lütf-i tesiriyle” uyanmaya başladığını ortaya koymaktadır. Ona göre söz konusu muharebe sadece İran’ın değil Asya’nın teyakkuzunda da büyük bir rol oynamıştır. İran nokta-i nazarından savaş sonrası Kafkasya’da oluşan hürriyet ortamının İran’a tesirini şöyle özetler:

“Herkes bilir ki fikr-i inkılap bir ruha girerse o ruh zulme, istibdada tahammül edemez. İraniler Kafkasya’ya civardır. Kafkasya’daki 4 milyon Türk unsuruyla temasta bulundular, bunlar fitraten gayur metânet tab’a mâlik insanlardır. Fikr-i inkılap için Kafkasya’dan ibret, numûne aldılar. O kıtada hürriyet perilerinin cevelân-i ulvisini gördüler. Kafkasya’da şedid, asabî bir eser-i ihtilâl vücûda gelmiş idi. İranlılar memâlik-i Osmaniye’de külliyetle bulunduğu gibi Kafkasya’da dahi bulunuyor. Bunlar fabrikalarda amelelik, tütüncülük vesâir işlerle iştilal ve temîn-i maişet ederler. Hürriyet fikri bu kısım İranilerde uyan- dı.” (Tercümân-ı Hakikat, 1909, s. 3).

Ona göre İran’da halkın uyanmaya başlaması söz konusu olsa da “memlekette bir hazırlığın olmaması”, “istibdadın asırlardan beri açtığı yaradan” insanların habersiz olması, insanların idrak seviyelerinin düşük olması ve eğitimsiz kalmaları, inkılap sürecini de çeşitli noktalardan etkilemiştir. Örneğin, ıslahat taraftarları istibdadı aleyhlerinde kışkırtmamak için ilk olarak sadece adaletane talepleri ile yetinmeye karar kılmışlardır. Lakin ilerleyen süreçte İngiliz sefaretinde bu talepler *Kanun-i Esasi*’ye dönmüş “Mebadiyi istiyorsanız müntehâsını niçin istemeyelim[?!] Meşrutiyet alalım, memleketi tamamen kurtaralım.” söylemleri ortaya atılmıştır. Bu söylemler sonrasında Muzafferüddin Şah tarafından *Kanun-i Esasi* verilse de asıl problem

sonrasında başlamış; halk, meselenin zorluğunu anlamıştır. Nüfusunun yüzde otuzunun imtiyaz sahibi sınıflardan (şehzadeler, hanlar, seyyidler, mollalar) olan İran gibi bir ülkede devlet işlerinde ıslahat yapmak oldukça müşküldür ve büyük bir mücadele gerektirir. Bu noktada Muhammed Ali Şah gibi “hunhar” “müstebid padişahların en adisi” “insan kasaplarının en kasabı” bir hükümdarın da “hürriyete ve irticaya mukavemete hazırlanmamış bir millete” darbe vurması durumu daha da güç bir hâle getirmiştir. Naci’ye göre tüm bu güçlükler rağmen dünyada var olan Tebriz ve Selanik gibi memleketler inkılap hareketlerini daima ayakta tutmuştur (Tercüman-ı Hakikat, 1909, s. 4). Osmanlı ve İran’ı bir ikiz gibi tasvir eden Naci aynı zamanda bu devletlerin iki önemli mücadele merkezini de hürriyet düşüncesi bakımından benzetmektedir.

Said Selmasi’yle birlikte sırasıyla Van, Muş ve Erzurum vilayetlerine ziyaretler gerçekleştiren Naci, 1908 Ağustos’u akabinde İstanbul’a dönmüştür. İstanbul’daki ikameti de çok uzun sürmeyen Naci, kendisine teklif edilen askerî rütbeleri kabul etmemiş, *Şûrâ-yı Ümmet*’in eski bir muharriri sıfatını tercih etmiştir. Naci, birkaç ay sonra da tekrar İran’a hareket etmiştir. Rasim Haşmet, Naci’nin dünya üzerinde kötülükten arınmış hükümdarların hâlâ var olduğunu ve insaniyetin o zalimlerin elinde sefil ve mazlum kaldıklarını düşündükçe vicdanının rahat etmediğini aktarır (Haşmet, 1324, s. 8). Bu vicdani rahatsızlık, Osmanlı’da meşrutiyetin ilanından sonra da İran’da meşrutiyetçilerin önderlerinden Settar Han’a yardım etmek için “insaniyetin büyük fedayisi”ni Said Selmasi’yle birlikte tekrar o coğrafyaya götürür.^[25]

Fotoğraf 3

Ömer Naci, İran’da Çekilmiş Olduğu Bir Fotoğrafını İTC Kurucularından “Ruhu’l-Ahrar” Ahmed Rıza Bey’e İthaf Ediyor

Kaynak: Taha Toros Arşivi, 1326.

II. Meşrutiyet’in akabinde Bâbîâlî Baskını’nda da önemli rol oynayan Ömer Naci’nin, İTC’nin iktidarı tamamen ele almasının ardından herhangi bir makamda yer almayarak tekrar sahada olduğu görülür.^[26] II. Meşrutiyet’ten bir müddet sonra Halil Kut komutasında İran inkılapçılarına destek amaçlı İran bölgesine giden Naci, 31 Mart Vakası’nın

²⁵ *Yeni Tasvir-i Efkar* mecmuasında “Genç Osmanlıların İstihsal-i Meşrutiyette Ahrar-ı İran’a İmdadı” serlevhasıyla tefrika edilen metinde 31 Mart Vakası öncesinde yaklaşık dört ay boyunca İran’daki hürriyet hareketlerine bilfiil nasıl destek verildiği hatıralarla aktarılmaktadır bk. *Yeni Tasvir-i Efkar*, 1909a, s. 6-7; 1909b, s. 5-6; 1909c, s. 4-5; 1909d, s. 6-7.

²⁶ II. Meşrutiyet sonrasında bu kez İranlı meşrutiyetçilere destek vermek için gittiği İran’dan İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularından “Ruhu’l-Ahrar” Ahmed Rıza Bey’e ithafı bir hatıra fotoğrafı gönderir. Bk. Fotoğraf 3.

patlak vermesiyle İstanbul'a geri dönüş yapmak zorunda kalmıştır (Kut, 1972, s. 59-67). Bir süre İstanbul ve Selanik'te bulunan Naci Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi akabinde tekrar İran'ın sınır bölgesine hareket eder. Altıncı Ordu müfreze kumandanı ihtiyat yüzbaşı olarak İran'a Rusya sınır bölgelerine özellikle de orada bulunan halkı ayaklandırmak adına giden Naci, (Sarısaman, 1995, s. 501-513) yakalandığı bir hastalık sebebiyle 13

Ağustos 1916'da Kerkük'te askerî hastanede vefat eder. Naci'nin vefat haberi ise Osmanlı basınında "Kendisi İttihat ve Terakkinin ilk müessislerinden idi bu ilk müessisler arasında ilk ziyâ da kendisiyle vuku buluyor. Bundan dolayı bizim de ilk vazifemiz, Naci gibi büyük bir uzvunu kaybeden İttihat ve Terakkiye en hararetli taziyelerimizi takdim etmek olacaktır." şeklinde duyurulur (Tanin, 1916a, s. 3; 1916b, s. 1).

Sonuç

XVIII. yüzyılda Avrupa'da cereyan eden Sanayi Devrimi, beraberinde hammadde arayışını getirmiş ve bu durum Batı devletlerinin yüzünü bir sömürge sahası olarak Doğu'ya çevirmiştir. Jeopolitik olarak önemli konuma sahip olan Osmanlı ve İran gibi kadim devletler bilfiil sömürgeleştirilmese de bu tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. Her iki devletin bu gelişmelere karşı gösterdikleri tepki, modernleşme düşüncesi olmuştur. Bu minval üzere Batı tarzı ıslahat hareketleri gerçekleştirilmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılda gerçekleştirilen bu ıslahat hareketlerinde iki devlet kıyaslandığında öncü konumda olan hiç şüphesiz Osmanlı'dır. İran'a modernleşme düşüncesi ekseriyetle Osmanlı üzerinden taşınmıştır.

Aydınların başrol oynadığı bu modernleşme hareketlerinde, İranlı aydınlar ekseriyetle Osmanlı'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. İranlı aydınlar, Osmanlı'nın uygulama tarzını incelemiş ve Namık Kemal gibi Osmanlı aydınlarının fikirlerinin etkisi altında kalmıştır. Bu sayede XIX. yüzyılda modern manadaki "tanzimat", "kanun" ve "meşrutiyet" gibi siyasi terminoloji Osmanlı'nın tesiriyle ilk kez Farsçaya geçmeye başlamıştır.

Osmanlı'da ve İran'da modernleşme yolundaki gelişmeler XIX. yüzyılda birbirini takip ederken, yukarıda da bahsedildiği üzere öncülük konumuna ekseriyetle Osmanlı hâkim olmuştur. Ancak XX. yüzyılın başında İran'da gerçekleşen meşrutiyet hareketi bu genel kaidenin bir istisnasını oluşturmuştur. İran 1906'da anayasal monarşiyi ilan etmesiyle, yaklaşık otuz yıldır askıda kalan *Kanun-i Esasi*'nin yeniden ilanı için mücadele eden Osmanlı muhaliflerinin dikkatini çekmiş ve oradaki gelişmeler takip altına alınmıştır. Söz konusu dönemde (1906-1908) İran'a yönelik bakış açısı nispeten örnek konumda, ibretle bakılan bir devlet noktasına gelmiştir. Jön Türklerin kaleme aldığı metinlerinde İran'daki hadiseleri "ilham verici" "şayan-ı dikkat" kendileri açısından "utanılacak" meseleler olarak yorumlamaları bu düşüncüyü desteklemektedir.

Jön Türklerin İran'a dair bakış açısı bölge ile kurdukları irtibatlar üzerinden de anlaşılmaktadır. Jön Türklerin önemli simalarından, hatipliğiyle nam salmış Ömer Naci'nin 1907 sonlarında başlayıp 1908'te II. Meşrutiyet'in ilanı ile biten İran'daki faaliyetleri bunun en somut örneğidir.

Naci, 1905 yılında patlak veren Anadolu'daki ayaklanmaları iktidar aleyhine organize etmek için çıktığı seyahat, siyasi engeller sebebiyle onu, dönemin şartlarında "daha özgür" hareket edebileceği, faaliyetlerini rahatlıkla icra edebileceği İran'a yöneltmiştir. İran'da bulunduğu yaklaşık yedi aylık süreçte matbuattan, eğitime kadar birçok faaliyetlerde bulunduğu gözlenen Naci, orada İran meşrutiyetçilerinden İsmail Miyabî, Said Selmasi gibi şahıslarla ortak hareket etmiş; İttihat ve Terakki Cemiyetinin bölgedeki "eli, gözü, kolu" olmuştur.

Bölgede bulunduğu süre zarfında İranlı meşrutiyetçiler haricinde Ermeni Taşnaksutyun Cemiyetiyle de irtibatla olan Naci, İran üzerinden Osmanlı'ya *Şûrâ-yı Ümmet* gibi cemiyetin resmî yayın organlarını dâhil etmenin haricinde silah sevkiyatı için de teşebbüste bulunmuştur. Resmî yazışmalardan ve hatıratlardan anlaşıldığı üzere İran inkılabını kendisine bir "nokta-i istinad" olarak gören Ömer Naci, tüm faaliyetlerini Selmas, Hoy gibi şehirler üzerinden yürüterek Anadolu'yla irtibatını bu şekilde kurmaya çalışmıştır. Lakin Osmanlı'da meşrutiyet ilan edilmeden İran'da Muhammed Ali Şah'ın meclisi bombalayıp *Kanun-i Esasi*'yi askıya almasıyla başlayan İstibdad Dönemi, tüm planlarını değiştirmiş ve önceliğini tekrar İran'da meşrutiyet idaresinin tesis edilmesine vermiştir. Fakat bu planı da şah tarafından yakalanmasıyla akamete uğramış; esareten ise ancak Osmanlı'da ilan edilen II. Meşrutiyet sonrasında oluşan siyasi düşünceyle ve İngilizlerin girişimleriyle kurulabilmiştir.

Serbest kalması akabinde bir süre daha Selmas ve Hoy'da hitabetiyle insanları bilinçlendirmek için gayret gösteren Naci, bu faaliyetlerinde bir sonuca ulaşamayınca soluğu bu

kez II. Meşrutiyet'in ilan edildiği Osmanlı topraklarında almıştır. Ömer Naci, Osmanlı topraklarına ulaştığında bu kez kendisiyle birlikte İran'da faaliyetlerde bulunan, Said Selmasi ve Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti doğu vilayetleri liderlerinden Murad Khrimian ve Marzbed lakaplı Ghazaros Ghazarosian de bulunmaktaydı. Kısaca Naci, II. Meşrutiyet öncesinde İran meşrutiyetçilerinin konuğu iken bu kez İran meşrutiyetçilerine ev sahipliği etmeye başlamıştır. Osmanlı, İran'daki inkılap hareketleri için bir "nokta-i istinad" olmuştur.

Sonuç olarak Naci'nin bölgedeki faaliyetlerinin tek başına alınmış kararlar olmadığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile kurduğu irtibatlar üzerinden okunabilmektedir. Dolayısıyla onun bu seyahati cemiyetin, meşrutiyetini ilan etmiş olan İran'a dair müspet bir politika benimsediğini ve oradaki faaliyetleri takip ettiğini göstermektedir. XIX. yüzyıl boyunca İranlı rejim muhalifleri Osmanlı'ya sığınırken bu kez Osmanlı rejim muhalifleri faaliyetlerini İran üzerinden gerçekleştirmesi söz konusu dönemin (1906-1908) farklılığını ortaya koymaktadır. Naci'nin faaliyetlerinde ve yazışmalarında görüldüğü üzere İran, ittihatçılar için Anadolu'da yasaklanan neşriyatını sokabilecekleri, silah sevkiyatını yapabilecekleri yeni bir saha ve yeni bir kanal olmakla birlikte meşrutiyet gelişimi bakımından -kısa süreli de olsa- "örnek" olarak işaret edebilecekleri bir ülke olmuştur. Yaklaşık bir ay arayla gerçekleşen Muhammed Ali Şah'ın meclisi bombalaması (Haziran 1906) ve II. Meşrutiyet'in ilanı (Temmuz 1907) söz konusu durum tekrar XIX. yüzyıldaki hâlini almıştır. Muhammed Ali Şah'ın zulmünden kaçan meşrutiyetçilerin İstanbul'daki faaliyetleri (*Encümen-i Saâdet*, *Şems*) üzerinden bunu görmek mümkündür.

Extended Summary

The spatial proximity of the Ottomans and Iran, and especially their religious ties, has led them to interact with each other throughout history. Although this interaction is often seen as a state of conflict, it has sometimes been in the form of alliance. Notably, the increasing modernization movements in the 19th century and the understanding of centralism that emerged afterwards were the issues that intensified the contact between these states. While the Islamic states closely followed the modernization movements of the Ottoman Empire, Iran was one of the leading states in this pursuit. Reform movements, which first started in the military field in the Ottoman Empire and then spread to all other areas, eventually moved to Iran with the efforts of Iranian politicians, and similar developments began there. These developments have also led to Sunni-Shiite rapprochement, like never before.

The constitutional movements that emerged in Iran through the Ottoman intellectuals in the second half of the 19th century showed their effect at the beginning of the 20th century and resulted in the constitutionalism, which was declared in 1906. While the national assembly was opened in Iran and the constitution was officially announced, serious discussions were going on to initiate a re-declaration of constitutionalism in the Ottoman Empire, where parliament was suspended in 1878. Iran's taking a step forward in constitutional movements created an extreme plan, especially in the eyes of Ottoman opponents. They mostly referred to the constitutional movements in Iran in the texts that they wrote before the Second Constitutional Monarchy and presented these movements as exemplary to the Ottoman people, scholars and admin-

istrators. Generally they emphasized that the constitutional developments in Iran should be considered as a lesson. Although the constitutional monarchy was declared in Russia in the same period, the neighboring Muslim state Iran was brought to the focus more. It is seen in the texts written by Ottoman opponents that they accepted Iran as an ally against the British and Russian colonies.

While the thoughts mentioned above are predominantly present in the texts of the Ottoman opponents, it has also noted that direct contacts with the Iranian constitutionalists were established in the field. Ömer Naci, one of the significant figures of the Committee of Union and Progress and became famous in the society with his oratory, has been one of the figures who established direct contact.

Ömer Naci, who departed from Paris to organize the anti-government uprisings in Anatolia eight months before the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, organized these activities mainly through Iran and collaborated with the constitutionalists in Iran. Naci, who formed a relationship with the Armenians in the region apart from the Iranian constitutionalists, carried out activities to bring the banned publications in the Ottoman Empire, especially the *Şura-yı Ümmet* newspaper, the official publication of the Committee of Union and Progress, into Anatolia through Iran. In addition, it has been observed that the weapons necessary to be used in the uprisings in Anatolia are tried to be delivered via Iran. In the short period he was in Iran, he also engaged in educational and press activities and acted in partnership with many Iranian constitutionalists, especially Said Selmasi.

Naci's activities in the region can be found through the relationships he established with the Committee of Union and Progress. His trip shows that the society adopted a positive attitude towards Iran, which declared its constitutionalism and followed the activities there. As a result, with the declaration of constitutionalism right (1906) before the second Constitutional Monarchy (1908), Iran, who followed the Ottomans of modernization throughout the 19th century, before a reference and, in Naci's word, "a fulcrum" for the Ottoman opponents, albeit for a short time. With the bombing of the parliament in Iran in June 1908 and the declaration of constitutionalism in the Ottoman

Empire in July 1908, it is observed that the situation in question was reversed. Ömer Naci, who was the guest of the constitutionalists in Iran, became the host of the Iranian constitutionalists. Ömer Naci and Iranian constitutionalist Said Selmasi, who passed through Iran to Anatolia in August 1908, told the Ottoman people about the bombing of the parliament in Iran and the suspension of the constitution this time as exemplary events. During their conferences in Anatolia, they said that although the Ottoman Empire was declared a constitutional monarchy, it was necessary to be vigilant so that situations similar to the events in Iran would not occur.

در آستانه مشروطه‌ی دوم عثمانی يك عضو جمعیت اتحاد و ترقی در ایران: عمر ناجی (۱۸۷۸-۱۹۱۶)

چکیده

وقوع پی در پی جنبش‌های مشروطه در سه کشور همسایه یعنی روسیه تزاری (۱۹۰۵)، ایران (۱۹۰۶) و امپراتوری عثمانی (۱۹۰۸)، از چشمگیرترین تحولات سیاسی منطقه در آغاز قرن بیستم می‌باشد. نقطه مشترک این جنبش‌ها تعامل آنها با یکدیگر و تأثیرگذاری متقابلشان است. به عنوان مثال در امپراتوری عثمانی، که مشروطیت در آن پس از دو کشور دیگر اعلان شد، در مقالاتی که به قلم مخالفین میان سال‌های ۱۹۰۶ تا ۱۹۰۸ نوشته شده است، به روسیه و ایران و گاه گاهی نیز به ژاپن و چین اشاره گشته و تحولات جاری در آن کشورها با «دیده عبرت» مورد بررسی قرار گرفته است. باوجود اینکه چنین تعاملاتی بین جنبش‌های مشروطه خواهی هر سه کشور دیده می‌شود اما جنبش‌های مشروطه خواهی در دو کشور هم‌کیش عثمانی و ایران عناصر مشترک بسیار بیشتری دارند. یکی از این عناصر مشترک که موضوع این پژوهش نیز می‌باشد عمر ناجی است. ناجی، بعنوان یکی از اعضای مهم جمعیت اتحاد و ترقی، شخصیتی ادبی و خطیبی برجسته بود. هدف این پژوهش جستجوی پاسخ این پرسش است که ناجی که قبل از مشروطه دوم برای سازماندهی قیام‌های مردمی در آناتولی و به ویژه ارزروم از پاریس به راه افتاده بود، چگونه ناگهان خود را در ایران یافت و با همکاری چه افرادی به چه نوع فعالیت‌هایی پرداخت. همچنین یافتن نقش او بعنوان پلی میان دو جنبش مشروطه نیز دیگر هدف این پژوهش است. این مطالعه که با محور قرار دادن ناجی انجام شده، در آستانه مشروطه دوم عثمانی چگونگی پیگیری جنبش مشروطه‌خواهی ایران توسط جمعیت اتحاد و ترقی را نیز روشن می‌کند. بعنوان نتیجه می‌توان گفت ایران که در مسیر مدرنیزاسیون خود در طول قرن نوزدهم از عثمانی پیروی می‌کرد، با اعلان مشروطه (۱۹۰۶) پیش از مشروطه دوم عثمانی (۱۹۰۸)، البته برای مدتی کوتاه مرجع و یا به قول ناجی «نقطه استناد» مخالفان عثمانی شد.

کلید واژه‌ها: عمر ناجی، جمعیت اتحاد و ترقی، سعید سلماسی، مشروطه دوم، جنبش مشروطه ایران

Kaynakça

- Ademiyet, F. (1362). *Emir-i kebir ve İran* (7. baskı). Şirket-i Sihami-yi İntişarat-ı Harizmî.
- Akçura, Y. (1331). Tercüme-i hâl – Hüseyinzâde Ali Bey. *Türk Yurdu*, 7(3), 40-46.
- Algar, H. (1973). *Mirza Malkum Khan – A biographical study in Iranian modernism*. University of California Press.
- Bahşipor, C. (1385). Selmas ve devre-i meşrutiyet. *Faslname-i Mutalaat-ı Tarihî*, 12, 225-269.
- Balkan. (1323, Eylül 13). Sabahu'l-hayr, 260.
- Balkan. (1324, Mart 2). İran ve Osmanlı, 391.
- Bayar, C. (1997). *Ben de yazdım: Millî mücadeleye gidiş I*. Sabah Kitapları.
- Bayat, A. H. (1998). *Hüseyinzâde Ali Bey*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Bayramlı, O. (Ed.). (2007). *Eli Bey Hüseyinzade seçilmiş eserleri*. Çarşıoğlu Neşriyatı.
- Browne, E. G. (1914). *The press and poetry of modern Persia*. Cambridge University Press.
- Bursalı, M. T. (1333). *Osmanlı müellifleri*. Matbaa-i Âmire.
- Cemil, A. (1934). Bahaeddin Şakir Bey'in bıraktığı vesikalara göre ittihat ve terakki (4 Nisan - 31 Aralık). *Milliyet*, 2925-3196.
- Cevdet, A. (1907). *Uyanınız! uyanınız!* Matbaa-i İctihad.
- Ceylan, A. (2008). Osmanlı coğrafyasında iktidarın sınırlandırılması (anayasalcılık): Tunus tecrübesi. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 13(24), 129-156.
- Doğru Söz. (1906, Temmuz 26). İhtilal dersleri, 10.
- Doulatatabadi, F. (2005). *Ahter gazetesi çerçevesinde İran- Türkiye fikrî ve edebî ilişkileri* [Doktora tezi, Ege Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=pPKKNi4sz1aRaVz8gj3jxAwmkaupD-4AhtzPKCSyr0SjC4kw2Z60X27eWfcfyEc6>
- Duru, K. N. (1957). *İttihad ve terakki hatıralarım*. Sucuoğlu Matbaası.
- Emiroğlu, K. (1999). *Anadolu'da devrim günleri – II. Meşrutiyet'in ilanı*. İmge Kitabevi.
- Eşref. (1906). *Şah ve padişah*. Matbaa-i İctihad.
- Eyyüpoğlu, İ. (2009). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir ittihatçı – Kâzım Yurdalan (1881/2- 1962)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Fardyar, M. (1396). Matbaa-i ümid-i terakki-yi Tebriz ve müessesat-ı meşruta-i hâhan-ı ân. *Payam-i Baharestan*, 112, 73-92.
- Göztepe, T. M. (1952, Ağustos 31). Yakın tarihten – millî hatibimiz Ömer Naci. *Ankara Bayram Gazetesi*.
- Hanioğlu, Ş. (2001). *Preparation for a revolution the young Turks 1902-1908*. Oxford University Press.
- Haşmet, R. (1324, Aralık 30). Ö. Naci. *Bağçe*, 24.
- İrşâd. (1907, Haziran 1). İbret almalı.
- İrşâd. (1908, Ocak 29). İslam matbuatı, 13.
- Kansu, A. (2017). *1908 Devrimi* (8. baskı). İletişim Yayınları.
- Kesrevî, A. (1363). *Tarih-i meşruta-i İran* (14. baskı). Müessesese-i İntişarat-ı Emir-i Kibir.
- Kévorkian, R. (2011). *The Armenian genocide: A complete history*. I. B. Tauris Press.
- Kızıldoğan, H. S. (1937). Vatan ve hürriyet = İttihat ve Terakki. *Belleten*, 1(3-4), 619-625.
- Kuran, A. B. (1948). *İnkılâb tarihimiz ve ittihad ve terakki*. Tan Matbaası.
- Kut, H. (1972). *Bitmeyen savaş*. Yedigün Neşriyat.
- Kuzucu, K. (2011). Türk kültür ve düşünce tarihinde sarafım kıraathanesi. *Türk Yurdu*, 413, 281-291.
- Melikzâde, T. (1394). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Azerbaycan meşrutiyet liderleri arasındaki ilişkiler (1905-1909). *Varlık*, 3, 123-130.
- Muin, M. (1364). *Ferheng-i Fârisi*. Müessesese-i İntişarat-ı Emir-i Kibir.
- Naci, Ö. (1321, Aralık 1). Bacon'un şakird-i marifeti Rıza Tevfik Bey'e. *Çocuk Bahçesi*, 43, 1-8.
- Naci, Ö. (1325a, Haziran 9). İran inkılabı hatıralarından I. *Bağçe*, 42, 244.
- Naci, Ö. (1325b, Haziran 30). İran inkılabı hatıralarından II. *Bağçe*, 45, 292-294.
- Niya, R. R. (1374). *İran ve Osmanî der âsitane-i karn-i bistom*. İntişarat-ı Setûde.

Niya, S. (1377). *Meşahir-i Azeybaycan*. İntişarat-ı Danyal.

Ömer Naci. (1326). *Sırât-ı Müstakîm*, 5(112), 144.

Ören, N. (1953a, Nisan 3). Eski hatıralar serisi – Şair Ömer Naci. *Dünya*, 395.

Ören, N. (1953b, Mayıs 5). Eski hatıralar serisi - İki hatîbden biri. *Dünya*, 427.

Ören, N. (1953c, Mayıs 11). Eski hatıralar serisi - İki hatîbden öteki. *Dünya*, 433.

Ören, N. (1953d, Mayıs 29), İki paşadan biri, Vehib Paşa. *Dünya*, 451.

Öztürk, S. (2005). *Cumhuriyet Türkiye 'sinde kahvehane ve iktidar (1930-1945)*. Kırmızı Yayınları.

Resulzade, M. E. (1328). İran Türkleri IV. *Türk Yurdu*, 2(21), 648-656.

Ruhi, E. (1323, Ocak 7). Paris'te Müceddidîn-i Osmaniye kongresi. *Balkan*, 343, 1-3.

Sarısaman, S. (1995). Ömer Naci Bey müfrezesi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 4(16), 501-513.

Şûrâ-yı Ümmet. (1907a, Haziran 1). Teşekkür, 115.

Şûrâ-yı Ümmet. (1907b, Temmuz 15). Ulemâmızın nazar-ı dikkat ve himmetine, 118.

Tanin. (1916a, Ağustos 18). Büyük bir Ziya, 2759.

Tanin. (1916b, Ağustos 19). Millet yolunda, 2760.

Terakki. (1907). Muvaffakiyetle neticelendiğini tebşir ettiğimiz Osmanlı Muhâlifin Fırkaları Kongresinin beyannamesi – Kongrenin kabul ettiği tekâlîf-i mütenevvia, 17.

Tercüman-ı Hakikat. (1909, Haziran 2). İran inkılabı hakkında, 10119.

Tevetoğlu, F. (1973). *Ömer Naci*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.

Tuna. (1322, Aralık 9). Devlet-i aliye ve idare-i meş-rûta, 400.

Turan, H. A. (1938, Mart 4-7). İttihad ve terakki nasıl kuruldu? Ubeydullah Efendi'nin oynadığı roller. *Tan*.

Yeni Tasvir-i Efkâr. (1909a, Haziran 2). Genç Osmanlıların istihsal-i meşrutiyette ahrar-ı İran'a imdadı, 3.

Yeni Tasvir-i Efkâr. (1909b, Haziran 3). Genç Osmanlıların istihsal-i meşrutiyette ahrar-ı İran'a imdadı, 4.

Yeni Tasvir-i Efkâr. (1909c, Haziran 6). Genç Osmanlıların istihsal-i meşrutiyette ahrar-ı İran'a imdadı, 7.

Yeni Tasvir-i Efkâr. (1909d, Haziran 10). Genç Osmanlıların istihsal-i meşrutiyette ahrar-ı İran'a imdadı, 11.

Yıldız, G. (2021). Farsça neşriyat bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası. *Kebikeç*, 52, 69-104.

Arşiv Vesikaları

İTC Muhaberat kopya defteri I. No. 386.

İTC Muhaberat kopya defteri I. No. 387.

İTC Muhaberat kopya defteri II. (1907, Kasım 16). No. 432.

İTC Muhaberat kopya defteri II. No. 443.

İTC Muhaberat kopya defteri II. (1908, Ocak). No. 483.

İTC Muhaberat kopya defteri II. (1908, Ocak). No. 501.

İTC Muhaberat kopya defteri II. (1908, Mart 10). No. 553.

İTC Muhaberat kopya defteri II. No. 558.

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.ŞFR. /379-16.

[Ömer Naci'nin, İran'da çekilmiş olduğu bir fotoğraf]. (1326, Teşrin 5). Taha Toros Arşivi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

[Ömer Naci Bey'in Tarihsiz bir stüdyo fotoğrafı]. (t.y.). Taha Toros Arşivi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Etik Sorumluluk Beyanı / Ethical Statement

Yazar(lar), makaledeki bütün verileri etik kurallar çerçevesinde elde ettiğini, yararlanılan kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu beyan eder. Bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazar(lar)a aittir.

The author(s) declares that they have obtained all the data in the article within the framework of ethical rules and that they have referred to the sources used in accordance with scientific norms. In case of detection of a situation contrary to this statement, the Turkish Journal of Iranian Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s).

Etik Kurul İzni / Ethics Committee Permission

Yazar(lar) etik kurul izni gerektiren çalışmaları ve izinle ilgili bilgileri burada belirtmişlerdir.

The author(s) have stated the studies that require ethical committee permission and the information about the permission here.

Kurul adı / Committee name:

Tarih / Date

Numara / Number

Katkı Oranı Beyanı / Contribution Rate Statement

Birinci yazarın katkı oranı / First author contribution rate: %100

İkinci yazarın katkı oranı / Second author contribution rate: %...

Destek ve Teşekkür Beyanı / Statement of Support and Acknowledgment

Bu makale “Osmanlı’da Muhalefet ve İktidarın İran Meşrutiyeti’ne Yönelik Siyaseti (1905-1908)” adlı devam etmekte olan doktora tez çalışmamdaki ilk bulgularımdan hareketle kaleme alınmıştır. Destekleri için tez danışmanım Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN’e, her zaman olduğu gibi bu metinde de kıymetli tenkitleriyle metnin olgunlaşmasına katkı sağlayan hocam Prof. Dr. İsmail KARA’ya minnettarım. Ayrıca katkılarından dolayı makale hakemlerine ve dergi editörlerine müteşekkirim.

This article was written on the basis of my initial findings in my ongoing doctoral dissertation titled “Ottoman Opposition and the Politics of Power to the Iranian Constitutional Monarchy (1905-1908)”. Thank you for their support, my thesis advisor, Professor İsmail Safa Üstün and, as always, contributed to the maturation of the text with his valuable criticisms, Professor İsmail Kara. I am also grateful to the article referees and journal editors for their contributions.

Çatışma Beyanı / Conflict Statement

Yazar(lar) bu makalenin herhangi bir çıkar çatışması oluşturmadığını beyan eder.

The author(s) declares that this article does not create any conflict of interest.

NÜKLEER ANLAŞMA BAĞLAMINDA İRAN-ABD İLİŞKİLERİNDE FIRSAT VE KRİZLER: 2013-2018 DÖNEMİNE YENİDEN BAKIŞ*

 Gülriz Şen**

ÖZET

Bu makalenin amacı, Nükleer Anlaşma olarak bilinen Kapsamlı Ortak Eylem Planı'nı (KOEP) İran-ABD ilişkilerine sunduğu fırsatları ve KOEP'e rağmen derinleşen krizleri, Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçildiği ve uzlaşıyla sonuçlanan nükleer müzakerelerin yeniden başladığı 2013 yılından ABD Başkanı Trump'ın Nükleer Anlaşma'dan çekildiği 2018'e dek geçen süre içinde analiz etmektir. Makale geriye dönük bir tahlille 2015'te KOEP'i mümkün kılan iç ve dış faktörleri bir arada tartıştıktan sonra, Nükleer Anlaşma'nın Tahran ve Washington'da yarattığı beklentileri ve bu beklentilerin neden gerçekleşemediğini ağırlıklı olarak İran'ın perspektifinden incelemektedir. Bu bağlamda İran siyasetinde ABD ile ilişkilere yönelik ümitli ve kuşku-cu yaklaşımlar olarak nitelendirilen iki karşıt tutum arasındaki gerilime odaklanan çalışma, tarihi husume-tin yanı sıra ABD'nin Obama ve Trump dönemlerindeki politikalarının da İran'da siyasi dengeleri nasıl şe-killendirdiğini süreç ve söylem analizi yöntemiyle tahlil etmektedir. Makale, KOEP'ten ilişkilerdeki derin ve çok katmanlı krizleri çözmesini beklemenin gerçekçi olmadığını, dahası söz konusu anlaşmanın kapsamı itibarıyla böyle bir amaç taşımadığını tespit etmesine rağmen hem İran'ın hem de ABD'nin Anlaşma'dan daha fazlasını beklediğini saptamıştır. Bütün zorluklara karşın 2013-2017 arasında KOEP vesilesiyle yaşı-an nispeten umutlu süreç, Trump Dönemi'nde yerini hızla ilişkilerin geleneksel unsuru olan kriz ve rest-leşmeye bırakmış, ikili ve bölgesel krizler Nükleer Anlaşma'nın geleceğini tehlikeye atmıştır. Bu süreç için-de 2015'te KOEP'i mümkün kılan iç ve dış dinamikler değişirken, tahlil edilen dönemin tecrübesi 2021'de başlayan Viyana Müzakereleri'ndeki zorluklarda ve İran'ın taleplerinde belirleyici olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İran Dış Politikası, İran-ABD İlişkileri, Nükleer Anlaşma, Ruhani Dönemi, Yapıcı Angajman Politikası

- * Atıf/To Cite: Şen, G. (2022). Nükleer Anlaşma bağlamında İran-ABD ilişkilerinde fırsat ve krizler: 2013-2018 dönemine yeniden bakış. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 56-75.
- ** Dr. Öğr. Üyesi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, Türkiye, g.sen@etu.edu.tr

OPPORTUNITIES AND CRISES IN IRAN-USA RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE NUCLEAR DEAL: REVISITING THE 2013-2018 PERIOD

ABSTRACT

This article aims to analyze the opportunities and crisis in Iran-US relations in the aftermath of the so-called Nuclear Deal (Joint Comprehensive Plan of Action-JCPOA) by revisiting the 2013-2018 period, which starts with Hassan Rouhani's presidency culminating in intense diplomatic negotiations and agreement and ends with the US President Trump's decision to withdraw from the deal. The article first attends to the confluence of domestic and external factors that made the JCPOA possible in 2015, then scrutinizes Tehran's and Washington's expectations from the deal and probes how and why these expectations were not fulfilled particularly with a focus on Iran's perspective. In this context, it highlights the tensions between two countervailing positions within Iranian politics-the optimists and the skeptics- regarding the future of Iran-US ties and analyzes how historical animosity in conjunction with the US policies during the Obama and Trump periods have shaped power dynamics in Iran by employing process tracing and discourse analysis. The article argues that it was not plausible to expect the JCPOA to resolve the deep and multifaceted problems in Iran-US relations and this has never been the objective of the deal with its specific focus on Iran's nuclear program, yet the post-2015 period shows that both Iran and the US had greater expectations from the JCPOA. Nevertheless, the relatively optimistic era of relations was over with the start of Trump's presidency in 2017, as the traditional pattern of crisis and confrontation quickly resurfaced and bilateral and regional crises severely endangered the fate of the JCPOA. The trajectory of events effectively changed the domestic and external factors that once made the deal possible, and the disappointing experience of the post-deal period now shapes the difficulties of the Vienna Talks and Iran's demands for a mutual return to the JCPOA.

Keywords: Constructive Engagement Policy, Iran's Foreign Policy, Iran-US Relations, Rouhani Era, The Nuclear Deal

Giriş

Nükleer Anlaşma olarak bilinen Kapsamlı Ortak Eylem Planı "KOEP" (*Joint Comprehensive Plan of Action*), İran ve P5+1 ülkelerinin (ABD, Almanya, Çin, Fransa, İngiltere ve Rusya) yoğun diplomatik mesai ve çabalarının neticesinde 14 Temmuz 2015'te imzalanmıştır. İran-ABD ilişkileri özelinde düşünüldüğünde Nükleer Anlaşma 1979'dan bu yana kriz ve gerilimlerle seyreden ilişkiler açısından tarihî bir kavşaktır. KOEP ile ilişkilerin 2000'li yılların başlarındaki en girift krizi olan nükleer meselenin çok taraflı diplomasi ve iki ülke arasında önceden tahayyül edilemeyecek denli sık, doğrudan ve üst düzey bir temasla çözüme kavuştuğu düşünülmüştür. Anlaşma,

İran'da ılımlı ve pragmatik siyasetçiler nezdinde ABD ile ilişkilerde normalleşme ve iş birliğine evrilecek bir değişimin beklentisini de pekiştirmiştir.

Ancak İran'ın KOEP kapsamındaki yükümlülüklerini yerine getirdiğinin teyidi neticesinde nükleer programına yönelik yaptırımların kaldırılmasıyla 16 Ocak 2016'da uygulamaya geçen Anlaşma, teknik açıdan neredeyse sorunsuz işlese de Tahran ve Washington arasındaki güven bunalımını giderememiştir. Obama Dönemi'nde dahi her iki taraf birbirini Anlaşma'nın özüne sadık hareket etmemekle suçlamıştır. KOEP'in bölgedeki Suriye ve Irak krizlerinin çözümünde daha geniş bir iş birliği yaratacağı beklentisi

de gerçekleşmemiştir. Obama yönetiminin ardından Kasım 2016 Seçimleri'nde yönetime gelen Donald Trump Dönemi'nde ise hem Nükleer Anlaşma'nın hem de İran-ABD ilişkilerinin geleceğine dair endişelerin yersiz olmadığı, ABD'nin Mayıs 2018'de Anlaşma'dan çekilmesi ve sonrasında uyguladığı sert yaptırım politikasıyla görülmüştür. Tırmanan kriz ve gerilim, İran ekonomisini sarsarken, Tahran'ın Mayıs 2019'da KOEP'teki taahhütlerini adım adım askıya alma kararı nükleer programın da daha önce tecrübe etmediği aşamalara ulaşması ile sonuçlanmıştır. Ocak 2021'de görevi Trump'tan devralan ABD Başkanı Joe Biden Nükleer Anlaşma'ya geri dönmeyi hedeflerken, Nisan 2021'de başlayan Viyana Müzakereleri, krizlerle örselenmiş süreci diplomasiyle tamir etmeye çalışmaktadır.

Bu makalenin amacı, Nükleer Anlaşma'nın İran-ABD ilişkilerine sunduğu fırsatları ve KOEP'e rağmen derinleşen krizleri 2013-2018 yılları arasındaki dönem özelinde tahlil etmektir.^[1] Bu tarihsel aralık Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilip, akabinde uzlaş getiren nükleer müzakerelerin yeniden başlamasından ABD Başkanı Trump'ın KOEP'ten tek taraflı çekilme kararına dek geçen süreyi kapsamaktadır. Makale böylelikle hem Ahmedinejad sonrası İran'da değişim umudunun canlandığı Ruhani iktidarının görevdeki ilk dönemini İran-ABD ilişkileri özelinde incelemekte hem de Trump yönetiminin anlaşmadan çekilme kararına giden süreci değerlendirmektedir. Metnin ilk odağı Viyana Müzakereleri ile İran nükleer krizinin seyrinde yeni bir dönemece girilirken, geriye dönük bir tahlille 2015'te KOEP'i mümkün kılan iç ve dış faktörleri bir arada tartışmaktır. Bu bağlamda makale, Ruhani ile İran'da yeniden güç kazanan ihtiyatlı ve pragmatik dış politika

anlayışını, İran siyasetindeki dengelerin nükleer diplomasideki konumlanışını ve dönemin iktisadi koşullarını KOEP'e zemin hazırlayan iç faktörler olarak ele alacaktır. Görevdeki ikinci dönemde Obama yönetiminin müzakerelerdeki pozisyonunun İran'ın topraklarında uranyum zenginleştirmesine imkân tanıyacak yönde değişimi nükleer meselede iki tarafın birbiriyle bağdaşmayan kırmızı çizgilerini uzlaştıran en önemli dış faktör olarak değerlendirilecektir. Makalenin ikinci odağı ise KOEP'in Tahran ve Washington'da yarattığı beklentileri belirlemek ve bu beklentilerin neden gerçekleşemediğini incelemektir. Makale bu soruya ağırlıklı olarak İran'ın perspektifinden yanıt aramaktadır. Makale, İran siyasetinde ABD ile ilişkilere dair ümitvar ve kuşkucu yaklaşımlar olarak nitelendirildiği iki tutum arasındaki gerilime odaklanmakta ve ABD'nin politikalarının siyasi etmektedir. Bahsi geçen dönem süreç takibi ve söylem analizi yöntemleriyle ele alınmıştır.

Nükleer Anlaşma'nın yukarıda anılan iç ve dış faktörlerin bir arada olmasıyla oluşan özgün bir konjonktür ile mümkün olabildiğini savunan makale, 2015'te varılan uzlaşıdan hem İran'ın hem de ABD'nin daha fazlasını beklediğini tespit etmektedir. Ancak KOEP'in ilişkilerdeki derin ve çok katmanlı krizleri çözmesini beklemenin gerçekçi olmadığı, dahası Anlaşma'nın kapsamı itibarıyla böyle bir amaç taşımadığı görülmektedir. Öte yandan söz konusu Anlaşma, ilişkilerin normalleşmesi adına olumlu beklentiler yaratmış fakat ikili ilişkilerdeki derin güvensizlik giderilememiştir. ABD'nin devam eden yaptırımlarının İran'ın küresel sisteme yeniden entegrasyonunda yarattığı zorluklar ile nükleer mesele dışında çözümsüz kalan ikili ve bölgesel meseleler ilişkilerde yumuşamayı engellemiştir. 2013-2017

¹ Bu makalenin ilk versiyonu Nisan 2017'de İRAM Analiz serisinde "Ruhani Döneminde İran-ABD İlişkileri" başlığıyla yayımlanmıştır. Genişletilmiş, gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş son versiyon, Nükleer Anlaşma sonrası İran-ABD ilişkilerinin seyrini ABD Başkanı Trump'ın 2018'de KOEP'ten çekilme kararını da içerecek şekilde tahlil etmektedir.

yılları arasında Nükleer Anlaşma vesilesiyle yaşanan ümitvar süreç, Trump Dönemi'nde yerini hızlı bir şekilde ilişkilerin geleneksel unsuru olan kriz ve restleşmeye bırakmış, ilişkilerdeki husumet Nükleer Anlaşma'nın geleceğini tehlikeye sokmuştur. Bu süreçte 2015'te KOEP'i mümkün kılan iç ve dış dinamikler hızla değişmiş, bu durum Viyana Müzakerelerindeki zorluklara da yansımıştır. Makalenin odağında yer alan 2013-2018 yılları arasındaki dönemin tahlili, İran-ABD ilişkilerinde KOEP ile krizden uzlaşıya giden sürecin nasıl yeniden krize evrildiğini anlamak açısından önem arz etmektedir.

1. Kördüğümünden Çözüme: Nükleer Anlaşma'yı Mümkün Kılan İç ve Dış Dinamikler

İran'da 2013 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri; kampanya boyunca ılımlılaşıma, ihtiyat ve itidalin altını çizen ve seçildiği takdirde ülkesinin hem Batı'yla hem de komşularıyla yapıcı ilişkiler kuracağını vurgulayan Hasan Ruhani'nin zaferi ile sonuçlanmıştır. Ruhani seçimleri sistem içinde güçlü ancak halk nezdinde popüler olmayan yedi rakibi karşısında oyların %51'ine yakınını alarak ilk turda kazanmıştır. Kampanyasına başladığında kendisi de çok güçlü bir aday değilken seçimler yaklaşırken katıldığı televizyon programlarında sergilediği ılımlı tavrıyla desteğini arttırıp 2009'daki tartışmalı seçimler sonrası siyasete mesafeli duran reformcu seçmenin ilgisini ve güvenini kazanmayı başarmıştır. Bu başarısında eski cumhurbaşkanları Rafsancani ve Hatemi'nin desteği büyük rol oynamış özellikle Hatemi'nin reformcu aday Muhammed Arif'i yarıştan çekilmeye ikna etmesi reformcu seçmenin oylarının Ruhani'ye yönelmesini sağlamıştır (Sayah, 2013; Ansari, 2016, s. 17-18).

Ruhani Dönemi'nde nükleer müzakerelerin seyrini geçmişten ayıran ve nükleer uzlaşıya zemin hazırlayan *iktisadi* ve *siyasi* şartlar ortaya çıkmıştır. İktisadi olarak İran'ın finans ve pet-

rol sektörlerini hedef alan sert yaptırımların ülke ekonomisine daha fazla zarar vermeden kaldırılması aciliyet arz etmekteydi. Tahran, 2006'dan bu yana maruz kaldığı çok ve tek taraflı yaptırımlarla yüksek petrol fiyatlarının yardımıyla bir müddet ekonomisinde ciddi sorunlar yaşamadan baş edebilmişti. Ancak Obama yönetiminin, nükleer müzakerelerde sonuç alınamaması nedeniyle 2010 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyelerinin büyük çoğunluğuna kabul ettirmeyi başardığı yaptırımlar ve ABD, AB ve Kanada'nın Güvenlik Konseyi kararını takip eden tek taraflı ağırlaştırılmış yeni yaptırımları bu tabloyu değiştirmiştir. BMGK 1929 sayılı karar, İran ekonomisinin can damarı olan petrol ihracatını hedef alırken, Merkez Bankası'na uygulanan yaptırımlarla İran, küresel finans sisteminden tecrit edilmiştir. Uluslararası Enerji Kurumuna göre ülkenin 2012'nin başında günlük 2,3 milyon varil olan petrol ihracatı, AB'nin uyguladığı petrol ambargosu nedeniyle sene sonunda nerdeyse yarı yarıya düşerek günlük 1 milyon varile kadar gerilemiştir (Harris, 2013). Petrol ambargoları nedeniyle ekonomi 2012-2013 mali yılında %5,8 oranında daralırken, resmî işsizlik rakamları %25'e ulaşmıştır (World Politics Journal, 2015). 2012 itibarıyla ülke ekonomisinde önemli paya sahip otomotiv sanayisinde üretim %36 oranında azalırken (Mehrabi, 2012), yaptırımlar nedeniyle gıda kıtlığı ve ilaç temininde de ciddi sıkıntılar baş göstermiştir. Öyle ki 2012 yılının sonunda piyasada gerekli ilaçların bulunamaması nedeniyle yaşanan çocuk ölümleri Körfez krizi sonrası Irak'a uygulanan ağır yaptırımları hatırlatan bir hâl almıştır (Greenwald, 2012).

Ruhani'nin dış politika gündeminin en önemli maddesi nükleer krizin diplomatik müzakerelerle çözümü ve İran'a uygulanan yaptırımların kaldırılması olmuştur. İran halkının ekonomik refaha kavuşması vurgusunun seçim kampanyasına da hâkim olduğu görülmektedir. Nükleer program ve ülke ekonomisi arasındaki ilişki ko-

nusunda net bir tavra sahip olan Ruhani'ye göre sanayinin üretime devam etmesi ve çalışması, en az nükleer santrifüjlerin çalışması kadar önemlidir. İran ikisi arasında denge gözetmeli, ekonomiyi daha fazla yıpratacak politikalarda ısrarcı olmamalıdır (BBC News, 2013). Ruhani, bir yandan ülkedeki farklı siyasal fraksiyonların ortaklaştığı İran'ın kendi topraklarında uranyum zenginleştirme hakkının altını çizirken, diğer yandan uluslararası toplumun İran hakkındaki kaygı ve kuşklarını giderecek şeffaf bir yaklaşımın da gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre nükleer krizin çözümü İran'da ulusal bir mutabakatın sağlanması, uluslararası düzeyde ise çözüm iradesinin oluşmasıyla mümkündür. Anlaşma ancak karşılıklı güven ve şeffaflık üzerine inşa edilebilir (Al Jazeera, 2013).

Ruhani; İran siyasetinde 1990'larda güç kazanan, 1980'lerdeki yıkıcı savaştan ve başarısızlığa uğrayan devrim ihracı siyasetinden dersler çıkaran, ülke ekonomisinin yeniden inşası için akılcı ve itidalli bir dış siyaseti benimseyen pragmatik ekolün bir temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sistemin "içinden" bir figür olan Ruhani, Cumhurbaşkanı Hatemi'nin reformcu hükûmeti döneminde Millî Güvenlik Yüksek Konseyinin sekreterliğini üstlenmiş; 2003-2005 yılları arasında İran'ın Avrupa Troykası ile yürüttüğü nükleer müzakere heyetine başkanlık etmiştir (Akbarzadeh ve Conduit, 2016, s. 4.). Ahmedinejad'ın göreve başlar başlamaz giriştiği bürokratik temizliğin hedefinde olan heyet üyeleri, Batı'nın talepleri karşısında "zayıf kalmak, yenilgiyi çabuk kabullenmek ve yeterince devrimci olmamak" ile itham edilmiştir (Naji, 2008, s. 227). Ruhani, aynı zamanda merhum Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin başkanlık ettiği Düzenin Yararını Teşhis Konseyine bağlı Stratejik Araştırmalar Merkezinin başkanlığını da yürütmüştür. Kendi ifadesiyle "merkezde" bir figür olan Ruhani, ılımlı yeni muhafazakârlara ve reformculara yakın bir siyasetçidir fakat hayatının hiçbir döneminde "radikal" olmamıştır (The

Iran Review, 2013a). Ruhani'ye göre İran'ın içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi durum, hamasete dayanan radikal siyasetin iflasını kanıtlarken çözüm ise İran'ın dış politika düsturu hâline gelen dünya ve komşular ile "yapıcı etkileşim" içinde olmaktadır.

Gerek Cumhurbaşkanı Ruhani gerekse İran'ın Birleşmiş Milletler'de (BM) uzun yıllar görev yapmış tecrübeli diplomatı ve Ruhani yönetiminin Dışişleri Bakanı Cevad Zarif, Tahran'ın yeni dönemde hem Batı ülkeleriyle hem de komşu ülkelerle ilişkilerinde yapıcı angajman (*constructive engagement*) arayışı içinde olacağını vurgulamıştır (Zarif, 2014). Ruhani, *The Washington Post* için kaleme aldığı makalesinde bu anlayışı, devletlerin muhataplarına karşılıklı saygı ve eşitlik çerçevesinde muamele etmeleri ve ortak kaygıları giderip, ortak amaçları gerçekleştirmek için birlikte çalışmaları olarak tanımlamaktadır. Ruhani'ye göre yapıcı ilişkiler ancak devletlerin birbirlerinin haklarına saygı göstermeleriyle tesis edilebilir ve ancak böylelikle devletlerarası ilişkilerde "Soğuk Savaş'ın vadesi dolmuş sıfır toplamı oyunlarının" ötesine geçilerek kazan-kazan sonuçları elde edilebilir (Rouhani, 2013). Ahmedinejad Dönemi'nin radikal söylem ve çıkışlarından keskin hatlarla ayrılan bu ılımlılaştırma arayışını, Dışişleri Bakanı Zarif "Dış politika hedeflerini makul ve akılcı yöntemler ve uygun bir söylem ile izleyebilmek, ülkenin farklı ihtiyaçları arasında denge kurabilmek." olarak ifade etmektedir (The Iran Review, 2013b). Bu siyasetin ilke ve değerlerden vazgeçmek anlamına gelmediğinin altını çizen Zarif, sadece "korkakların ve güçsüzlerin" radikalizmi benimsediğini, İran'ın ise kendi gücüne ve kabiliyetlerine duyduğu güven ile günümüz dünyasının daha fazla ihtiyaç duyduğu ılımlılaştırma zemininde siyaset yürüteceğini belirtmiştir.

Cumhurbaşkanı Ruhani İran'ın yeni dış politika yaklaşımını takdim ederken bu siyasetin, krizlerin daha kötüye gitmesini önlemekten zi-

yade mevcut krizleri çözmek için kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. İran'ın karşılıklı fayda ve anlayış temelinde nükleer meseleyi, ABD ile ilişkileri ve Suriye'deki krizi tartışmaya hazır olduğunu söyleyen Ruhani, 2013 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kuruluna katılmak için New York'a yapacağı ilk ziyaretin öncesinde İran halkından dünya ile yapıcı ilişkiler kurmak ve ülkesini yıpratıcı uluslararası krizleri çözmek için oy aldığını belirterek Batı'ya da aynı siyasi irade ile hareket etme çağrısı yapmıştır (Rouhani, 2013). Bu bağlamda, nükleer kriz çözümünün, mevcut koşullarda olduğu gibi 2010'ların ilk yıllarında da öncelikle İran-ABD uzlaşısını gerektirdiği ifade edilmelidir. Seçim kampanyası sırasında Ruhani'ye ABD ile ilişkiler sorulduğunda iki ülke arasındaki sorunları "iyileşmesi zor, eski bir yara" olarak nitelendirmiştir. Ancak Hatemi Dönemi'nden izler taşıyan bir söylemle iyi niyet ve karşılıklı saygı çerçevesinde ilişkilerin yeniden tesisinin imkânsız olmadığını da belirtmiştir (Rouhani, 2013). Ruhani'ye göre her iki tarafta da düşmanlığın ve nefretin sürmesinden yana kesimler olsa da bu istikrarsız ilişkide yeni bir sayfa açmak, iki ülke arasındaki güven bunalımını aşmak için yeni bir yön ve güzergâh çizmek gereklidir (BBC News, 2013).

Ruhani Dönemi'nde dış politikada yeniden ön plana çıkan itidal ve pragmatizm önemli bir etken olmakla birlikte nükleer diplomasiyi etkili ve başarılı kılan en önemli iç faktör İran dış politikasının yönünü tayin etmede nihai karar mercii olan Devrim Rehberi Hamenei'nin müzakerelere verdiği kritik destek olmuştur. Bu desteğin İran dış politikasına yeni söylemler kazandırdığı da görülmektedir. Hamenei, Ruhani'nin 2013'teki Birleşmiş Milletler Genel Kurulu temasları öncesinde, Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) komutanlarına yaptığı konuşmasında "kahramanca esneklik" (*narmesh gahramanane*) kavramını kullanarak hem iç hem de dış politikada zaruri durumlarda esnekliğin gerek-

tiğini, kendisinin de uluslararası ilişkilerde kimi zaman olumlu ve gerekli olan bu esnek etkilere karşı olmadığını ifade etmiştir (The Iran Primer, 2013 & Karimi, 2013). Konuşmasında açıkça nükleer müzakerelerden bahsetmese de müzakerelerin yeniden başlayacağı dönemde verdiği bu mesaj, Ruhani hükûmetine destek olarak görülmüştür.

Devrim Rehberi'nin müzakere heyetine desteği görüşmeler esnasında daha açık bir hâl almıştır. Hamenei diplomatik çabaların yoğunlaştığı 2015 yılında yaptığı bir konuşmasında müzakereleri yürüten heyete güveninin tam olduğunu yinelemiş ancak diplomatları karşı tarafın "yalanlarına, yanıltmalarına ve sözlerini terk etme ihtimallerine" karşı da uyarmıştır (Khamenei.ir., 2015). ABD ile müzakerelerde hiçbir zaman iyimser olmadığını ifade eden Hamenei, nükleer müzakereleri İran'ın çıkarlarına hizmet ettiğini düşündüğü için onayladığını ifade etmektedir. Hamenei'in yaklaşımının en temel unsuru müzakerelerin İran'ın kırmızı çizgileri çerçevesinde yürütülmesidir (Fars News Agency, 2015). Devrim Rehberi, Cumhurbaşkanı Ruhani'nin ifade ettiği gibi tarafların karşılıklı taviz verip birlikte kazançlı çıkacakları adil bir anlaşmayı destekleyeceğini söylemiş (Balali ve Nasralla, 2015) fakat anlaşmada ısrarcı olmadığını belirtmiştir. Hamenei, İran'ın çıkarlarına ters düşecek, ülkesinin onurunu zedeleyecek kötü bir anlaşmaya varılmasındansa hiçbir anlaşmanın olmamasını yeğlediğini eklemiştir (Khamenei.ir., 2015).

Devrim Rehberi'nin kırmızı çizgiler dâhilinde nükleer müzakereleri onaylaması, muhafazakâr cenahtan, özellikle de nükleer programı güçlü bir şekilde savunan DMO'dan hükûmete gelebilecek eleştirileri baskılamıştır (Rezaei & Moshirabad, 2018, s. 150). Böylelikle Ruhani'nin seçimler sırasında çözümün en önemli unsurlarından biri olarak gördüğü millî mutabakat, Ali Hamenei'nin müzakere heyetine tanıdığı geniş manevra alanıyla sağ-

lanmıştır. Bu dönemi bürokratik anlamda farklı kılan gelişme ise müzakerelerin Millî Güvenlik Yüksek Konseyinin sorumluluğundan alınarak İran Dışişleri Bakanlığının yetkisine verilmesi olmuştur (Esfandiari, 2013).

KOEP'e giden süreçte en önemli dış faktör ise Obama yönetiminin sergilediği pragmatik esneklik olmuştur. Zira krizin çözümünde İran içindeki gelişmeler kadar müzakerelere katılan devletlerin tavır ve politikaları da önem arz etmektedir. Bu bağlamda Obama'nın İran'a yönelik diplomasi temelli farklı bir politika arayışı (Parsi, 2012) ve George W. Bush Dönemi'nin aksine İran'ın kırmızı çizgi olarak belirlediği ve vazgeçilemez ulusal hakkı olarak gördüğü kendi topraklarında uranyum zenginleştirme talebinin kabulü, müzakerelerdeki düğümün aşılmasını sağlamıştır (Parsi, 2017). Bu kritik değişiklik, Ruhani'nin seçilmesinden iki sene önce 2011'de ABD'nin talebi üzerine İran ve ABD arasında Umman'da gerçekleştirilen gizli görüşmelerde şekillenmiştir. İki ülkenin diplomatları bu gizli kanal üzerinden Mart 2013'te de görüşmüşlerdir (Rozen, 2015b). Ruhani göreve başladığında ABD Başkanı Obama'nın kendisini kutlayan mektubu ve Ruhani'nin teşekkürü yeni dönemde en acil mesele olan nükleer krizin çözümü için karşılıklı irade sergileneceğinin ilk işareti olmuştur. İki ülke arasında otuz seneyi aşkın diplomatik gerilimde sembolik öneme sahip bir ilk de yaşanmış; Ruhani ile Obama, Eylül 2013'te bir telefon görüşmesi gerçekleştirmiştir (Mason & Charbonneau, 2013).

İran ve P5+1 ülkelerinin “ciddi ve ileriye dönük” diplomatik çabaları ilk neticesini 2013'ün Kasım ayında Cenevre Anlaşması ile vermiştir. KOEP'e giden süreçte ilk kritik dönemeç olan ve altı ay geçerli kalacak bu metnin hedefi, kalıcı bir anlaşma için güven ve iş birliği tesis etmektir. Bir sonraki dönemeç 2 Nisan 2015'te duyurulan Çerçeve Anlaşması olmuştur. On sekiz ay süren yoğun müzakerelerin ardından ortaya çıkan

çerçeve metni, tarihî bir uzlaşî ve nihai anlaşma için somut bir taslak sunmakta taraflardan gelen açıklamalar temel parametreler üzerinden çözüm için mutabakata varıldığını teyit etmektedir (Borger & Lewis, 2015; Rozen, 2015a). Çerçeve Anlaşması ile İran'ın hangi tesiste, hangi oranda uranyum zenginleştirmeyi sürdüreceği, kullanabileceği santrifüj sayısı, elinde bulundurabileceği azami zenginleştirilmiş uranyum stoğu miktarı, Fordo'daki tesisin akıbeti, Arak'taki ağır su tesisi ile ilgili faaliyetleri, kurulacak şeffaf ve sıkı denetim mekanizmasının ilkeleri gibi kritik konularda mutabakat sağlanmıştır (The White House, 2015b). Uzlaşma neticesinde İran'ın imzacısı olduğu Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'ndan (NPT) ayrılıp atom bombası inşa etmeye karar vermesi durumunda gerekli asgari sürenin bir seneye uzatılması amaçlanmaktadır. Bu adımlar altı ay gibi kısa bir sürede eksiksizce gerçekleştirildiği takdirde İran'a uygulanan nükleer yaptırımlar kaldırılacak, ülkenin küresel ekonomik sistem ile entegrasyonunun önü açılacaktı. 14 Temmuz 2015'te imzalanan ve Nükleer Anlaşma olarak da anılan Kapsamlı Ortak Eylem Planı bu çerçevede oluşturulmuştur.

Nükleer Anlaşma uyarınca İran'ın on sene boyunca santrifüjlerini üçte iki oranında, on beş sene boyunca uranyum stoğunu %97 oranında azaltması, sadece %3,67 oranında uranyum zenginleştirmesi; plütonyum üretimini %90 oranında düşürerek yeni reaktörler kurmaması gerekmektedir. Ayrıca yirmi sene boyunca tüm santrifüj üretimi yakından izlenecek, aynı şekilde uranyum madenleri yirmi beş sene boyunca denetlenecek ve nükleer teknoloji ile ilgili yatırımları onaya tabi olacaktır. İran'ın nükleer tesislerine yönelik kapsamlı denetim ve kontroller ise daimidir. Bunun dışında Anlaşma ile İran'a yönelik BM silah ambargosu beş sene, balistik füze programına yönelik kısıtlamalar ise sekiz sene daha sürecektir. Anlaşma 20 Temmuz 2015'te BMGK'de oy birliği ile kabul edilmiştir (UN Security Council Resolution 2231, 2015).

1.1. Nükleer Anlaşma Sonrası Umut ve Kuşku Arasında Seyreden İran-ABD İlişkileri

Anlaşma sonrasında İran'da ABD ile ilişkilerin geleceğine dair iki temel beklenti ve yaklaşımın olduğu iddia edilebilir. Bunlardan ilki Anlaşma'nın, iki ülkenin çıkarlarının örtüştüğü noktalarda daha fazla iş birliği için zemin teşkil edeceği yönündedir. Bu beklentiyi taşıyanlar zamanla ikili ilişkilerde bir yumuşamanın ve normalleşmenin gerçekleşeceğini umuyordu. Cumhurbaşkanı Ruhani, İran dış politikanın 1990'lı yıllarda benimsediği bu pragmatik yönelimin bir parçasıdır. Öncüllerine 1990-1991 Körfez krizi ve 2001'de Afganistan'da Taliban'a karşı Kuzey İttifakı'nın desteklenmesinde rastlanan İran-ABD iş birliğinin, Nükleer Anlaşma sonrasında bölgesel krizlerde de sürdürülebileceği umudu hâkim olmuştur. İran'daki ikinci yaklaşım ise Anlaşma sonrası yeni dönemde ABD ile her türlü iş birliği ve yakınlaşmaya karşı çıkmaktır. Bu tutumun özünde ABD'ye duyulan güvensizlik ve Amerikan karşıtlığının devrim sonrası kurulan ideolojik, siyasi ve iktisadi düzendeki önemi yatmaktadır (Şen, 2016). İran'da muhafazakâr ve yeni muhafazakâr kesimin çoğunluğunda bu görüş hâkimdir. İlişkilerin 2015 sonrası seyrinde elbette en belirleyici unsur Devrim Rehberi Hamenei'nin tayin edeceği yöndür. Müzakereler sürerken Ruhani'ye verdiği destek içerideki muhalif sesleri bastırmıştır. Fakat Anlaşma sonrasında Cumhurbaşkanı Ruhani'nin olumlu açıklamalarının aksine Hamenei, ABD ile müzakerelerin yalnızca nükleer program ile sınırlı tutulmasında ısrarcı olmuştur.

Hasan Ruhani, Eylül 2015'te Nükleer Anlaşma sonrası katıldığı ilk BM Genel Kurul toplantısında Anlaşma'nın daha kapsamlı bir etkileşim için temel oluşturacağını ifade etmiştir. Ruhani'ye göre Anlaşma nihai durak değil müteakip başarıların habercisidir. İran; geçmiş, savaşı ve yaptırımları unutmayacak ancak geçmişte de yaşamayacaktır. Ülkesi yüzünü barışa ve kalkınmaya çevirmiştir (President.ir, 2016 ve Gladstone, 2015). Ruhani

ziyareti çerçevesinde ABD'de iş dünyası ile yaptığı toplantıda iki ülke ilişkilerinin mesafe kaydetmesinin bir yolunun da iktisadi iş birliği olduğunun altı çizirken Amerikalı sermayedarları yaptırımların kalkmasının ardından oluşan yeni siyasi ve iktisadi koşullardan istifade etmeleri için ülkesine yatırım ve teknoloji transferi yapmaya davet etmiştir. ABD'li şirketlerin İran'a yatırım yapması için herhangi bir engel yoktur (BBC Persian, 2015a). Ruhani, diplomatik ilişkilerin geleceği hakkında da olumlu konuşmuştur. İtalyan gazetesine verdiği bir röportajda, günün birinde iki ülkenin başkentlerindeki büyükelçiliklerinin yeniden açılacağını söylemiştir. Fakat bu durum ABD'nin İran'a yönelik siyasetini değiştirmesine bağlıdır. Eğer Washington mevcut siyasetini değiştirip son otuz yedi yıldır yaptığı yanlışları düzeltir ve İran halkından özür dilerse ilişkilerde iyileşme mümkün olabilirdi (BBC Persian, 2015b).

Her ne kadar müzakereler, yalnızca İran'ın nükleer programıyla ilgili olup bölgesel meselelere dair görüşme ve pazarlıkları içermese de KOEP'e giden süreçte hem İran hem de ABD'den iş birliğine yönelik mesajlara rastlanmaktadır. IŞİD'in 2014 yılında Musul'u ele geçirmesinin ardından İran ve ABD, Irak'ta merkezî hükûmeti desteklemek, ülkenin toprak bütünlüğünü korumak ve şiddetin bir an evvel bitmesini sağlamak noktasında birlikte çalışabileceklerinin sinyallerini vermiştir. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı John Kerry, ülkesinin yapıcı iş birliğine açık olduğunu ifade ederken; Ruhani hükûmeti de ABD'nin Irak'ta IŞİD'e karşı mücadele etmeye başlaması hâlinde, İran'ın ABD ile iş birliğini değerlendirebileceğini ifade etmiştir. Bu noktada ABD'li yetkililer İran ile olası iş birliğinin asla askeri bir ittifak niteliği taşımayacağını, kısıtlı ve diplomatik kalacağını altını çizmiştir. İran açısından da temel beklenti Washington'ın bölgeyi istikrarsızlaştıracak hamlelerden uzak durmasıdır. İran'daki ılımlı siyasetçiler ABD'nin IŞİD'e karşı hava desteği vermesine olumlu baksa da şahin kesim iki ülke arasında iş birliğini gerçekçi bulmamaktadır. Zira onlar için

IŞİD'i yaratan temel unsur ABD'dir (Rezaian & Gearan, 2014).

Esasen İran'ın bölgedeki aşırıçılık ve terörizmle mücadelede ABD ile ortak zeminde buluşma arzusu, Ruhani'nin nükleer görüşmelerin devam ettiği 2014 yılında BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmasında da karşımıza çıkmaktadır. Ruhani, Orta Doğu hassas ve kırılgan bir dönemden geçerken bölgede aşırıçılık ve terörizmle savaşta yapıcı ve olumlu bir rol üstlenmek isteyen İran'a uygulanan yaptırımların sürmesinin stratejik bir hata olduğunu belirtmiş yaptırımların uzun vadeli iş birliğinin önünü tıkadığını savunmuştur (President.ir., 2014). Dışişleri Bakanı Zarif de KOEP öncesi nükleer müzakerelerde katedilen mesafeyi ve çözüm kararlılığını vurgulayan makalesinde, İran'ın yapıcı angajman arayışının nükleer mesele ile sınırlı kalmayacağını, ülkesinin bütüncül dış politikasının bölgede ve uluslararası düzlemde terörizm, şiddet ve aşırıçılıkla mücadelede diyalog arayışı içinde olacağını duyurmuştur. Ortak çıkar ve güvenlik arayışının Yemen ve Suriye krizlerinin bir an evvel çözülmesi için bir çıkış noktası olabileceğini ifade etmiştir (Zarif, 2015). Bu açıklamaların ışığında, İran'da pragmatik ve reformcu siyasetçilerin nükleer meselenin diplomatik çözümü ile beklentisinin bölgede IŞİD ve el-Kaide gibi güçlere karşı ortak bir mücadele zemininde buluşmak ve İran'ın bu mücadelede meşru ve güçlü bir partner olarak kabul edilmesini sağlamak olduğu iddia edilebilir.

ABD cephesine bakılacak olursa dönemin ABD Başkanı Obama da anlaşma sonrası yaptığı ilk basın toplantısında temkinli ancak iş birliğine kapı aralayan ifadeler kullanmıştır. İran ve ABD arasında Tahran'ın balistik füze programı, insan hakları ihlalleri, terörizme desteği başlıklarında özetlenebilecek hususlarda sorunlar sürse de KOEP neticesinde ABD'nin İran ile bölgede daha farklı siyaset izlemesi için daha çok konuşabilme umudu taşıdığı dile getirilmiştir. Bu temaslar sayesinde İran'ın bölgede "daha az agresif

ve hasmane ve daha çok iş birliği içinde davranması" ümit edilmektedir. Obama aynı toplantıda İran'ın Suriye'deki oyunculardan biri olduğunu ve Suriye'de çözümün Rusya, İran, Türkiye ve Körfez ülkelerinin katkısı olmadan gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir. ABD ve İran arasında IŞİD ile mücadelede resmî bir anlaşma olmasa dahi Amerika'nın, İran'ın Irak'taki varlığını anladığı ve Suriye, Irak ve Yemen'deki gelişmeler için Tahran ile daha çok temasta olacağı da toplantının önemli mesajları arasındadır (The White House, 2015a).

Ancak İran içindeki kuşkucu hatta dönülecek olursa, Nükleer Anlaşma'nın ardından Devrim Rehberi'nden gelen ilk demecin İran-ABD ilişkilerine dair canlanan olumlu beklentileri ve iyimserliği dengelediği görülmektedir. Hamenei, nükleer müzakerelerin bir kuraldan ziyade istisna olduğunu belirtip, İran'ın ABD ile ikili, bölgesel ya da uluslararası konularda müzakere etmeyeceğini bildirmiştir. Devrim Rehberi'ne göre ABD'nin bölgedeki siyaseti ile Tahran'ın politikası birbirine yüz seksen derece zıttır. Anlaşma, İran'ın ABD'ye ve bölgeye yönelik siyasetini değiştirmeyecek; İran'ın Filistin, Yemen, Suriye, Irak, Bahreyn ve Lübnan halklarına verdiği destek sürecektir (Nouri & Dehghanpisheh, 2015). Devrim Rehberi, ABD'nin KOEP'i kullanarak İran'a nüfuz etme çabalarına müsaade etmeyeceğini de eklemiştir (Radio Zamanah, 2015). Ali Hamenei'nin duruşunda İran'ın ABD siyasetinde gelenekselleşmiş "Düşmana güvenemeyiz." söylemi öne çıkmaktadır ve KOEP sonrası süreçte bu söylem daha sert bir hâl almıştır. 2016'da Ayetullah Humeyni'nin yirmi yedinci ölüm yıldönümünde yaptığı konuşmada Devrim Rehberi Hamenei; Tahran'ın birincil düşman ABD'ye ve bunun yanı sıra İngiltere ve İsrail'e güvenmesinin büyük bir hata olacağını, ABD ile iş birliğinin İran'ın bağımsızlığına gölge düşüreceğini savunmuştur. ABD ile ortak düşman IŞİD'e karşı bir koalisyon olmayacağını belirtmiştir (Al-Monitor, 2016).

1.2. Anlaşma Sonrası İran-ABD İlişkilerinde Yeni Dönem, Yeni Tecrübe

Nükleer Anlaşma, 1979'dan bu yana kriz ve gerilimlerle örülü İran-ABD ilişkileri için umut vaat eden bir kavşak olsa dahi anlaşmanın ardından ilişkilerdeki çok katmanlı sorunların bir anda çözülmesini beklemek anlamlı değildir. Zira İran-ABD ilişkilerinde, kökenleri İran için 1953'te Başbakan Musaddık'a yapılan darbeye, ABD içinse 1979 Rehine Krizi'ne giden derin bir güvensizlik mevcuttur (Ansari, 2006). Amerika ve İran karşıtlığı ise her iki devletin siyaset ve söyleminde fazlasıyla kurumsallaşmıştır (Şen, 2016).

Esasen niteliği ve kapsamı itibarıyla Nükleer Anlaşma'nın hedefi iki ülke ilişkilerini normalleştirmek değildir. Müzakereler boyunca Devrim Rehberi Hamenei, ABD ve diğer büyük ülkelerle yapılan görüşmelerin yalnızca nükleer mesele için yürütüldüğünün, bölgesel meselelerin müzakere dışı olduğunun ve daha da önemlisi İran'ın ulusal güvenliğine ve savunmasına dair konuların müzakere edilemez olduğunun altını çizmiştir (Khamenei.ir., 2015). ABD Başkanı Obama da KOEP'e rağmen Amerika'nın İran ile pek çok konuda anlaşmazlığının devam ettiğini vurgulamış, Anlaşma'nın başarısı değerlendirilirken bakılması gerekenin KOEP'in İran'ı dönüştürmesi, onun Arap komşularına karşı saldırgan davranışlarını bitirmesi veya bölgedeki mezhep savaşlarına çözüm getirmesi olmadığını savunmuştur. Obama'ya göre hedef sadece ve sadece Anlaşma'dan itibaren on sene boyunca İran'ın nükleer silah sahibi olmasına engel olmaktır. Ne ABD ne İsrail ne de Washington'ın bölgedeki Arap müttefikleri için daha iyi bir alternatif mevcuttur (Friedman, 2015). Obama'nın altını çizdiği başka bir husus ise İran ile varılan Anlaşma'nın, ABD'nin aynı dönemde Küba ile artan temaslarından farklı olduğudur. Zira Washington, Küba ile diplomatik ilişkilerin tesisini amaçlarken İran ile böyle bir gayesi yoktur. O nedenle temaslar sınırlı olacaktır (The White House, 2015b).

Diğer yandan her ne kadar KOEP nükleer meseleyi diğer ikili ve bölgesel meselelerden ayırsa da İran-ABD ilişkilerindeki diğer sorunların da çözümlenebileceği beklentisini yaratmıştır. İran siyasetinde bu ihtimali "tecrübe" tartışmaları üzerinden okumak mümkündür. ABD ile ilişkilerin normalleşmesine muhalif tutumuna rağmen Ali Hamenei, müzakereler devam ederken bu sürecin İran için tecrübe olacağını ve ülkesinin bu tecrübe ışığında başka konularda ABD ile müzakere edilip edilemeyeceğine karar vereceğini belirtmiştir (Khamenei.ir., 2015). Bu vurgu ile Devrim Rehberi'nin "ümitvarlar" ve "kuşkucular" arasındaki hat üzerinde kuşkuculara daha yakın durduğu fakat yine de iş birliği zeminine kapıyı tam olarak kapatmadığı görülmektedir.

Bu bağlamda Anlaşma sonrası ilişkilerin iyileşmesi için Ruhani hükûmetinin elini güçlendirecek en somut mecranın ekonomide yaptırımlardan yatırımlara geçiş tecrübesi olacağı görülmektedir. Nitekim İran'ın en temel beklentisi ekonomisinin rahatlaması ve enerji sektörünün ihtiyaç duyduğu yatırımları çekebilme. Ekonomide iyileşme ve normalleşme Cumhurbaşkanı Ruhani'nin seçmenine verdiği sözlerden biridir ve 2017 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimleri yaklaşırken hükûmet en kısa sürede dış politikada kazandığı başarının ekonomideki olumlu yansımalarını görmek umundundaydı. Ruhani'nin siyasi rakipleri ise Anlaşma'nın olumlu sonuçlarını görmek için uzun süre beklemek niyetinde değildir.

Anlaşma'nın uygulamaya geçtiği Ocak 2016'dan Trump yönetiminin göreve başladığı Ocak 2017'ye dek ilk bir yıllık sürece bakıldığında, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA) İran'ın KOEP çerçevesinde yükümlülüklerini yerine getirdiğini altı kez teyit etmiştir (International Crisis Group, 2017). Bazı teknik ihlaller yaşansa da hızlı denetim mekanizması ve İran'ın telafisi ile bu hatalar giderilmiştir. Tahran'ın Anlaşma hükümlerine uygun hareket ettiği AB başta olmak üzere diğer taraflarca da dile getirilmiştir (Press TV, 2016a; 2017a). Anlaşma'nın uygulamaya ko-

nulmasını takip eden ilk altı ay zarfında ekonomide olumlu yansımalar hissedilmeye başlamıştır. 2016 Ocak-Temmuz boyunca İran'ın petrol ihracatı iki katına çıkmıştır. Yine belirtilen dönem içinde İran 3,5 milyar dolarlık doğrudan yabancı yatırım çekerken, yaptırımlar nedeniyle dondurulmuş mali varlıklarından 30 milyar dolara yakın meblağa erişim elde etmiştir. Yeniden SWIFT'e girmesi ile küresel finans sistemine entegrasyon yolunda önemli bir engel aşılrken, bu süre içinde 400'den fazla yabancı banka ile ilişki tesis etmiştir (Mousavian, 2016). IMF'den bir heyetin İran'a gerçekleştirdiği ziyarette ülkenin gayrisafi yurt içi hasılasıyla petrol üretim ve ihracatının hızlıca yaptırımlardan önceki seviyeyi yakaladığının; bunun dışında tarım, otomotiv, ticaret ve ulaşım hizmetlerinde artan faaliyetlerin petrol dışında ekonomiyi kuvvetlendirdiğinin altı çizilmiştir (The Iran Primer, 2016a).

Anlaşma'nın Tahran açısından en önemli vadi olan küresel sisteme yeniden entegrasyon hususunda bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu süreçte büyük uluslararası bankalar ve finans kuruluşları İran ile iş birliği yapmakta tereddüt etmiştir. Zira yabancı bankaların İran ile işlemlerini ABD doları ile yürütmeleri ABD'nin İran'a yönelik tek taraflı yaptırımlarının devamı nedeniyle bankalar için risk teşkil etmektedir. Bilhassa AB ülkelerinin İran'a yatırım yapma konusunda çekimserliğini bu bağlamda okumak mümkündür (Mousavian, 2016). Yaptırımların kalkmasına rağmen yaşanan sorunlar İran ve ABD arasında azalması umulan gerilimi daha da derinleştirmiştir. İran hedeflediği sermaye ve yatırımların ülkeye ulaşamamasından ABD'yi sorumlu tutarken Washington'ı Anlaşma'nın özünü riayet etmemekle suçlamıştır.

Bu tepkiler KOEP'in henüz uygulamadaki ilk senesinde Ruhani ve Zarif'in ABD'deki temaslarına da yansımıştır. Hasan Ruhani, BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmasında ABD'yi son dönemde sergilediği sorunlu tavrı bir kenara bırakarak KOEP'teki yükümlülüklerini yerine getirmeye çağırmıştır (President.ir., 2016). Konuşmasında önceki konuşmalarında rastlanan

iyimser tondan daha çok eleştirinin yer aldığı not edilmelidir. Dışişleri Bakanı Cevad Zarif de *Council on Foreign Relations* adlı düşünce kuruluşunda verdiği röportajda İran'a karşı süren ABD yaptırımlarının Paribas, HSBC gibi büyük firma ve bankaların ülkesine yatırım planlarını sekteye uğrattığını ifade etmiştir (Council on Foreign Relations, 2016). Zarif, ABD'yi İran'ın Avrupa ile ekonomik ilişkilerini engellememesi için ikaz ederken İran içinde de ABD'ye yönelik eleştirilerin sertleştiği görülmektedir. İranlı bir yetkiliye göre ABD, Avrupa'yı İran'a yatırım yapmaması için terörize etmektedir (Press TV, 2016b). Hamenei de açıklamalarında pek çok Batılı heyetin ticari ilişkileri derinleştirmek maksadıyla İran'ı ziyaretinden memnuniyetini belirtse de İran'ın henüz bu ziyaretlerden yeterince fayda görmediğini ve sonuç alınamayan anlaşmalara imza atmanın çok anlamlı olmadığını ekleyerek Ruhani hükûmeti üzerindeki eleştirilerini arttırmaya başlamıştır (The Iran Primer, 2016b).

Diğer yandan Amerika, 1979 sonrası ilişkilerde eşine pek rastlanmayacak şekilde finansal sorunların giderilmesi için devreye girmiştir. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Kerry, Avrupalı finans kuruluşlarını İran'a yatırım yapmaları konusunda teşvik ederken, Ekim 2016'da ABD Hazine Bakanlığının yayımladığı yeni yönerge ABD'li olmayan bankaların İran ile Amerikan doları üzerinden işlem yapabileceklerine açıklık getirmiştir (RFE/RL, 2016). Fakat iki ülke arasında bilhassa İran'ın dondurulmuş varlıkları sorun olmaya devam etmiş; ABD yasalarının getirdiği sınırlamalar nedeniyle İran yabancı bankalarda dondurulmuş 100 milyar dolara yakın varlığının yalnızca bir bölümüne erişim elde etmiştir (Broder, 2013). Dahası, ABD Yüksek Mahkemesi'nin bu varlığın 2 milyar dolarlık kısmının 1983'te Beyrut'ta Amerikan Deniz Piyade barakalarına düzenlenen terör saldırılarında hayatını kaybedenlerin aile ve yakınlarına verilmesi kararı İran'ın Uluslararası Adalet Divanına başvurarak ABD'ye dava açması ile sonuçlanmıştır (Reuters, 2016). Aynı dönem-

de hem ABD hem İran vatandaşı olan Siamak ve Bakir Namazi gibi isimlerin İran'da tutuklanarak hapse atılmaları, İran nükleer programında çalışan bilim insanı Shahram Amiri'nin ABD'ye casusluk yaptığı gerekçesi ile idam edilmesi de ilişkilerde giderilemeyen güvensizliğin göstergesi olmuştur (Karimi & Gambrell, 2016).

İktisadi tecrübedeki sorunların ötesinde KOEP sonrası jeopolitik gelişmelere bakıldığında Tahran ve ABD arasında Irak'ta ortak çıkar alanlarında birleşen ancak resmî ve açık bir niteliğe bürünmeyen örtülü bir iş birliğinin mevcudiyeti görülmektedir (Rogin & Lake, 2015; The Guardian, 2015). İran, Anlaşma sonrasında Suriye'de iç savaşın çözümü ile başlatılan Cenevre görüşmelerinin bir parçası hâline gelmiş ve sahadaki varlığı diplomatik anlamda da tanınmıştır. Ancak Suriye meselesinde ABD'nin sahayı büyük ölçüde Rusya'ya terk ettiği bir stratejik denklem mevcuttur ve İran ile Rusya'nın Esed rejimini korumak ve yaşatmak için sergilediği ortak tavır ön plandadır. Basra Körfezi'ndeki İran-ABD gerilimi ise sürmektedir (Peterson, 2016), Yemen'de durulmayan iç savaş iki ülkeyi Aden Körfezi'nde de karşı karşıya getirmektedir (McLeary, 2016). İran'ın balistik füze denemeleri Obama Dönemi'ndeki ilişkilerin müzmin bir sorunu olarak kalmaya devam etmiştir.

Cumhurbaşkanı Ruhani, İran adına "hukuki, teknik ve siyasi bir zafer" olarak nitelendirdiği Nükleer Anlaşma ile artık hiçbir gücün İran'ı tehdit olarak göremeyeceğini savunsa da (Al Jazeera, 2015) İran ve ABD birbirini tehdit olarak görmekten vazgeçmiştir. Amerikan Kongresi 2006'da kabul ettiği ve 2016'da süresi dolan İran Yaptırımlar Yasası'nı on yıl daha uzatmış, Başkan Obama görev süresinin sonuna yaklaşırken İran için olağanüstü hâl durumunu bir yıl daha yenilemiştir. Kongreye gönderdiği mektupta Obama, Nükleer Anlaşma'daki iş birliğinden bağımsız olarak İran hükûmetinin bazı eylem ve politikalarının ABD'nin ulusal güvenliğine, dış politikasına ve ekonomisine "sıra dışı ve olağanüstü" bir tehdit teşkil ettiğini yazmıştır (Press TV, 2017b). Başkan Obama'ya

göre İran, Nükleer Anlaşma'nın maddelerine uygun hareket etse dahi Hizbullah'a desteği, füze çalışmaları ve diğer saldırgan davranışları nedeniyle Anlaşma'nın ruhuna aykırı davranmaktadır (Hattem, 2016). Söz konusu açıklamalar aslında ABD'nin de bu Anlaşma'dan nükleer sorunu çözenin ötesinde, daha büyük beklentilerinin olduğunu göstermektedir. Ancak Nükleer Anlaşma geçen kısa süre zarfında ne ikili ne de bölgesel krizleri çözebilmiştir.

2. İran-ABD İlişkilerinde Trump Dönemi ve Nükleer Meselenin Geri Dönüşü

Barack Obama ile Hasan Ruhani'nin görev yıllarının kesiştiği 2013-2017 arasındaki dönem ikili ilişkiler açısından görece ılımlı seyreitse de Donald Trump'la birlikte ilişkiler, kriz ve restleşmenin hâkim olduğu geleneksel zeminine geri dönmüştür. Bu dönemin sorunlu geçeceğine dair ilk işaretleri, Trump'ın seçim kampanyası sırasında KOEP için kullandığı olumsuz ifadelerde görmek mümkündür. Trump "tarihte müzakere edilmiş en kötü anlaşma" olarak nitelendirdiği KOEP'i seçildiği takdirde "yırtıp atacağı" beyanında bulunurken İranlı yetkililer, Anlaşma'nın yeniden müzakere edilebileceği söylentilerini anlamsız ve kabul edilemez bulduklarını belirtip kesin bir dille reddetmiştir (Torbatı, 2016).

Trump yönetiminin KOEP'ten çekilme kararı hemen gerçekleşmemiştir. Mayıs 2018'e kadar geçen süre zarfında İran-ABD ilişkilerinde ikili ve bölgesel sorunlar üzerinden adım adım tırmanan bir gerilim söz konusudur. Trump görevdeki ilk günlerinde yayınladığı göçmen yasağı kararına İran'ı da dâhil ederek İran vatandaşlarının ABD'ye girişlerine ciddi kısıtlamalar getirmiştir (Brinkhurst-Cuff & Dehghan, 2017). Yeni yönetim İran'ı balistik füze faaliyetleri nedeniyle "resmen uyarış", göreve başlar başlamaz balistik füze testlerine karşı yeni yaptırımları devreye sokmuştur (The Iran Primer, 2017). Washington'ın

Tahran'a insan hakları ihlalleri nedeniyle uyguladığı yaptırımlar da sertleştirilmiştir. Başkan Trump İran DMO'yu terörist örgüt olarak tanıma seçeneğini gündemine almış ve Nisan 2017'de Nükleer Anlaşma'nın yeniden gözden geçirilmesi için talimat vermiştir (BBC News, 2017; Reuters, 2017a). Trump yönetimi, Kudüs Gücü de dâhil olmak üzere DMO'yu Nisan 2019'da yabancı terörist listesine eklemiştir. Bu karar, Trump Dönemi sona erdikten sonra 2021'de yeni Başkan Joe Biden Dönemi'nde yeniden başlayan nükleer müzakereler için de aşılması zor bir düğüm teşkil etmektedir.

Mayıs 2018'e dek bölgedeki gelişmelere bakılacak olursa ABD, kimyasal silah kullandığı gerekçesiyle Suriye'de Esed rejimine füze saldırıları düzenlemiş, İran ise Amerika'nın Suriye'deki hamlesinin yalnızca teröristleri memnun ettiğini söyleyerek saldırıları kınamıştır (IRNA, 2017). Diğer yandan ABD, Tahran'ı terörizmle suçlamaya devam etmiş; suçlamaları reddeden İran, ABD'nin terörizmin kaynağını başka ülkelerde araması gerektiğini belirterek Suudi Arabistan'ı işaret etmiştir (Reuters, 2017b). Obama yıllarında sorunlu seyreden ABD-İsrail ve ABD-Suudi Arabistan ilişkileri, Trump yönetiminin İran karşıtı tutumunun da etkisiyle yeniden canlanmıştır.

Bütün bu gelişmeler İran'da iç siyasi dengeler ve KOEP'e yönelik tavır ve tutumlar açısından da önemlidir. Zira ABD'nin baskı ve yaptırımlara dayanan politikası Hasan Ruhani gibi normalleşme ve uyum arayışındaki siyasetçileri zor durumda bırakırken ABD düşmanlığını benimseyen muhafazakâr ve yeni muhafazakâr cenahları güçlendirmiştir. KOEP'ten kısa bir süre sonra Cumhurbaşkanı Ruhani'nin söylemlerinin bile gerek Anlaşma sonrasındaki iktisadi sorunlar gerekse de Mayıs 2017'deki cumhurbaşkanlığı seçimleri nedeniyle Devrim Rehberi'nin tutumuna yakınlığı görülmektedir. Ruhani, bir konuşmasında Nükleer Anlaşma'nın Hamenei'nin de belirttiği gibi bir test olduğunu ancak ABD'nin yükümlülüklerini tam manasıyla yerine getirmediğini ve diğer sahalarda iş birliği imkânını da değerlendireme-

diğini söylemiştir. Ruhani'ye göre Washington, Anlaşma'yı tam olarak uygulamış olsaydı İran ABD'ye güvenilebilir, başka konularda da birlikte çalışabilirdi (The Iran Primer, 2016c). Bu söylemi İran siyasetindeki muhafazakârların görüşlerinden ayıran en temel nokta ise Ruhani'nin tüm olumsuzluklara rağmen ABD ile normalleşme arayışını sürdürmesidir.

Nükleer Anlaşma ve sonuçları 2017 seçimleri öncesi sıklıkla tartışılmıştır. Cumhurbaşkanı Ruhani Anlaşma'yı "ulusal bir başarı" olarak nitelendirirken; İbrahim Reisi ve Muhsin Kalibaf gibi muhafazakâr rakipleri "Batı'ya verilen tavizler neticesinde imzalanan Anlaşma'nın ekonomiyi iyileştirmekten uzak olduğu" eleştirileri ile kendisini ve hükûmetini başarısızlıkla suçlamıştır (Radio Free Europe, 2017). İran içinde KOEP ve olası getirileri giderek daha fazla sorgulanırken, Ruhani'nin seçmenine verdiği vaatlerin gerçekleşme ihtimali de ABD'nin sertleşen politikaları ve Nükleer Anlaşma'nın geleceğine dair artan belirsizlik nedeniyle azalmıştır.

Her şeye rağmen Hasan Ruhani 2017'deki seçimleri, ilk turda oyların %57'sini alarak büyük farkla kazanmayı başarmıştır. Bu zafer yalnızca Nükleer Anlaşma ve sonrasındaki kısmi normalleşmenin bir sonucu değil aynı zamanda reformcu seçmenin, eski Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi ve Yeşil Hareket'in ev hapsindeki liderleri Mir Hüseyin Musevi ve Mehdi Kerrubi'nin çağrılarına kulak vererek Ruhani'ye yeniden şans tanımmasının da bir sonucu olarak değerlendirilebilir (Şen, 2017). Fakat Hasan Ruhani görevdeki ikinci döneminde ABD Başkanı Trump'ın hem KOEP'e hem de İran'ın bölgede faaliyetlerine karşı adımları nedeniyle daha büyük meydan okumalarla karşılaşmıştır. Görevdeki ilk döneminde Nükleer Anlaşma'nın kotarılması için kendisine tanınan manevra alanı epey daralmıştır. Kuşkusuz bu durumun en önemli sebebi ABD'nin KOEP'ten çekilme kararı ve bu kararın getirdiği siyasi ve ekonomik sorunlar olmuştur.

Başkan Trump, ABD Kongresinin Nükleer Anlaşma Teftiş Yasası uyarınca İran'ın Nükleer Anlaşma'ya uyduğunu Nisan ve Temmuz 2017'de tasdik etmiş böylelikle ABD bir müddet daha KOEP'te kalmaya devam etmiştir. Fakat Donald Trump, kongreden uluslararası anlaşma statüsünde geçirilmemiş Barack Obama'nın bağlayıcılığı olmayan siyasi bir taahhüt olarak onayladığı ve bu nedenle kaderi ABD başkanlarının tasarrufuna kalmış Nükleer Anlaşma'dan Mayıs 2018'de ayrılmıştır (Molligan, 2018). Bu kararı ağustos ayında İran'ın otomotiv, sivil havacılık, halı ve kuruyemiş; kasım ayında ise bankacılık, enerji ve gemicilik sektörlerini hedef alan KOEP öncesi yaptırımların yeniden devreye girmesi izlemiştir. Başkan Trump, İran'a karşı "benzeri görülmemiş en ağır yaptırımların" uygulanacağı "azami baskı" politikası ile Tahran'ı balistik füze programı ve bölgedeki faaliyetlerinde tavize zorlayacak "daha iyi bir anlaşma" için diplomasi masasına getirebileceğini düşünmüştür (France 24, 2019). Ruhani

yönetimi ise görevdeki ikinci dönemini, Nükleer Anlaşma'yı ABD'nin yokluğuna rağmen sürdürmek için çabalayarak geçirmiştir. ABD yaptırımları İran'ın beklediği yatırımlara mâni olurken petrol ihracatını ve mali ilişkilerini sekteye uğratmıştır. Trump'ın kararı öncesi günlük 2,5 milyon varili bulan petrol ihracatı yalnızca bir ay içinde günlük 400.000 varile gerilemiştir. IMF'nin verilerine göre 2016'da Anlaşma'nın getirdiği iklimde %12'den fazla büyüyen ekonomi, 2018'deki gelişmelerle %3,9 daralmıştır (Deutsche Welle, 2019). 2019'da ise Irak ile savaş yıllarından bu yana görülen en büyük durgunlukla karşılaşmıştır. Anlaşma, ABD'nin mevcut politikaları nedeniyle İran'ın ekonomik beklentilerini karşılamaktan çok uzaktır. KOEP tecrübesi İran'ı Mayıs 2019'dan itibaren nükleer programını ilerletip, bu aşamaları yaptırımların kalkması için manivela olarak kullandığı yeni bir stratejik denkleme yöneltirken, İran-ABD ilişkilerindeki krizi daha çok derinleştirmiştir.

Sonuç

İran ve P5+1 ülkeleri arasında varılan uzlaşının ürünü olan Nükleer Anlaşma, İran-ABD ilişkileri açısından da önemli bir kavşak olmuştur. Makalede de tartışıldığı üzere bu durum, ilişkilerin geleceğine dair büyük beklentileri ve korkuları beraberinde getirmiştir. İran siyasetinde Washington ile geleneksel düşmanlığı dönüştürmek isteyenlerle husumeti sürdürmek isteyenlerden oluşan iki karşıt hat, Nükleer Anlaşma sonrasında tecrübeyi yönetmek istemiştir. Bu süreçte Cumhurbaşkanı Ruhani ve temsil ettiği merkez ve reformcu siyaset, İran ve ABD arasında ekonomik ve stratejik iş birliğini genişletmeyi hedeflerken, zaman içinde Devrim Rehberi'ni ABD ile iş birliğinin İran'ın çıkarına olduğuna ikna edebilmeyi ve Hamenei'nin ABD'ye

kuşku ile yaklaşan siyasetini esnetmeyi umut etmiştir.

Ancak süreç içinde yaşanan iktisadi ve siyasi sorunlar, uzlaşının daha mümkün görüldüğü Obama Dönemi'nde bile ABD'ye güvenilemeyeceği görüşünü dile getiren Devrim Rehberi'ne haklı çıktığını düşündürmüş kendisinin ikna edilebileceği zemin ortadan kaldırmıştır. Ali Hamenei, Obama yönetimi sona ermeden evvel yaptığı bir açıklamada ABD ile bölgesel konularda müzakere etmeyi "ölümcül zehir" olarak nitelendirmiş hükûmeti kastederek "bazılarının" yıllardır tekrar ettiği uyarılarını kabul etmekte zorluk çektiğini eklemiştir (BBC Persian, 2016).

2017'de başlayan Trump Dönemi ise bölgesel meselelerde uzlaşmak şöyle dursun,

Devrim Muhafızları Kudüs Gücü Komutanı General Kasım Süleymani'nin 2020'nin başında Bağdat'ta uğradığı suikast nedeniyle iki ülkenin savaşın eşiğine gelmesi ile sonuçlanmıştır. Artan gerilim Basra Körfezi'ne de sirayet etmiştir. Bu makalenin odağında yer alan Nükleer Anlaşma ise İran-ABD ilişkilerindeki krizleri çözmekten ziyade hem tarihsel husumetin ve hem de ikili ve bölgesel krizlerin etkisiyle ağır darbe almıştır. KOEP'in restorasyonu için çabalanan Viyana Müzakerelerinde İran'ın yaptırımların kaldı-

rılması ve bunun doğrulanması (verifikasyon) yönündeki talepleri ile Biden ve sonrasındaki yönetimlerin ABD'nin Nükleer Anlaşma'dan tekrar çekilmeyeceğine dair garanti vermesi hususundaki ısrarı 2015 sonrasındaki tecrübenin derinleştirdiği güvensizliği yansıtmaktadır. Nükleer meselenin güncel seyrini anlamak için 2013-2018 yılları arasındaki sürecin tahlili bu nedenle önem arz etmekte bu dönemde yaşanan gelişmeler nükleer krizin çok katmanlı doğası ile sürecin imkân ve zorluklarına ışık tutmaktadır.

Extended Summary

The Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA), which is commonly referred to as the Iran Nuclear Deal marked a historic consensus between Iran and the P5+1 countries (Britain, China, France, Germany, Russia, and the United States) after months of arduous diplomatic negotiations. Agreed on June 14, 2015, in a multilateral framework, the breakthrough primarily depended on the mutually shared political will and determination of Iran and the United States to resolve the nuclear dispute through diplomatic means. The deal as such proved an exception to the crisis-laden affairs between the two states in the aftermath of the Iranian Revolution. The success of intense, direct, and high-level communication between Tehran and Washington was not only supposed to end the nuclear crisis for good but also increased the expectations of normalization in Iran-US ties among the pragmatist and reformist factions in Iran. However, despite Tehran's compliance with the deal as confirmed by IAEA's robust monitoring and reports, the JCPOA was far from alleviating

the deep mistrust in Iran-US relations. Even during the Obama era, Washington kept blaming Iran for acting against the spirit, if not the letter of the deal. The hopes of greater geopolitical cooperation in Syria and Iraq, particularly in the context of fighting violent extremist groups were dashed despite some modest and covert alignment. The Trump era confirmed the fears about the future of the JCPOA with the US exit from the deal. The JCPOA was frequently attacked by Donald Trump during his presidential campaign as the "worst deal ever" and under his presidency, the US left the deal. The trajectory of the "return" of the nuclear crisis moved along a continuum of the US decision to withdraw in May 2018; the snapback of unilateral American sanctions against Iran's nuclear program in August and November 2018 aimed at exerting "maximum pressure" on Iran to force it to make a "better deal"; Tehran's "step-by-step" and "reversible" moves to walk away from its JCPOA commitments from May 2019 onwards which resulted in Tehran's unforeseen progress in

nuclear technology taking it closer to break-out capacity. The defeat of Donald Trump in the presidential elections and the victory of Joe Biden renewed hopes for the restoration of the JCPOA, even though it took some time for the parties to start negotiations and the talks which commenced in Vienna in April 2021 have suffered from deadlocks reflecting the hard-to-resolve issues that only worsened during the Trump years.

This article revisits the 2013-2018 period, which is decisive for the temporary respite and consequent comeback of Iran's nuclear crisis. It analyzes the opportunities and the crisis in Iran-US relations in the context of the JCPOA. The study scrutinizes the domestic and external factors which made the nuclear deal possible and probes why the greater expectations of both Iran and the US from the JCPOA did not materialize and instead led to the gradual weakening of the deal with the US exit. The period covered by the article starts with Hassan Rouhani's presidency in Iran which was swiftly followed by the start of nuclear diplomacy in line with his election pledges and the foreign policy paradigm of "constructive engagement" and ends with President Trump's decision to withdraw from the JCPOA.

The article enlists the prudent and pragmatic foreign policy vision of the Rouhani administration aimed at lifting the sanctions, ensuring economic development via integration into global markets, and normalization of Iran's international affairs as a crucial domestic factor behind the success of the deal, yet only second to the initially tacit, later explicit approval of the negotiations by the Supreme Leader Ali Khamenei with his discourse of "heroic flexibility." Khamenei's support was decisive in sparing the Rouhani administration from domestic criticism during the nuclear talks

and provided a large room for maneuver. On the other hand, the shift in US red lines in the second term of the Obama administration with the acknowledgment of Iran's right to enrich uranium on its territory stands as the most critical external factor in the making of the deal. The article later assesses the post-JCPOA politics in Iran by focusing on the growing tension between the optimists and the skeptics regarding the prospect of normalization with the US and traces how the post-deal experience tilted the balance in favor of the skeptics due to Iran's unfulfilled economic and political expectations which only strengthened the idea that "we can't trust the enemy."

The article finds out that both Tehran and Washington expected more from the deal despite the strictly restricted framework of the JCPOA to Iran's nuclear program and it was not plausible to expect the nuclear deal to resolve the multiple sources of historical enmity in Iran-US ties. The post-2015 trajectory shows that it was not the JCPOA transforming the bilateral and regional disputes between Tehran and Washington, but the latter which significantly curtailed the prospects of the deal. Nevertheless, Iran-US relations under the presidencies of Rouhani (in his first term) and Obama (in his second term) still stand as an exceptional period of hope and optimism which was quickly replaced by the old pattern of crisis and confrontation with the start of the Trump era threatening the future of the JCPOA. As of today, the difficulties of the Vienna Talks stem from the changing domestic and external dynamics which once made the nuclear deal possible. Hence, revisiting the 2013-2018 period matters for comprehending the cycles of crisis and the search for consensus in Iran-US affairs particularly in the context of the nuclear crisis.

فرصتها و چالشها در روابط میان ایران و آمریکا در چهارچوب توافق هسته ای: نگاهی دوباره بر دوره ۲۰۱۸-۲۰۱۳

چکیده

این مقاله از یک سو به فرصتهای به وجود آمده در روابط ایران و ایالات متحده آمریکا بعد از امضای برنامه جامع اقدام مشترک (برجام) موسوم به توافق هسته ای می پردازد، و از سوی دیگر، چالشهایی را که علیرغم امضای برجام عمیقتر نیز شدند، مورد بررسی قرار می دهد. بازه زمانی مد نظر هم از سال ۲۰۱۳ (سال انتخاب حسن روحانی به عنوان رئیس جمهور ایران) و از سرگیری مذاکرات هسته ای منتج به امضای توافق تا سال ۲۰۱۸ (خروج ترامپ از برجام) می باشد. این مقاله ضمن پرداختن به عوامل داخلی و خارجی که برجام را در سال ۲۰۱۵ امکان پذیر ساختند، به بررسی انتظارات ایجاد شده از برجام در تهران و واشنگتن و چرایی عدم تحقق این انتظارات، عمدتاً از دیدگاه ایران می پردازد. این پژوهش با تمرکز بر تنش میان دو نگرش متضاد در سیاست ایران، یعنی دو رویکرد خوشبین و بدبین نسبت به روابط با آمریکا، تلاش می کند با استفاده از روش تحلیل فرآیندی و گفتمانی، دشمنی تاریخی و نیز سیاستهای آمریکای در دوره اوباما و ترامپ و نقش آن در تشکیل موازنه های سیاسی در ایران را مورد بررسی قرار دهد. مقاله مشخص می سازد که انتظار از برجام برای حل بحرانهای عمیق و چندلایه روابط غیر واقعی بود و حتی توافق مورد بحث چنین هدفی نداشت، با این همه، هم ایران و هم آمریکا انتظارات بیشتری از این توافق داشتند. با وجود تمام مشکلات، روند نسبتاً امیدوارکننده ای که به خاطر برجام بین سالهای ۲۰۱۷-۲۰۱۳ به وجود آمد، در دوره ترامپ به سرعت جایش را به عنصر سنتی روابط، یعنی بحران و تقابل داد و چالشهای دوجانبه و منطقه ای، آینده برجام را به خطر انداخت. در طی این روند، عوامل داخلی و خارجی منجر به امضای برجام در سال ۲۰۱۵ تغییر کرده اند. به علاوه، تجربه ها در دوره مورد بررسی خود یکی از دلایل دشواری مذاکرات وین و خواسته های ایران بوده است.

کلیدواژه ها: توافق هسته ای (برجام)، روابط ایران و آمریکا، سیاست تعامل سازنده، دوره روحانی، سیاست خارجی ایران

- Akbarzadeh, S., & Conduit, D. (Eds.). (2016). *Iran in the world: President Rouhani's foreign policy*. Palgrave Macmillan.
- Al Jazeera. (2013, June 17). *Rouhani vows to 'build trust' with West*.
- Al Jazeera. (2015, July 15). *Rouhani says nuclear deal 'political victory' for Iran*.
- Al-Monitor. (2016, July 3). *Iran won't coordinate with US on Syria: Khamenei*.
- Ansari, A. (2006). *Confronting Iran: The failure of American foreign policy and the roots of mistrust*. Hurst Publishers.
- Ansari, A. (2016). Iran's eleventh presidential election revisited: The politics of managing change. *LSE Middle East Centre Paper Series*, 1-29.
- Balali, M., & Nasralla, S. (2015, February 8). *Iran's Khamenei hints ready to accept fair nuclear deal as talks proceed*. Reuters.
- BBC News. (2013, June 15). *Iran election: Hassan Rouhani in his own words*.
- BBC News. (2017, April 19). *Trump orders Iran Nuclear Deal review despite compliance*.
- BBC Persian. (2015a, November 12). *Rouhani: Sefarathaye Iran va Amrika roozi baz mi shavand amma raftarha mohim ast*.
- BBC Persian. (2015b, September 26). *Yaki az rah-haye kastene faseleye Iran va Amrika hamkariye eqtesadi ast*.
- BBC Persian. (2016, August 1). *Rahbar-e Iran: Mozakera ba Amrika der bare-i monteqa semi mohallak ast*.
- Borger, J., & Lewis, P. (2015, April 3). *Iran nuclear deal: Negotiators announce 'framework' agreement*. The Guardian.
- Brinkhurst-Cuff, C., Chulov, M., & Dehghan, S. K. (2017, January 29). *Muslim-majority countries show anger at Trump travel ban*. The Guardian.
- Broder, J. (2016, May 20). *Why the Iranian Nuclear Deal is at risk of unraveling*. Newsweek.
- Council on Foreign Relations. (2016, September 23). *A conversation with Javad Zarif*.
- Deutsche Welle. (2019, April 26). *How Trump's sanctions are crippling Iran's economy*.
- Esfandiari, G. (2013, September 5). *Iran's President puts Foreign Ministry in charge of nuclear negotiations*. RFE/RL.
- Fars News Agency. (2015, September 18). *Narmash gahramanane az che zamani motarrah shod?*
- France 24. (2019, September 20). *Trump announces toughest sanctions 'ever' on Iran*.
- Friedman, T. L. (2015, July 14). Obama makes his case on Iran Nuclear Deal. *The New York Times*.
- Gladstone, R. (2015, September 27). Iranian's UN speech appears to favor engagement. *The New York Times*.
- Greenwald, G. (2012, October 7). *Iran sanctions now causing food insecurity, mass suffering*. The Guardian.
- Harris, K. (2013, January 3). *Iran's economy faces grim*. The Iran Primer.
- Hattem, J. (2016, April 1). *Obama: Iran not following 'spirit' of deal*. The Hill.
- International Crisis Group. (2017). *Middle east report, implementing the Iran Nuclear Deal: A status report (No: 173)*.
- IRNA. (2017, April 8). *Iran calls for establishment of int'l fact-finding mission on Syria*.
- Karimi, A. (2013, September 19). *Ayatollah Khamenei's 'heroic flexibility'*. Al-Monitor.
- Karimi, N., & Gambrell, J. (2016, August 8). *Iran executes nuclear scientist who was convicted of spying*. The Associated Press.
- Khamenei.ir. (2015, April 9). *Leader's speech in meeting with panegyrists*. [http:// english.khamenei.ir/news/2045/Leader-s-Speech-in-Meeting-with-Panegyrists](http://english.khamenei.ir/news/2045/Leader-s-Speech-in-Meeting-with-Panegyrists)
- Mason, J., & Charbonneau, L. (2013, September 28). *Obama, Iran's Rouhani hold historic phone call*. Reuters.
- McLeary, P. (2016, October 13). *Iran sends ships to Yemeni Coast in wake of U.S. strikes*. Foreign Policy.

- Mehrabi, E. (2012, July 26). *Report from Tehran: How sanctions hurt the lives of ordinary Iranians*. Inside Iran.
- Molligan, S. P. (2018, May 17). *Withdrawal from the Iran Nuclear Deal: Legal authorities and implications*. Congressional Research Service.
- Mousavian, S. H. (2016, August 3). *How to kick-start Iran-US regional cooperation*. Al-Monitor.
- Naji, K. (2008). *Ahmadinejad: The secret history of Iran's radical leader*. I. B. Tauris.
- Nouri, B. S., & Dehghanpisheh, B. (2015, July 18). *Nuclear deal will not change Iran's relations with U.S. supreme leader*. Reuters.
- Parsi, T. (2012). *A single roll of the dice: Obama's diplomacy with Iran*. Yale University Press.
- Parsi, T. (2017). *Losing an enemy: Obama, Iran, and the Triumph of diplomacy*. Yale University Press.
- Peterson, S. (2016, September 19). *Persian Gulf incidents spike, sending message from Iran hardliners*. The Christian Science Monitor.
- President.ir. (2014, September 25). *The oppressive sanctions go on in continuation of a strategic mistake against Iran*. <http://president.ir/en/81329>
- President.ir. (2016, September 22). *President Rouhani addressing United Nations General Assembly*. <http://president.ir/en/95419>
- Press TV. (2016a, September 23). *Iran complying with JCPOA: EU foreign policy chief*.
- Press TV. (2016b, August 30). *US terrorizing Europe into avoiding Iran*.
- Press TV. (2017a, January 19). *UN confirms Iran's compliance with Nuclear Deal*.
- Press TV. (2017b, January 14). *Obama extends national emergency on Iran*.
- Radio Free Europe. (2017, May 1). *Iran's supreme leader dismisses Rohani rapprochement policy toward west*.
- Radio Zamanah. (2015, August 18). *Supreme leader accuses U.S. of using Nuclear Deal to influence Iran*.
- Reuters. (2016, June 15). *Iran files complaint with ICJ to recover \$2 billion frozen in U.S.*
- Reuters. (2017a, February 8). *White House weighs designating Iran's Revolutionary Guard a terrorist group*.
- Reuters. (2017b, April 1). *Iran rejects U.S. terror claim by Mattis, blames Saudi*.
- Rezaian, J., & Gearan, A. (2014, June 16). Iran, US signal openness to cooperation on Iraq. *The Washington Post*.
- Rezaei, F., & Moshirabad, S. K. (2018). The Revolutionary Guards: From spoiler to acceptor of the nuclear agreement. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45(2), 138-155. doi: 10.1080/13530194.2016.1214817
- RFE/RL. (2016, October 11). *U.S. treasury seeks to reassure banks wary of dealing with Iran*.
- Rogin, J., & Lake, E. (2015, June 22). *Iran's forces and US share a base in Iraq*. Bloomberg.
- Rouhani, H. (2013, September 19). President of Iran Hassan Rouhani: Time to engage. *The Washington Post*.
- Rozen, L. (2015a, April 2). *Iran, P5+1 reach 'historic' framework deal*. Al-Monitor.
- Rozen, L. (2015b, August 11). *Inside the secret US-Iran diplomacy that sealed nuke deal*. Al-Monitor.
- Sayah, R. (2013, June 7). *Rouhani: The man to revive Iran's reform movement?* CNN.
- Şen, G. (2016). *Devrimden günümüze İran'ın ABD politikası: Tarihsel sosyolojik bir analiz* (1. baskı). ODTÜ.
- Şen, G. (2017). Ruhani Dönemi'nde devlet-toplum ilişkileri: umut, düş kırıklığı ve yeniden umut. *Ortadoğu Analiz*, 9(82), 14-16.
- The Guardian. (2015, March 13). *CIA director suggests Iraq functions as interlocutor in US-Iran fight against ISIS*.
- The Iran Primer. (2013, September 17). *Khamenei on diplomacy: 'Heroic Flexibility'*.
- The Iran Primer. (2016a, October 5). *IMF: Economy rebounding*.
- The Iran Primer. (2016b, March 10). *Khamenei: Iran yet to see benefits from foreign delegations*.
- The Iran Primer. (2016c, August 4). *Rouhani on economy, Nuclear Deal and environment*.

- The Iran Primer. (2017, February 3). *US imposes new sanctions on Iran*.
- The Iran Review. (2013a, May 29). *Iran's 11th presidential election (No. 12): Viewpoints of Hasan Rouhani*.
- The Iran Review. (2013b, August 19). *Interview with Iran's Foreign Minister Mohammad Javad Zarif*.
- The White House. (2015a, July 15). *Press conference by the president*. <https://obamawhitehouse.archives.gov/pressoffice/2015/07/15/pressconferencepresident>
- The White House. (2015b, April 2). *Parameters for a Joint comprehensive plan of action regarding the Islamic Republic of Iran's Nuclear Program*. <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/04/02/parameters-joint-comprehensive-plan-action-regarding-islamic-republic-ir>
- Torbati, Y. (2016, November 9). *Trump election puts Iran Nuclear Deal on shaky ground*. Reuters.
- UN Security Council Resolution 2231. (2015, July 20). [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2231\(2015\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2231(2015))
- World Politics Journal. (2015, January 5). *Iran's economy struggles under the weight of international sanctions*. <https://worldpoliticsjournal.com/irans-economy-struggles-weight-international-sanctions/>
- Zarif, M. J. (2014, May-June). *What Iran really wants: Iranian foreign policy in the Rouhani Era*. Foreign Affairs.
- Zarif, M. J. (2015, April 20). Mohammad Javad Zarif: A message from Iran. *The New York Times*.

HOUTHI – IRAN RELATIONS: DISTANT RELATIVES TURNS BROTHERS IN ARMS*

 Bayram Sinkaya**

ABSTRACT

Revolutionary process in Yemen that begun in February 2011 ended up with the Houthi movement's (that is also called Ansarollah) takeover of Sanaa, the capital city, on September 21, 2014. The takeover has drawn attention to Houthis' ties with Iran and unleashed a debate on whether the Houthi movement is a new proxy of Tehran. Likewise, subsequent military intervention of Saudi-led international coalition to reverse the Houthis march to power is also discussed within the framework of a proxy war between Riyadh and Tehran. However, the frame of proxy relationship leads to the underestimation of multi-layered, intersected confrontations among a multitude of actors, and changing characteristics of the protracted conflict. Indeed, the conflict in Yemen has evolved from the Houthi uprising to a prolonged civil war that drew leading regional powers and had regional ramifications. The Houthis also turned from local insurgents to national actors, and to virtually regional players. Unfolding of the Yemeni conflict from a local insurgency to a protractive regional conflict has also transformed the Houthis' relations with Tehran. This article aimed at elaborating the Houthis' changing relations with Iran over the course of time. It is argued that initially there was a distant relationship between the Houthis and Iran, which evolved in two decades into a close relationship of "brothers in arms".

Keywords: Ansarollah, Iran, Revolutionary Guards, Yemen, Zaydi

* Atıf/To Cite: Sinkaya, B. (2022). Houthi – İran relations: distant relatives turns brothers in arms. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 76-93.

** Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, Türkiye, bsinkaya@ybu.edu.tr

UZAK AKRABALIKTAN SİLAH KARDEŞLİĞİNE HUSİ-İRAN İLİŞKİLERİ

ÖZET

Şubat 2011’de Yemen’de başlayan devrimci süreç, 21 Eylül 2014’te Husi Hareketi’nin (Ensarullah) başkent Sana’yı ele geçirmesiyle sona ermiştir. Başkentini ele geçirilmesi dikkatleri Husiler ile İran arasındaki bağlara çekmiş ve Husilerin Tahran’ın yeni bir taşeronu (proxy) olup olmadığı tartışmalarını başlatmıştır. Aynı şekilde Husilerin iktidar yürüyüşünü tersine çevirmek amacıyla Suudi Arabistan önderliğindeki uluslararası koalisyonun askerî müdahalesi de Riyad ile Tahran arasında vekalet savaşı (proxy war) çerçevesinde tartışılmıştır. Oysa taşeron ilişki ve vekalet savaşı modeli müzmin çatışmaların birçok aktör arasında iç içe geçmiş, çok katmanlı doğasıyla zamanla değişen niteliklerinin ihmal edilmesine sebep olmaktadır. Nitekim Yemen’deki çatışma, Husi isyanı ile başlamış ve bölgesel güçlerin dâhil olduğu, bölgesel etkileri olan uzun bir iç savaşa dönüşmüştür. Keza Husiler yerel isyancılarken ulusal aktörler ve hatta bölgesel oyuncular hâline gelmiştir. Yemen çatışmasının yerel bir isyandan bölgesel kronik bir çatışmaya evrilmesi, Husilerin Tahran’la ilişkilerini de dönüştürmüştür. Bu kapsamda makalenin konusu Husiler ve İran arasındaki ilişkilerdir. Bu konu çerçevesinde makale, Husiler ile İran arasında zamanla değişen ilişkileri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Makalede, Husiler ile İran arasında başlangıçta oldukça mesafeli olan ilişkilerin aradan geçen yirmi yıl içinde “silah kardeşliği”ne dönüştüğü iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Devrim Muhafızları, Ensarullah, İran, Yemen, Zeydi

Introduction

Revolutionary process in Yemen that begun in February 2011 ended up with the Houthi movement’s (that is also called *Ansarollah*) takeover of Sanaa, the capital city, on September 21, 2014. Later on, the Houthis attempted to undertake political authority and build their sovereignty over the country. The Houthi takeover is condemned by the UN Security Council (Res 2201, 2015), as a coup *d’état*. Meanwhile, the Houthis failed to take control of whole country while beleaguered President Abdrabbuh Mansur Hadi maintained his claim to represent internationally recognized government of Yemen (ROYG, Republic of Yemen Government), which culminated in a prolonged civil war in the country. The Arab League and the Gulf Cooperation Council, who did mediate and supervise the transition process in Yemen, initiated in November 2011, also denounced the Houthi coup, and called for Hadi’s return to power.

The takeover, and the ensuing civil war have drawn attention to the Houthis’ ties with Iran, the only state supporter of the former, and unleashed new debates on the expansion of Iran’s regional power. In the meantime, the Kingdom of Saudi Arabia responded to call of President Hadi by mobilizing a coalition of more than ten regional states in order to militarily intervene in Yemen to restore Hadi’s power. From then on, many considered the crisis in Yemen within the framework of regional rivalry between Riyadh and Tehran and dubbed it as a proxy war. The framing of the Yemeni crisis as a proxy war also underlined the importance of Iran’s involvement in Yemen and its relations with the Houthi movement. Some others tried to explain Iranian involvement in Yemen through sectarian considerations underlining the religious ties between the Houthis and the ruling Islamic Republican regime in Iran. Hence,

the cliché of ‘Iran supported Shiite Houthis’ has become a common phrase in media covering Yemeni conflict.

However, both the frame of proxy war to cover the protracted conflict in Yemen, and the sectarian approach to underline Iranian role in Yemeni crisis, culminated in underestimation of multi-layered, multi-party and changing characteristics of the conflict. Indeed, the crisis that turned into a civil war in Yemen is consisted of several inter-sected confrontations among a multitude of actors including the leading tribes, Al-Qaeda in Arabian Peninsula (AQAP), the Southern Movement, besides internationally recognized Yemeni government (ROYG) and the Houthis (Clausen, 2015). The involvement of external actors, mainly Saudi Arabia, the UAE, the United States, Hezbollah of Lebanon, and Iran has further complicated the picture.

This article aimed at elaborating Houthi-Iran relations over the course of time through a historical sociological approach, which requires taking surrounding national and regional settings as well as ideational factors into consideration without denying agency of the Houthis and the changing dynamics of the conflict. Accordingly, the conflict in Yemen has evolved from an uprising of the Houthis into a prolonged civil war that drew leading regional powers that eventually have regional ramifications. The Houthis also turned from local insurgents to virtually regional players. In the meantime, Iran’s strategic considerations with regard to Yemen has changed due to the growing domination of clerical-security establishment in Iranian politics and changing regional dynamics in which Houthis emerged as a prospective ally for Tehran. While initially Iran had little interest in Yemen, it started to consider the Houthi movement an indispensable regional ally. Unfolding of the Yemeni conflict from a local insurgency to a protractive regional conflict has also transformed the Houthis approach to

Tehran because it was the only willing regional power to lend support to the Houthi struggle against an array of domestic rivals, and enemies.

This historical sociological reading of the Yemeni conflict and Iran-Houthi relations, raises the question why and how did Tehran’s relations with the Houthis evolve in time? This article argues that despite the political and ideological ambitions of the Islamic Republican regime, Iranian officials had pragmatic calculations in foreign policy that posed virtually as a *status quo* power. Hence, Tehran initially displayed little interest in the Houthi movement. However, the conduct of Iranian foreign policy, especially regional affairs, gradually fell to the control of clerical-security establishment, which is obsessed with ensuring ‘strategic depth’ for Iran in order to safeguard the Islamic Republic (Ostovar, 2018; Golkar & Aarabi, 2021). Meanwhile, the Houthi movement emerged as a movement sympathetic to the Islamic Republic and efficient actor in Yemeni politics. The proved resilience and efficiency of the Houthis led Tehran embark on strengthening relations with it. On the other hand, the Houthis, as local insurgents had little interest in forming an alliance with Tehran, but after the takeover they have pretended to be power-holders desperately in need of foreign support against the bitter domestic rivals and regional enemies. In the meantime, formation of ideological bonds between the Houthis and the Islamic Republic helped the consolidation of Houthi-Iran relations ostensibly struggling for a common cause against the US imperialism and Zionism on behalf of the Islamic ummah. In other words, initially distant relationship between the Houthis and Iran evolved in two decades into a close relationship of ‘brothers in arms’ apparently waging a joint struggle for a common purpose.

In order to elaborate on this argument, the rest of the article is organized into five sections. First, a review of scholarly studies will be provided in order to reflect how the topic was addressed

in the existing literature. And then, it overviewed the radicalization of the Houthi movement and the formation of spiritual/ideological bonds between the Houthis and the Islamic Republic. The article focused on the Houthi takeover and unfolding Houthi-Iran relations after then. Aimed at analyzing on the evolution of Houthi-Iran relations, it deliberately avoided in detail review of the Houthi ideology, regional developments and Iranian foreign policy. The article is mainly built on interpretation of the existing literature, and review of news reports on the topic, in addition to review of discourses of Iranian and Houthi officials on bilateral relations.

1. An Overview of the Literature on Houthi-Iran Relations

Mostly stimulated by the takeover, there has been a burgeoning literature on the Houthi movement and its relations with Tehran. Earlier studies on the Houthis emerged to analyze consecutive Houthi uprising that begun in 2004 (Freeman, 2009; Lux, 2009). Then, there was a tendency in the literature to treat the Houthi uprising as a Zaydi revivalist movement that born in protest against economic, political, and cultural marginalization of the Zaydi population that constituted 35-40 percent of the Yemeni population. According to that view; ‘The civil war in Yemen is driven first and foremost by local and political factors, and is neither an international proxy war nor a sectarian confrontation. It is primarily a domestic conflict, driven by local grievances and local competition for power and resources.’ (Juneau, 2016, p. 647). Underlining socio-political context that led to the rise of the Houthi movement, Lux (2009, p. 390) concluded that beyond simply being a Zaydi revivalist movement, the Houthis developed a new understanding of Islamism in Yemen. Against the portrayal of the Houthi uprising as local phenomenon led by Zaydi revivalist family, Freeman (2009, p.

1011-1016) argued it ‘is far more than a localized uprising’ because the Houthis had wider political ambitions to take control of Yemen promoting pan-Islamism and confronting the United States.

After the Houthi takeover, bulk of the literature turned on to study content and quality of Houthis’s relations with Iran. In this regard, three lines of argument have come to the fore. First, a group of authors belittled Iranian role in the Yemeni conflict. Accordingly, Yemen has not been considered to be a principal interest area by the Iranian rulers. Iran did not play a prominent role neither in the revolution, nor in the civil war, but capitalized on the Houthi takeover as an opportunity to extend its influence (Milani, 2015). The Houthi movement could not simply be regarded as a proxy of Iran since it was organized primarily due to economic, social and political considerations of a group of Zaydi revivalist people based in Saada (Talashan, 2013, p. 11-12; Karakır, 2018, p. 135). Veteran journalist Patrick Cockburn wrote; “there is little evidence that the Houthis get more than rhetorical support from Iran.” (Cockburn, 2017). The second group of works suggest that there is a marriage of convenience between Iran and the Houthis due to their shared strategic interests (Vatanka, 2020). Due to their sectarian differences, local preoccupations of the Houthis and their domestic base of support, the Houthis have preserved their autonomy and have not fallen under Tehran’s authority. That is, despite Iran’s growing interest and influence in Yemen, the Houthis did not turn into ‘a simple arm of its foreign policy’ (Johnston et.al., 2020; Juneau, 2021). The third line of studies underline Iran’s strategy to cultivate proxies in its areas of interest (Ostovar, 2018; Golkar & Aarabi, 2021). Accordingly, since the revolution of 1979, the Islamic Republic regime in Iran deliberately engaged in cultivating ties among the Yemeni Shiites and managed to recruit Sayyid Badraddin al-Houthi, father of the Houthi movement (Lobel, 2021).

Notwithstanding the Houthis' autonomy from, or dependence on Tehran, there is almost a consensus in the relevant literature that Iran gradually stepped up its support for the Houthis in the course of time. Iranian support for the Houthis was controversial and difficult to prove before 2011. From then on Iran's interests in Yemeni affairs and support to the Houthis have qualitatively increased. Recent literature provides in-depth analyzes of how Iran furthered its support for the Houthis from extending diplomatic recognition to providing – at least technical assistance on the production and/or assembly of – complex weapon systems and drones (Al-Qadhi, 2017). A Rand Corporation study (Johnston et.al., 2020) proposed the principal-agent framework to understand dynamism of Iran's relations with the Houthis. Accordingly, after the collapse of central government in mid-2011, 'proxy market' in Yemen was opened for Iranian investment. Given the strategic importance of the country and the permissive conditions, Iran explored relationship with potential partners in Yemen, among whom the Houthis proved to be most viable option. Finally, Iran started to invest in Yemen by providing diplomatic and military support to the Houthis. Even though Iran's investment in the Houthis has increased in recent years, Juneau argued that it remained limited 'to have a significant impact on the balance of internal forces in Yemen or to buy Iran more than marginal influence there' (Juneau, 2017, p. 658).

As stated above, sectarian and ahistorical narratives that simply regarded the Houthi movement as a Shiite proxy of Iran is not helpful in understanding the evolution of conflict in Yemen and changing nature of relations between the Houthis and Tehran. A configuration of domestic settings in Yemen and Iran, and regional politics paved the ground and accounts for unfolding of the Houthi-Iran relations in the course of time. First, the Houthi movement emerged as Zaydi revivalist movement but ended up adopting Khomeinist Islamist ideology. And then, the Houthi takeover

proved that the movement has turned into a resilient and effective political actor. In the meantime, capitalizing on the common ideology and challenges that the Houthis faced after the takeover, the clerical-security establishment in Iran engaged in improving relations with the Houthis.

2. Distant Relatives

Against the common portrayal of the Houthis as Shiites, they are ascribed to the Zaydi (Fivers) faith. The Zaydis are regarded to be a part of the Shiite Islam but considerably different from the mainstream *Imamiyyah* (Twelvers) which is predominant in Iran. Moreover, among various Shiite schools, the Zaydis are considered to be closest to the Sunni Islam, due to their rejection of *taqiyyah* (dissimulation of religious belief) and abstaining from Shiite understanding of *tabarri* considering first three Islamic caliphs as guilty for not recognizing Imam Ali's legitimate right to rule (Almahfali & Root, 2020, p. 3).

The faith named after Zayd ibn Ali, son of the fourth Shiite Imam, Ali ibn Husayn Zayn al-Abidin, initiated an unsuccessful revolt against the *Umayyad* caliph Hisham ibn Abd al-Malik and was martyred in 740 A.D. Different from Twelver and Ismaili Shiites that recognize his elder brother Muhammad al-Baqir as the fifth Imam, followers of Zayd regarded him as the fifth rightful Imam. They also differed from the Twelvers and Ismailis in terms of requirements of the Imamate. According to the Zaydi doctrine, the position of Imamate is not hereditary or by appointment (*nass*); any person descending from the family of Ali and Fatima qualified with requirements of the Imamate, including the courage and rising against tyranny. Accompanied by a group of Zaydi supporters coming from Tabaristan from the north of Iran, Yahya ibn al-Husayn, known as *al-Hadi ila'l-Haqq* settled in Saada in late ninth century and proclaimed his Imamate. From then on consecutive Zaydi Imams

ruled over that region until the overthrow of Imam Mohammad al-Badr in 1962.

After the overthrow of Muhammed al-Badr and the resulting civil war (1962-1970), the Zaydis were marginalized from power and regarded as a potential threat to the Republican regime, which supported and armed rival tribes in order to weaken Zaydis (Talashan, 2013, p. 11-12). Hence, Saada, cradle of the Zaydi faith had conflictual relationship with the republican regime and remained one of least developed parts of the country (Winter, 2012).

Besides marginalized from power since the fall of the Imamate in 1962, the Zaydis of Yemen felt threatened by the transformation of Yemeni society that was accelerated with the rise of Salafism. Since the early 1980s, Ali Abdullah Saleh regime arguably opened Yemen to the Saudi-Salafi propagandists who build their foundations, mosques, and find opportunity to be employed in education ministry etc. as part of his strategy to ensure Saudi support. Additionally, many people worked or studied in Saudi Arabia or joined the Afghan war converted Salafism. Thus, the Zaydis of Saada felt threatened and marginalized by the growing Salafi influence in their region (Lux, 2009, p. 400-403; Brehony, 2015, p. 237; Zweiri, 2016, p. 12). Alarmed by the spread of Salafism on the one hand, and by declining religiosity among the Zaydis on the other, led some elders of the society to revive Zaydi faith.

Among the Zaydi revivalist movements, the Believing Youth (*Shabab al-Moumineen*) proved to have enduring effects on Zaydi society and Yemeni politics. Initially emerged around 1986, the Union of Believing Youth gradually fell to the control of the Houthi family (Lobel, 2021, p. 6-8). Under the spiritual guidance of Allameh Sayyid Baddreddin al-Houthi, a respected Zaydi scholar descending from the family of Prophet Mohammad, his elder son Hussein taken over the leadership of the Believing Youth movement.

Either because of geographical distance, or because of absence of strong bounds with their ‘distant relatives’, Yemen did not occupy a principal place on the agenda of Iranian foreign policy. Until the rise of the Believing Youth movement, Iran’s relations with the Zaydi community remained modest. It played a marginal role in the formation of the Houthi movement. Cofounders of the Believing Youth along with the Houthi family, Mohammed Salem Azzan and Abdul-Karim Jadban reportedly cultivated close ties with prominent Shiite *ulema* in Iran and Lebanon (Freeman, 2009, p. 38). The Believing Youth positioned itself as the defender of the Zaydi faith engaged in providing educational and cultural forums, i.e. summer camps, for the Zaydi youth. They were initially mobilized to challenge economic deprivation and to attain religious autonomy and freedom, and safeguard Zaydi community (Shirazi & Mazlum, 2013, p. 46-49). The movement gradually politicized to demand recognition of the Zaydi faith as an official religion, freedom for Zaydi political activities, removal of governmental pressure over the Zaydi areas, economic development of the Saada region, and the cessation of the Western cultural and political influence in the country (Talashan, 2013, p. 14). Having returned from Sudan in 2000, Hussein al-Houthi raised the slogan (*shiar*) “God is great, death to America, death to Israel, a curse upon the Jews, victory to Islam” and further radicalized the movement (Lobel, 2021, p. 6-8). Thus, earlier steps of rapprochement between the Islamic Republic regime and the Houthi movement were taken.

3. Revival of Spiritual Ties

The Houthi family intermittently visited Iran after the Revolution of 1979 and studied in Qom. Hussein al-Houthi was also estimated to have close contacts with Iranian operatives during his studies in Sudan in 1999-2000 (Lobel, 2021, p. 8). Evident in raising the *shiar*, the Houthis ad-

opted foreign policy discourses of revolutionary Iran including pan-Islamism, anti-Americanism, hostility to Zionism and advocacy of the Palestinian cause. Houthi also adopted Iranian practices of commemorating International Qods day proclaimed by Ayatollah Khomeini, celebration of *Eid al-Ghadir* on the occasion of designation of Imam Ali as successor to Prophet Mohammad, *construction of husayniyats* etc. (Almahfali & Root, 2020). According to Issam al-Imad, a Yemeni Shiite cleric converted from Salafism and studied in Qom, Hussein al-Houthi set the Islamic Republic of Iran as an ideal model for the Zaydis. He also claimed that both Hussein and his successor Abdul-Malik al-Houthi had ‘cordial’ ties to Ayatollah Khamenei, Supreme Leader of Iran (Khajehsarvy & Shahraki, 2012, p. 209-210)

In spite of his claim on the mantle of Zaydi revivalism, prominent Zaydi scholars Muhammad Muhammad al-Mansur, Ahmad al-Shami and Hammud Abbas al-Muayyad discomforted with activities and discourses of Hussein al-Houthi, issued a manifesto critical of his actions. They claimed, “words and actions [of Hussein al-Houthi] that have no connection to the *al al-bayt* and to the Zaydi school.” (Dorlian, 2011, p. 195). Thus, a considerable part of the Zaydi scholars rejected ‘Houthiism.’ A 2005 cable from the U.S. embassy in Yemen referred to Hussein’s ideology as “‘homemade’ Twelver Shia” (Lobel, 2021, p. 11). Opponents of the Houthis blamed them for converting to Twelver Shiism, although they denounced such allegations.^[1]

Despite the apparently growing ideological proximity between the Houthis and the Islamic Republic, Iranian officials denied any connection

with the Yemenis. They used to call Tehran’s support for the Houthis was mainly spiritual. They claimed Iran was a model for safeguarding Zaydi identity and fighting against the political, social and economic discrimination that Zaydis faced (Talashan, 2013, p. 14).

What is surprising with the Iranian revolution for the Zaydis was the leadership of a Shiite jurist descending from the family of Ali and Fatima, Ayatollah Khomeini, which was regarded an embodiment of the Zaydi concept of *khuruj*, uprising against an unjust ruler (Khalaji, 2015 & Zimmerman, 2022, p. 7) The rise of Khomeini was equal to the rise of any Zaydi imam against tyranny. Moreover, Ayatollah Khomeini was regarded as ‘the Imam of the time’ since he was qualified with all requirements for the Imamate in accordance with the Zaydi doctrine, to be descended from Hussein, a scholarly person, and to rise against the tyranny (Suleimanipour, 2015). Subsequently, Islamic republic became so appealing to Yemeni Shiites that many of them visited Iran, at some times on the invitation of Iranian officials. Capitalizing on the Zaydi interest in the Iranian revolution and on the prominent role of the religious leadership, Iran started to provide religious training to Yemenis. Thus, the Houthis cultivated ties with Iran and shared certain principles and images of the Islamic revolution as reflected by their slogan. Moreover, badges and flags used by the Houthis have striking similarities with those of Hezbollah and the IRGC (Almahfali & Root, 2020, p. 4).

Principal among the shared revolutionary images between the Houthis and Iran is anti-Americanism. Arguing that the US was attempting “to force their culture upon us, to occupy our

¹ Besides their political slogans identical to the Iranians, accusations against the Houthis for adoption of Twelver Shiism derived mainly from Hussein al-Houthi’s alleged adherence to the Jarudi school of Zaydism which has been noted to be the closest to Twelver Shiism (Almahfali & Root, 2020, p. 3) Lux also noted that although he has been criticized much by his peers for deviating from traditional Zaydi faith, he did not become a Twelver and remained Zaydi (Lux, 2009, p. 391-92).

countries and to wage a war against our religion” (Almahfali & Root, 2020, p. 4), Hussein al-Houthi was committed to mobilize the youth against the American imperialism. Praising Khomeini for his confrontational attitude toward the United States and Israel, he turned a vocal critique of the growing American military presence in Yemen and its environment under the framework of War on Terrorism. He was also critical of the US’s provision of counterterrorism assistance to Sanaa (Lux, 2009, p. 395-396, 404-406). Hussein defined then Yemeni President Saleh as a corrupt leader serving to American interests, and called for the cessation of ties with foreign armies. His fervent anti-Americanism arguably fueled the first Houthi uprising in June 2004. Hussein al-Houthi mobilized his supporters to carry anti-American rallies to Sanaa, the capital city, beyond the hotbed of traditional Houthi strongholds. The spread of the Houthi influence and activism – including the erection of checkpoints and taking control of many schools and mosques in Saada – motivated Ali Abdullah Saleh to suppress the movement (Freeman, 2009, p. 1009; Lobel, 2021, p. 14). Saleh regime accused the Houthis of establishing unauthorized religious centers, attempting to revive the Imamate regime, staging violent protests, taking arms and receiving support from Iran. (Zaid, 2022). Hussein al-Houthi was killed by security forces in September 2004, but the unfolding Houthi uprising had continued recurrently until 2011, under the leadership of his younger brother, Abdul-Malik.

In the meantime, consecutive Iranian governments were interested in keeping Tehran’s relations with the Saleh regime on a good track. Capitalizing on the opportunity of worsening relations between Yemen and Arab kingdoms of the Persian Gulf in the early 1990s, Iran signed a number of cooperation agreements with the Yemeni government on science, education, and culture. President Saleh visited Tehran in April 2000, which was followed by high-level

exchanges between Iran and Yemen. Iranian President Mohammad Khatami paid an official visit to Sanaa in May 2003. When the Iranian nuclear program turned into a regional and international challenge, President Saleh reiterated his support for Iran’s right to have peaceful nuclear technology (Fulton, 2010).

Having failed to suppress the recurring Houthi uprising, however, the Saleh regime started to blame Iran for inciting, training and supporting the rebels. After the start of a new round of rebellion in August 2009, in which Saudi Arabia launched air strikes against the Houthi positions, Tehran-Sanaa relations worsened. Whereas Yemeni accusations against Iran for supporting the rebels were escalated, Iranian spokesmen denounced military attacks on Yemeni civilians and Saudi ‘interference’ in Yemeni affairs (Fulton, 2010; Zimmerman, 2022, p. 35). Yemeni government closed the Iranian hospital in Sanaa in November, which was active for over 15 years, allegedly for its exploitation by Iranian intelligence operatives for channeling funds to the Houthi rebels.

A number of sceptics regarded the claim of Iranian support for the Houthis to be exaggerated by the Saleh regime in order to ensure US and Saudi support for its struggle against the Houthis. Contrary to the arguments of Saleh regime, a diplomatic cable sent by the US Embassy in Sanaa, in 2009, reported widespread expert assessment that the Houthis obtained their arms in the black market and from corrupt elements of the army (Taylor, 2019). However, by the end of 2010 American officials started to claim that Iran was likely accountable for the transfer of small amounts of weapons to the Houthis. Likewise, UN Security Council’s Iran Sanctions Committee reported that ‘Iran probably started providing small amounts of weapons to the Houthis in 2009’ (Juneau, 2021, p. 3).

Yemeni accusations against Iran for providing arms and training to the Houthi rebels had

continued throughout the transition process that begin with the withdrawal of Saleh from power in November 2011 to the Houthis takeover in January 2015. Interception of an Iranian vessel, *Jihan 1*, off the Yemeni coast in January 2013, shipping forty tons of weapons, turned to be the clearest evidence of Iranian back up to the insurgents (Reuters, 2014). A year later, it is reported that a few hundred IRGC-Qods Force personnel dispatched to Yemen started to train the Houthi fighters. Military activities of Iran in Yemen were reportedly overseen by Abdolreza Shahlai, a deputy commander in the Quds Force (Al-Dawsari, 2021).

Despite the apparently rising Iranian interest in the Houthi movement, the extent of their relationship remained controversial. Neither of the parties confirmed that their relations was going beyond the 'spiritual bonds'. Moreover, Iran maintained its diplomatic relations with Yemeni government led by President Hadi, successor to Saleh, until the latter's severance of ties in October 2015. The Houthis, in turn, were careful in keeping distance with Iran and denied any financial or military ties to it. They tended to frame their relationship with Tehran as one of shared antipathy towards the United States and Israel. Mohammed al-Bukhaiti, a spokesman of the Houthi movement, stated, "what brings us together with Iran is the American project in the region" (The New York Times, 2015).

4. The Houthi Takeover

Following the outbreak of the anti-government protests in Sanaa in February 2011, the Houthis joined the opposition against the Ali Abdullah Saleh regime. Exploiting the collapse of central government, Houthis expanded their control into new areas and fully takeover Saada. The Houthis took part in the transition process mediated by the GCC, but was not fully committed to it (Brehony, 2015, p. 241). Although

they were allocated with 35 seats of 565 in the National Dialogue Conference, the Houthis opposed the GCC initiative and saw it as a form of Saudi and U.S. meddling to prevent Yemeni revolution (2011) running its course. Additionally, they were critical of granting juridical immunity for former President Saleh, and the formation of a conciliation government with the equal standing of General People's Congress - GPC, the dominant political party led by Saleh - and Joint Meetings Parties – JMP, a constellation of various opposition parties. Thus, the marriage of convenience that united principal opposition parties and movements including the Houthis against the Saleh regime was dissipated. Besides widespread corruption and worsening security conditions, the poor performance of the conciliation government increased popularity of the Houthis who challenged it from its inception onwards (ICG, 2014).

Meanwhile, rising tension between the Houthis and the Salafis turned into armed clashes in Dammaj district of Saada. Additionally, exploiting the weakening of security services after the collapse of Saleh regime and political infighting in Sanaa, AQAP (Ansar al-Sharia) attempted to build an Islamic emirate by seizing large spaces in provinces of Abyan, Mareb and al-Jawf, adjacent to Saada. AQAP posed itself as the defender of the Sunni/Shafi population against the Zaydi Shia invaders (Brehony, 2015, p.243). In turn, the Houthis blamed the government for failing to struggle against terrorism, and expanded its control into new areas in Jawf and Mareb in the name of fighting with terrorists.

The Houthis were discomfited with the resolutions of the National Dialogue Conference and particularly with the draft constitution that envisaged the division of the country into six federal regions. Saada, along with the provinces of Amran, Sanaa and Dhamar, was embraced in the proposed Azal region. However, the region's reach into oil and gas reserves, and access to sea would be hin-

dered by the proposed borders. Houthis insisted that provinces of Hajja that reaches to the Red Sea, and Jawf that is rich in terms of natural resources, are culturally and geographically extensions of Saada and should be incorporated into the designed Azal region. The Houthis, however, hardened their opposition to the transitional administration under President Hadi by claiming that the proposed division of the country would lead to the dissolution of country (ICG, 2014, p. 15).

In parallel with the rising protests demanding dismissal of government, realization of reforms and provision of subsidies for domestic consumption of oil, the Houthi militias, now under the mantle of *Ansarollah* (Supporters of God), gradually expanded their control. The Houthi/Ansarollah forces eventually entered Sanaa and besieged government buildings on September 21, 2014, which is recalled by the Houthi propagandists as the ‘Revolution.’ The Houthi takeover was completed with the declaration of the establishment of a provisional presidential council (Supreme Revolutionary Committee) headed by Mohammad Ali Al-Houthi, a cousin of Abdul-Malik, on February 6, 2015.

Having taking power in Sanaa, the Houthis were left alone in international arena. Most of the regional countries condemned the Houthi coup and transferred their embassies to Aden in support of beleaguered President Hadi, who claimed to represent legitimate and internationally recognized Yemeni government. Moreover, the Houthis failed to take control of entire country, which led to the eruption of a civil war between the Houthis and their opponents. Under these conditions, relying on their ideological proximity with the Islamic Republic, and establishing parallels between their struggles and Iranian regional policy to confront the US and Saudi influence, the Houthis actively sought political, economic, and military support from Tehran.

Upon the invitation of President Hadi to international community for ‘protecting Yemen and

its people from Houthi aggression’ a Saudi-led military coalition swiftly intervened in Yemen, on March 26, in order to regress the Houthi advancement and restore Hadi back to power. In the first stage of the coalition intervention, Yemeni coastlines were blockaded and the Houthi positions were heavily bombed through air strikes. From August 2015 onwards, the coalition troops landed in Yemen and started to fight against the Houthis. Although the coalition forces achieved to recapture most of areas previously hold by the Houthis, it failed to retake Sanaa and eject the Houthi fighters from the western coasts (Hokayem & Roberts, 2016).

In the meantime, the Houthi-led Supreme Revolutionary Committee handed over authority to so-called Supreme Political Council, which was designed as a kind of presidential council formed in partnership with the Houthi allies from the General People’s Congress (GPC) and Southern Movement, on August 15, 2016. The Supreme Political Council headed by Salih Ali al-Samad, authorized Abdel-Aziz bin Habtour, former governor of Aden and a member of GPC, to form the National Salvation government that was inaugurated in November 2016. However, Abdul-Malik al-Houthi, who has been titled ‘the Leader of the Revolution’, has continued to be main decision maker (Almahfali & Root, 2020, p. 6). The Houthi ‘regime’, however, has not been recognized by international community with the exceptions of Iran and Syria.

5. Brothers in Arms

The Houthi takeover and the ensuing civil war compelled Iranian elite to reconsider place of Houthis and Yemen in their strategic calculations. The receptiveness of Houthis has given Tehran an opportunity to expand its influence in the southern belt of the Arab peninsula including the Gulf of Aden, Bab al-Mandab, Red Sea, and the African Horn. Additionally, the burgeoning

partnership with Houthi controlled Yemen, supposed to provide Tehran with a leverage to poke, or strike a balance against the rival Gulf kingdoms and Saudi Arabia.

Iranian media, security elite and religious leaders closer to Ayatollah Khamaneï hailed the Houthi victory and condemned the Saudi ‘aggression’. In his capacity as the adviser to the Speaker of the Iranian Majlis, former deputy foreign minister in charge of relations with the Arab world – and later foreign minister, Hossein Amir-Abdollahian stated, ‘Iran has spiritual and emotional ties with Houthi Ansarollah movement and politically support them to help Yemen secure its sovereignty’ (IFP, 2018a)

Iranian media quickly adapted itself to use Ansarollah instead of the Houthi movement. According to a dominant narrative in the Iranian media, the GCC initiative and placement of Hadi as the president of Yemen was a Western and Saudi plot to deviate the Islamic awakening from its path. Hence, the Houthi takeover was viewed as consummation of the Islamic revolution of the Yemeni people, inspired from the Iranian one. ‘Saudi aggression’ against Yemen, which was coordinated with the United States and Israel, was an attempt to bog down Ansarollah, but foiled by the resistance (IFP, 2017). Iranian media called Hadi as the ‘fugitive president’ or ‘resigned’ president who did not have any legitimate claim on power.

A deputy in the Majlis, Ali Reza Zakani claimed that Sanaa become the fourth Arab capital – after Baghdad, Damascus, and Beirut to join Iran’s Islamic Revolution. While receiving a group of religious scholars from Yemen in Tehran, Ali Akbar Velayati, a senior adviser to Leader Khamaneï, stated that Iran regarded Ansarollah movement as part of the Islamic awakening and supported it. Furthermore, he stated his hope on Ansarollah’s playing a role in Yemen similar to the role of Hezbollah in Lebanon (Kayhan International, 2014).

Besides their ‘spiritual’ ties to the Iranian leaders, politically inexperienced and diplomatically isolated Houthis have become more receptive to the Iranian guidance and support. Moreover, the Houthis that were careful to keep their distance with Tehran, has started to relocate their movement to the ‘axis of resistance’, a block of regional states and non-state actors led by Iran that is ostensibly resisting against American and Zionist hegemony in the Middle East. Billboards in Sanaa honored Iranian leaders and high-ranking Houthi leaders illustrating the membership of both in the ‘axis of resistance’ (The Panel of Experts on Yemen, 2021). Al-Bukhaiti, a senior member of Supreme Political Council, said, in July 2020, ‘Ansarollah and Iran are on a single axis in an unlimited war against the United States and the Israeli regime in the region.’ (Mehr News Agency, 2020)

However, Iranian government under Hassan Rouhani remained cautious while approaching Yemen (Ahmadian, 2016). Rouhani’s government was pragmatic and busy with negotiating with the Western states for the solution of the nuclear controversy and committed to project Iran as constructive player in regional politics. Playing on the Western anxiety with religious extremism, then Foreign Minister Javad Zarif hailed the Houthis as waging an effective war against al-Qaeda terrorism (Zarif, 2017). Rouhani government also feared that ‘Iran’s ties with the Huthis could be a strategic liability’ given the potentially uncontrolled behaviors of the group that might threaten Iran’s strategic interests (ICG, 2018, p. 23). Hence, Iranian government did not give a public endorsement to the Houthi takeover until early 2018. Instead, it adopted a conventional diplomatic attitude calling for cease-fire and peaceful solution of conflict, underlining humanitarian considerations. Foreign Minister Zarif wrote a letter to the UN Secretary General and proposed four-point plan consisted of cease-fire, humanitarian

aid, inter-Yemeni dialogue, and establishment of an inclusive national government (Dehshiri & Shahmoradi, 2020).

Despite the reluctance of the Rouhani government to disclose Iran's relations with the Houthis, a number of Houthi delegations visited Tehran soon after the takeover. The Civil Aviation and Meteorology Authority (CAMA) of Yemen and Iran's Civil Aviation Organization (CAO) signed a protocol in the field of air transport on February 28, 2015. The protocol envisaged inauguration of mutual flights of Mahanair and Yemenia between Tehran and Sanaa. The first Mahanair plane carrying humanitarian aid landed in Sanaa on March 1, and brought back a Houthi delegation led by Salih al-Sammad, a senior Houthi leader, to Tehran (Asriran, 2015). The Houthi delegation signed a number of memorandums of understanding with Iranian authorities on the expansion of the Hudaida port, provision of oil and petrochemicals to Yemen, construction of a power plant, renovation of power transmitting lines, employment of Iranian experts on electricity, water and transportation etc... Meanwhile a 'Headquarters to Support the Yemeni People' was built in Iran ostensibly for providing humanitarian assistance to the people in Yemen. However, the headquarters were headed by Brigadier General Esmail Ahmadi Moghaddam, the former commander of Iran's Law Enforcement Forces (Moarefian, 2015).

It was probably because of the pragmatic concerns of President Rouhani that government members did not receive visiting Houthi delegations – or at least they did not publicize it. Notwithstanding the caution of the government, following the nuclear deal in July 2015, Khamenei stated that Iran would continue to support the oppressed people of Yemen, Bahrain, and Palestine (MacMillan, 2015). Apparently, security establishment, mainly the Qods force, rather than government, su-

pervised and coordinated relations with the Houthis. Qasem Suleimani, commander of the force, briefed members of the Assembly of Experts in September 2015, on the conditions in Yemen, along with Iraq and Syria (Tehran Times, 2015). It was Ali Shamkhani, Secretary of the Supreme National Security Council, publicly met Naef Ahmed al-Qanis, deputy president of the Supreme Revolutionary Committee, on October 6, 2015 (Jafari, 2015).

Contrary to Iranian security officials who repeatedly pledged support for the Houthis, spokesmen of the Rouhani government neither bother to justify the National Salvation Government formed by the Houthis, nor give any public endorsement. Instead, they repeatedly called for the establishment of an inclusive national unity government after inter-Yemeni negotiations. (Tasnim, 2017a). It took more than a year after the formation of the Houthi regime that government members started to publicize relations with the Houthis. Foreign Minister Zarif met spokesman of the Houthis, Muhammad Abdulsalam, for the first time in February 2018 in Tehran (IFP, 2018b).

A delegation led by Abdulsalam visited Tehran again in August 2019 and handed over a letter from Abdul-Malik al-Houthi to Khamenei. In the meeting, Khamenei praised resistance of 'Yemeni nation' against 'a barbaric and broad aggression' and avowed that 'Yemeni resistance would definitely be resulted with victory' (IFP, 2019a). Soon later, the Houthi rule appointed Ibrahim Mohamed al-Dailami, who had been serving as a special representative of Abdul-Malik al-Houthi in Iran since 2015, as the new 'ambassador' of Yemen to Iran (Almasdar, 2019). Nearly after a year of inauguration of Dailami as ambassador to Tehran, Iran appointed Hassan Irloo as the new ambassador to Sanaa in October 2020, indicat-

ing recognition of the Houthi authority as the state. Irloo, reported to be a Qods force officer and a close friend of Suleimani, had not a diplomatic career. The formal recognition of the Houthi rule relieved the Rouhani government from the burden of denying Iranian presence in Yemen, in which the government itself had a little role.

Unlike the timidity of government, Iranian military officials were bold enough to declare their support to the Houthi movement. In parallel to growing Iranian interests in Yemen, and its deepening relations with the Houthis, Iranian military support for the Houthi fighters stepped up especially after the Saudi-led coalition intervened in Yemen to regress the Houthi achievements. While addressing a group of students from Tehran University in November 2015, then IRGC Commander Mohammad Ali Jafari said that Iran had offered the necessary help for Yemen so far, and would continue to 'do whatever it can in the advisory dimension', because 'the Ansarollah (movement) has gained a firm position in Yemen' (IFP, 2015). He also applauded occasional Houthi successes against the coalition forces as 'victories of the Islamic Revolution of Iran' (IFP, 2018c).

While the cohort of Iranian government's spokesmen were consistently denying it, Iranian military assistance to the Houthis has qualitatively and quantitatively increased in the course of time (Juneau, 2021, p. 5). Reportedly high-ranking IRGC commanders met under the coordination of Soleimani and discussed 'ways of empowering' the Houthis in February 2017. They agreed on the provision of help 'through training, arms and financial support' (Reuters, 2017).

Against the UN Security Council Resolution 2216 (2015) that banned arm transfers to the Houthis, Iran reportedly provided military aid and technical knowledge, which

boosted the Houthis' capacity to enough to attack Saudi Arabia and other Gulf countries. The United Nations Panel of Experts on Yemen reported that Houthis received rifles, grenade launchers, anti-tank missiles and cruise missile systems, some of which have technical characteristics identical to Iranian-made arms. Since then, Iran stepped up its aid to the Houthis dispatching more advisers and experts on ballistic missile technology, and unmanned aerial vehicles (UAVs). With the Iranian technical support, the Houthis also developed Unmanned Surface Vessels (USVs) and anti-ship capabilities enough to threaten the coalition warships. (Sharp, 2019, p. 8-13). In its latest report based on seized material from a number of interdicted dhows, the Panel of Experts reported, 'An increasing body of evidence suggests that individuals or entities in the Islamic Republic of Iran supply significant volumes of weapons and components to the Houthis.' (The Panel of Experts on Yemen, 2021).

Former IRGC Commander Jafari admitted the presence of Iranian military advisers 'at the request' of 'the legitimate government of Yemen' in November 2017. He also stated that Iran would not spare effort to aid the Yemenis (Tasnim, 2017b). General M. Hossein Baqeri, the joint chief of staff, admitted that IRGC was in charge of giving advisory and technical assistance to Yemeni forces, but denied claims on provision of missiles (IFP, 2019b). Likewise, Rostam Ghasemi, former minister of economy and a senior IRGC member, stated in April 2021, that there had been few military advisers in Yemen providing technical expertise to the Houthis in producing weapons. He also said that drones and missiles used by the Houthis were made in Yemen by them with the technical support of Iran (The National, 2021).

Conclusion

Yemen did not occupy a prominent place in Iranian foreign policy even after the Islamic Revolution. In addition to the location of Yemen which is far from the areas of strategic concern for the Iranian leadership, the absence of social ties between Iranian and Yemeni societies, i.e. political movements sympathetic to the Iranian revolution, fellow Shiite groups, religious networks, may partially explain Iranian indifference to Yemen. The Zaydi community in Yemen, remained, at best, distant relatives for Iran due to lack of common religious networks, and fundamental doctrinal differences between the Iranian Twelver Shiism and the Zaydi Shiism. Moreover, the Zaydis were marginalized from power, impoverished, and suppressed by an authoritarian regime that did not allow any room for Islamist political activism. Additionally, Iranian capacity to reach Yemen was limited by its preoccupation with the eight-year war against Iraq, and isolationist policies of the United States and regional countries targeting the Islamic Republic regime.

The rise of Zaydi revivalism that emerged in the late 1980s and the 1990s, however, helped to resuscitate spiritual ties between Iran and Zaydi community in Yemen. Particularly, the movement of Believing Youth under the leadership of Houthi family, overcame conservative boundaries of Zaydism and gradually came closer to Khomeinist Islamism propagated by Iran. The growing influence of the Houthi movement, along with its militant standing, drove it into a recurring conflict with the Yemeni government. Then, Iran was hesitant to provide the Houthis with substantial support, probably because it was regard-

ed as liability rather than an asset. Instead, Iranian government engaged in developing economic, cultural and political relations with the Yemeni government.

Even in the later stages of the Houthi insurgency, and at time of the transition of power in 2011, Iran remained cautious about giving support to the Houthis. Given the multi-layered nature of the conflict in Yemen and the poverty of the country, it required Iran to flow considerable amount of resources. However, it was very challenging for Iran considering economic challenges it faced, and its overcommitment in other zones of conflict such as Syria, Iraq, and Lebanon. Moreover, different from Iran's partners in the aforementioned conflict zones, the Houthis, with their autonomous domestic power bases, could not be considered as proper proxies of Tehran.

Indifference of Iran with regard to the Houthis continued virtually until their takeover of Sanaa in 2014, when they turned into 'Ansarollah' and proved to be an effective player in Yemeni politics. Besides their inexperience in governing state administration and dealing with economic challenges, 'Ansarollah' faced an array of opponents supported by a wider international coalition. Under these conditions the Houthi leadership, who were used to keen on preserving independence from Iran, was compelled for effectively soliciting Iranian support. That process was coincided with the rise of assertive regional policy perspective adopted by clerical-security establishment around Ayatollah Khamane'i. Against the Rouhani governments' insistence on keeping relations with the Houthis at a modest level, the clerical-security establishment extended full

support of Iran to the Houthis including the provision of military assistance. Therefore, the old distant relatives have united in the so-called axis of resistance and turned into brothers in arms who were waging a joint struggle against 'the coalition of aggression' allegedly orchestrated by American imperialism

and Zionism. In addition to the strategic requirements that brought Islamic Republic and the Houthi movement together, their shared ideology of Khomeinist Islamism and joint struggle in the name of 'resistance' have made Houthi-Iran relationship stronger.

روابط حوثی ها و ایران از خویشاوندی دور تا هم‌زمی

چکیده

روند انقلابی که در فوریه ۲۰۱۱ در یمن آغاز شد، در ۲۱ سپتامبر ۲۰۱۴ با تصرف پایتخت این کشور صنعا به دست جنبش حوثی ها یا انصارالله عملاً به پایان رسید. تسخیر پایتخت این کشور توسط حوثی ها نظرها را متوجه روابط میان این گروه و ایران کرد و به تدریج این بحث مطرح شد که آیا حوثی ها عامل جدید جمهوری اسلامی هستند یا خیر؟ همچنین، مداخله نظامی ائتلاف بین المللی به رهبری عربستان سعودی برای جلوگیری از به قدرت رسیدن حوثی ها نیز در چارچوب جنگ نیابتی بین ریاض و تهران قلمداد شد. با این حال، نوع رابطه و جنگ نیابتی باعث غفلت از ماهیت در هم تنیده، چندلایه و متغیر درگیری های طولانی بین بسیاری از بازیگران شده است. کما اینکه، درگیری در یمن با شورش حوثی ها آغاز و به یک جنگ داخلی طولانی با اثرات منطقه ای تبدیل شد که قدرتهای منطقه ای نیز در آن درگیر هستند. بدین ترتیب، حوثی ها از یک گروه شورشی محلی به یک بازیگر در سطح ملی و حتی منطقه ای تبدیل شدند. تحول درگیری های یمن از یک شورش محلی به یک درگیری طولانی منطقه ای، روابط حوثی ها با تهران را نیز تغییر داده است. موضوع این پژوهش بررسی روابط میان حوثی ها و ایران است. در این پژوهش، تغییر روابط بین حوثی ها و ایران در طول زمان مورد بررسی قرار می گیرد. این پژوهش مدعی است که روابط بین حوثی ها و ایران که در ابتدا رابطه ای کاملاً دورادور بود، در بیست سال گذشته به نوعی «هم‌زمی» تبدیل شده است.

کلیدواژه ها: ایران، یمن، انصارالله، زیدی ها، سپاه پاسداران

Bibliography

- Ahmadian, H. (2016, March 7). *Six reasons Iran won't join war in Yemen*. Al-Monitor. <https://www.al-monitor.com/originals/2016/03/iran-saudi-yemen-war-military-involvement.html#ixzz7W8s9kJat>
- Al-Dawsari, N. (2021, May 6). *The Houthis and the limits of diplomacy in Yemen*. Middle East Institute. https://www.mei.edu/publications/houthis-and-limits-diplomacy-yemen#_ftn11
- Al-Qadhi, M. H. (2017). *The Iranian role in Yemen and its implications on the regional security*. Arabian Gulf Centre for Iranian Studies. <https://rasanah-iiis.org/english/centre-for-researches-and-studies/the-iranian-role-in-yemen-and-its-implications-on-the-regional-security/>
- Almahfali, M., & Root, J. (2020). *How Iran's Islamic Revolution does, and does not, influence houthi rule in Northern Yemen*. Sana'a Center for Strategic Studies.
- Almasdar Online. (2019, August 20). *Has Iran asked the Houthis to appoint an ambassador to Tehran and why?* <https://almasdaronline.com/articles/170845>
- Asriran. (2015, March 6). *Avvalin Gharadade Iran ve dovlate Houthihaye Yemen*. <https://www.asriran.com/fa/print/384989>
- Brehony, N. (2015). Yemen and the Huthis: Genesis of the 2015 crisis. *Asian Affairs*, 46(2), 232-250.
- Clausen, M. L. (2015). Understanding the crisis in Yemen: evaluating competing narratives. *The International Spectator*, 50(3), 16-29.
- Cockburn, P. (2017, March 10). *Yemen is a complicated and unwinnable war. Donald Trump should stay out of it*. Independent. <https://www.independent.co.uk/voices/yemen-war-donald-trump-us-military-iran-middle-east-isis-counterterror-operation-william-owens-seal-a7622471.html>
- Dehshiri, M. R., & Shahmoradi, H. (2020). Resurgence of geopolitical rivalry in the MENA after the 'Arab Spring'. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 14(2).
- Dorlian, S. (2011). The sa'da war in Yemen: Between politics and sectarianism. *The Muslim World*, 101(2), 182-201.
- Freeman, J. (2009). The al Houthi insurgency in the North of Yemen: An analysis of the Shabab al Moumineen. *Studies in Conflict & Terrorism*, 32(11), 1008-1019.
- Fulton, W. (2010, February 22). *Yemen-Iran foreign relations*. Critical Threats. <https://www.criticalthreats.org/analysis/yemen-iran-foreign-relations>
- Golkar, S., & Aarabi, K. (2021). *The view from Tehran: Iran's militia doctrine*. Tony Blair Institute for Global Change.
- Hokayem, E., & Roberts, D. B. (2016). The war in Yemen. *Survival*, 58(6), 157-186.
- ICG. (2014, June 10). *The Huthis: From Saada to Sanaa (Report no. 154)*. International Crisis Group. <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/yemen/huthis-saada-sanaa>
- ICG. (2018, April 13). *Iran's priorities in a turbulent Middle East (Report no. 181)*. International Crisis Group.
- IFP. (2015, November 3). *Iran's advisory help for Yemen to continue: IRGC chief*. Iran Front Page. <https://ifpnews.com/irans-advisory-help-for-yemen-to-continue-irgc-chief/>
- IFP. (2017, December 5). *Coup against Yemen's Ansarullah nipped in the bud: IRGC*. Iran Front Page. <https://ifpnews.com/yemens-ansarullah-nipped-irgc/>
- IFP. (2018a, February 28). *Terrorism crisis in Bab el-Mandeb imminent if Yemen War not stopped*. Iran Front Page. <https://ifpnews.com/terrorism-crisis-bab-el-mandeb-imminent-yemen-war-not-stopped/>
- IFP. (2018b, February 10). *Iran FM, Houthi spokesman discuss yemen crisis in Tehran*. Iran Front Page. <https://ifpnews.com/iran-fm-houthi-spokesman-discuss-yemen-crisis-tehran>
- IFP. (2018c, June 19). *Saudi-led coalition defeated in Yemen's Hudaydah: IRGC Chief*. Iran Front Page. <https://ifpnews.com/saudi-led-coalition-defeated-in-yemens-hudaydah-irgc-chief/>

- IFP. (2019a, August 13). *Victory belongs to Yemen: Ayatollah Khamenei*. Iran Front Page. <https://ifpnews.com/victory-belongs-to-yemen-ayatollah-khamenei/>
- IFP. (2019b, October 1). *IRGC providing 'advisory' aid to Yemen, not missiles: top general*. Iran Front Page. <https://ifpnews.com/iran-says-irgc-providing-advisory-aid-to-yemen-not-missiles>
- Jafari, S. (2015, October 26). *Why Iran doesn't want to stay in Yemen*. Al-Monitor. <https://www.al-monitor.com/originals/2015/10/iran-yemen-involvement.html#ixzz7WAmaOcCp>
- Johnston, T., Lane, M., Casey, A., Williams, H. J., Rhoades, A. L., Sladden, J., Vest, N., Reimer, J. R., & Haberman, R. (2020). *Could the Houthis be the next Hizballah Iranian proxy development in Yemen and the future of the Houthi movement*. RAND Corporation Santa Monica. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2551.html
- Juneau, T. (2016). Iran's policy towards the Houthis in Yemen: A limited return on a modest investment. *International Affairs*, 92(3), 647-663.
- Juneau, T. (2021). How war in Yemen transformed the Iran-Houthi partnership. *Studies in Conflict & Terrorism*, 1-23.
- Karakir, İ. A. (2018). Ongoing conflict in Yemen: A proxy war? *TESAM Akademi*, 5(2), 121-149.
- Kayhan International. (2014, October 19). *Leaders aide: Iran backs 'rightful struggles' of Houthis*. https://kayhan.ir/files/en/publication/pages/1393/7/26/137_1084.pdf
- Khajehsarvy G., & Shahraki, H. (2012) Enghelabe Eslamiye Iran ve bidariyi Islami der Yemen ba teked ber Jonbeshe Al-Houthi. *Faslnameye Pajouheshaye Eslami*, 1(1), 185-220.
- Khalaji, M. (2015, February 2). *Yemen's Zaidis: A window for iranian influence*. The Washington Institute. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/yemens-zaidis-window-iranian-influence>
- Lobel, O. (2021, March 24). *Becoming Ansar Allah: How the Islamic Revolution conquered Yemen*. European Eye on Radicalization. <https://eeradicalization.com/becoming-ansar-allah-islamic-revolution-yemen-oved-lobel/>
- Lux, A. (2009). Yemen's last Zaydī Imām: the shabāb al-mu'min, the Malāzīm, and 'hizb allāh' in the thought of Ḥusayn Badr al-Dīn al-Ḥūthī. *Contemporary Arab Affairs*, 2(3), 369-434.
- MacMillan, A. (2015, July 18). *Iran leader says policy on 'arrogant' US won't change*. Agence France Presse. <https://news.yahoo.com/iran-policy-against-arrogant-us-wont-change-khame-nei-045425738.html?guccounter=1>
- Mehr News Agency. (2020, July 27). *Ansarullah, Iran on same axis against US, Israeli regime*. <https://en.mehrnews.com/news/161506/Ansarullah-Iran-on-same-axis-against-US-Israeli-regime>
- Milani, M. (2015, April 19). *Iran's game in Yemen: Why Tehran isn't to blame for the civil war*. Foreign Affairs. <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2015-04-19/irans-game-yemen>
- Moarefian, M. (2015, July 17). *Why is Iran's former police chief heading a humanitarian mission in Yemen?* AEI Blog Post. <https://www.aei.org/foreign-and-defense-policy/middle-east/why-is-irans-former-police-chief-heading-a-humanitarian-mission-in-yemen/>
- Ostovar, A. (2018). Iran, its clients, and the future of the Middle East: The limits of religion. *International Affairs*, 94(6), 1237-1255.
- Reuters. (2014, December 15). *Iranian support seen crucial for Yemen's Houthis*. <https://www.reuters.com/article/us-yemen-houthis-iran-insight-idUSKBN0JT17A20141215>
- Reuters. (2017, March 21). *Exclusive: Iran steps up support for Houthis in Yemen's war – sources*. <https://www.reuters.com/article/us-yemen-iran-houthis/exclusive-iran-steps-up-support-for-houthis-in-yemens-war-sources-idUSKBN16S22R>
- Sharp, J. (2019, March). *Yemen: civil war and regional intervention*. CRS Report.
- Shirazi, H. A., & Mazlum, S. R. (2013). Kalbodshekafeye Enghelabe Sureti der Yemen ve Naqshe Arabistan der Serkoube an. *Faslnameye Motaalate Baynalmileli*, 6(21), 37-76. http://prb.iauctb.ac.ir/article_511330.html?lang=en
- Suleimanipour, Z. (2015, May 12). *Yemen cha jay-gaahe der seyasete kharejeye Iran dashte ve*

- dared? Farsnews.ir. <https://www.farsnews.ir/print-news/13940119001001>
- Talashan, H. (2013). Enghelabe Eslamiye Iran ve tasere an bar tahavvolate geopolitike Shiii der Yemen. *Faslnameye Shiishenasi*, 10(4), 7-30. http://www.shiitestudies.com/article_242530.html
- Tasnim. (2017a, November 14). *Zarif reminds UN chief of Iran's four-point Yemen peace plan*. <https://www.tasnimnews.com/en/news/2017/11/14/1573435/zarif-reminds-un-chief-of-iran-s-four-point-yemen-peace-plan>
- Tasnim. (2017b, November 25). *Top commander dismisses reports about Iran's assistance to Yemen*. <https://www.tasnimnews.com/en/news/2017/11/25/1584126/top-commander-dismisses-reports-about-iran-s-assistance-to-yemen>
- Taylor, A. (2019, September 16). Why Iran is getting the blame for an attack on Saudi Arabia claimed by Yemen's Houthis. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/world/2019/09/16/why-iran-is-getting-blame-an-attack-saudi-arabia-claimed-by-yemens-houthis/>
- Tehran Times. (2015, September 2). *Soleimani briefs top clerics on regional developments*. <https://www.tehrantimes.com/news/249104/Soleimani-briefs-top-clerics-on-regional-developments>
- The National. (2021, April 24). *Iran supplied Houthis with weapons technology, says senior IRGC official*. <https://www.thenationalnews.com/mena/iran-supplied-houthis-with-weapons-technology-says-senior-irgc-official-1.1209431>
- The New York Times. (2015, January 8). *Violence grows in Yemen as Al Qaeda tries to fight its way back*. https://www.nytimes.com/2015/01/08/world/violence-grows-in-yemen-as-al-qaeda-tries-to-fight-its-way-back.html?_r=0
- The Panel of Experts on Yemen. (2021). *Letter dated 22 January 2021 from the Panel of Experts on Yemen addressed to the President of the Security Council*.
- Vatanka, A. (2020). Iran's role in the Yemen crisis. In *Global, regional, and local dynamics in the Yemen Crisis* (pp. 149-164). Palgrave Macmillan.
- Winter, L. (2012). Riyadh enters the Yemen-Huthi fray. *Middle East Quarterly*, 19(1), 67-74.
- Zaid, M. (2022 February 26). *In commemoration of anniversary of Martyr Sayyed Hussein al-Houthi*. SABA. <https://saba.ye/en/news3176885.htm>
- Zarif, M. J. (2017, May 26). Beautiful military equipment can't buy Middle East peace. *The New York Times*.
- Zimmerman, K. (2022). *Yemen's Houthis and the expansion of Iran's axis of resistance*. AEI Report. <https://www.aei.org/research-products/report/yemens-houthis-and-the-expansion-of-irans-axis-of-resistance/>
- Zweiri, M. (2016). Iran and political dynamism in the Arab world: The case of Yemen. *Digest of Middle East Studies*, 25(1), 4-18.

AN OVERVIEW OF THE ART SCHOOL OF TABRIZ II*

 Mahmoud Ouria **

 Rohoullah Vakilzadeh Dizaji ***

ABSTRACT

Safavid dynasty was established in Azerbaijani regions (Northwest of Iran) based on a powerful military (Qizilbash) that made it possible to unify other parts of Persia, Caucasia, some parts of the Peninsula, and Anatolia. Safavids defined the meaning of unified Shi'ite Iran. They mixed Arabic Shi'ite ideology with the Persian language to be distinguished from other Turkish Sunni empires (Ottomans in West and Mughals in East). Safavids developed their idea and rules by flourishing artistic pieces, especially poetry, painting, and architecture. The Art School of Tabriz II is the best example that mixed them using oriental techniques. Descriptive comparison and qualitative research methods were used in this paper to show the roots and features of this school. The painting and architectural masterworks are illustrated to show their features and interrelations. Finally, it is shown that this school was not only a mixture of Persian, Azerbaijani, and Arabic cultures but also, it combined ideological concepts with naturalism and realism. The miniatures were used as a sketch for architecture, and the paintings are affected by architectural spaces. In terms of calligraphy, most of the texts are written by Nastaliq in this school with special rules presenting modular design.

Keywords: Architectural Sketch, Islamic Art, Safavids, Tabriz, Turks

* Atıf/To Cite: Ouria, M., & Dizaji, R. V. (2022). An overview of the Art School of Tabriz II. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 94-118.

** PhD Candidate, University of Coimbra, Science and Technology, Coimbra, Portugal, ouria@email.com

*** PhD Candidate, Islamic Azad University of Tabriz, Sociology, Tabriz, Iran, rohoullah.vakilzadeh@ibnhaldun.edu.tr

II. TEBRİZ SANAT EKOLÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME

ÖZET

Safevi Hanedanlığı; Azerbaycan bölgesinde (Kuzeybatı İran) Anadolu'yu ve Kafkasyayı, İran coğrafyasındaki diğer bölgelerle birleştirebilecek güçteki bir orduya (Kızılbaş) dayalı olarak kurulmuştur. Çok geçmeden Safeviler, İran'ın Şiileşmesine zemin hazırlamıştır. Safevi Hanedanlığı, Arap Şii ideolojisini Farsça ile harmanlayarak kendini diğer Türk Sünni imparatorluklardan (Batı'da Osmanlı ve Doğu'da Moğollar olmak üzere) ayırmıştır. Safeviler şiir başta olmak üzere resim ve mimari gibi alanlarda sanat eserleri vererek ideolojilerini ve pratiklerini geliştirmiştir. II. Tebriz Sanat Ekolü, bunları oryantal teknikle sentezleyen ekolün en iyi örneğidir. Bu çalışmada, söz konusu okulun kökenleri ve özellikleri, nitel araştırma yöntemleri kullanılarak ortaya konulmuştur. Bu çalışma çerçevesinde resim ve mimari alanındaki başyapıtlar; niteliklerini ve karşılıklı ilişkilerini göstermek amacıyla kullanılmıştır. Son olarak okulun sadece Fars, Azerbaycan ve Arap kültürlerinin bir sentezi olmadığı aynı zamanda ideolojik kavramları natüralizm ve realizmle birleştirdiği gösterilmiştir. Minyatürler mimari alanında eskiz olarak kullanılmış, resimler ise bu mimari alandan etkilenmiştir. Bu okulda kaligrafi bağlamında çoğu yazı, özel modüler tasarım ve özel kurallarla nestalik üzerinden yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslami Sanat, Mimari Eskiz, Safeviler, Tebriz, Türkler

Introduction

In the early 16th century, amid abstractionism, painting illustrated a pronounced tendency to represent the visible world in Tabriz city as the capital of the Safavid Empire. The tendency towards realism aroused among religiousism. Painting artists of the second school of Tabriz, without interrupting the ideal vision of the art of painting, focused on nature, the human, and the environment of life. In this school, painting, architecture, and literature are combined. The painters used diverse literary themes, depicting persons and scenes of stories, and among them, they used the most from the natural environment (garden) and the built environment (building).

In the art history of Iran and Azerbaijan, the contribution of Tabriz had and has an effective role. Its second school of painting was outstanding. Shah Ismail chose Tabriz as the capital of the Safavid Empire after defeating

the Aq-Qoyunlu's in 1501 (Michael & Stanle, 2006). The royal library of Aq-Qoyunlu was at his disposal, and the artists who worked at the Aq-Qoyunlu library came to his service (Welch, 1976). Sultan Mohammad Tabrizi was one of the prominent artists of Tabriz's first school, who served for Shah Ismail, and from that time onwards, one of the strongholds of the newly established Tabriz school of the Safavid Era was introduced (Hasan Zaha, 2016).

Shah Tahmasp, who was fascinated by painting and calligraphy, went to support the artistic schools after his reign, and he employed many artists from the first school of Tabriz and Herat in the glorious projects of book design. Thus, the works of the Tabriz School appeared during the Safavid Era, and the Tabriz School, one of the glorious schools of art, has its final shape. Magnificent works such as Shahname Shah Tahmasp and Khamsa Nizami have been produced in this school (Hasan Zada, 2016b).

Figure 1
Safavid Empire and Neighbors

Source: Map Safavid Persia, 2011.

1. Method and Materials

This study aims to investigate the origins, features, and impacts of the second school of Tabriz and compare the features of the miniature with some of the constructed monuments. In terms of comparison, this paper analyzes some of the paintings of Shah Tahmasp's *Shahnama*, *Zafarnama*, and *Khamsa*. The main question is presented as follows; What are the origins, features, and impacts of the second school of Tabriz?

The research method used is descriptive-comparative-analytical. The systematic studies focused on the structure of the artwork, using two general methods of gestalt as well as the collecting of information via the library-field method. First of all, the theme of all the images is extracted, and afterwards, the structure of all the cop-

ies of the image is obtained to achieve a general compilation of the images.

In this paper, the prominent monuments and three of the most famous masterworks of Safavid Miniatures have been presented to illustrate the features of this school in detail. In the next step, regarding these examples, they demonstrate the techniques and methods utilized by this school besides the ideological and conceptual elements that have been explored.

1.1. History of Safavids

Shah Ismail (establisher of Safavid Empire), the grandson of Safi al-Din Ardabili, who was one of the mystics of the 15th century, conquered Aq-Qoyunlou's dynasty in 1501 (Hasan Zada, 2016a). He made Tabriz city the capital of the Safavid Dynasty. Shah

Ishmail conquered Aq-Qoyunlu and Shirvan Shahans across the whole of Azerbaijan, made Khorasan, Lorestan, Khuzestan, parts of Iraq, and East of Anatolia annexed to Safavid territory (Figure 1).

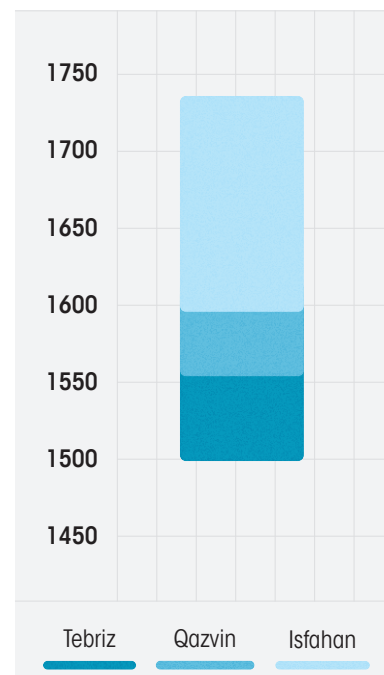
Ismail Safavi was born in 1487 in Ardabil (Tolan, 1995). After reigning in Tabriz, the official religion changed to Shi'ite in his territory. The Safavids flourished by the red-hats with twelve folds on them, presenting a significant symbol of Shi'ite Imams (Red-hats) (Tolan, 1995). Shah Ismail after Emadeddin Nasimi presented a great service in the development of Azerbaijani literature and Shi'ite sharia (Islam's legal system). It is noteworthy to mention that he did write poetry in Turkish and Persian. Shah Ismael died in 1524 when he was only thirty-seven years old (Yazdani & Ranjbar, 2014). He was buried next to the monument of Sheikh Safi al-Din Ardebili. Afterward, his son Shah Tahmasp, who was familiar with the art of the Timurid Era in Herat, began to expand and develop paintings and calligraphy in Art School of Tabriz II (Balilan Asl, 2015). He achieved remarkable achievements that the Shahnama of Shah Tahmasp (Houghton), with 258 paintings, is considered as a masterpiece of painting in this school.

Shah Abbas ascended to the throne in 1616. Markedly, during the reign of Shah Abbas the Great, the power and glory of the Safavids were more than ever. Hence, substantial attention was paid to the architecture of public buildings and lounges. However, since the Shi'ite Safavids were incompatible with the Sunni Ottomans, along with surrounding the Western parts of Azerbaijan from time to time by the Ottomans, the Safavids were forced to relocate the capital from Tabriz to Qazvin. Subsequently, in 1599, the capital was transferred from Qazvin to Isfahan (Figure 2). Shah Abbas used to go to the pilgrimage of the eighth Shi'ite Imam and Safi al-Din Ardabili with the adherence to the

Shi'a religion, along with the religious beliefs of the Shi'ite, and the ritual of Azerbaijan in mourning categories on foot. On the one hand, he was keen on creating magnificent palaces for courtiers and constructing public buildings for the people. He reigned the monarchy with religion and the development of monuments and public spaces.

Figure 2

Timeline of Safavid Capital Cities

Source: Prepared by authors.

1.2. Origins of Miniature and Art School of Tabriz II

During the Abbasid caliphate, artists from the Islamic world from Anatolia, Azerbaijan, and other Islamic places came together to form the Baghdad School (Miriam, 2003; Ekhtiar, Soucek & Canby 2011). In this school, manuscripts were usually decorated to taste by order of the chiefs of the Arab tribes and the caliphate himself. Their method spread to most parts of Azerbaijan and Persia, far and near, and con-

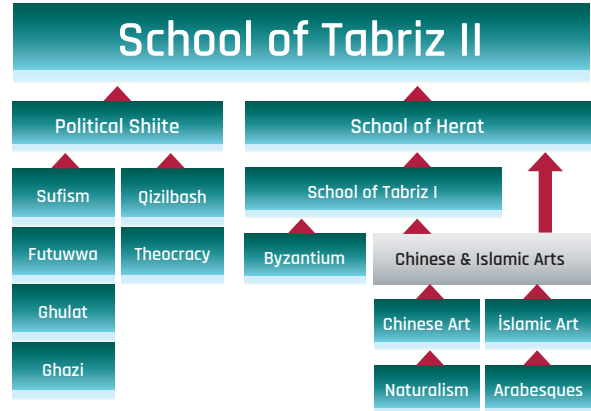
tinued until the Seljuk Era, when the painting flourished.

The Miniature styles that had presented by Ilkhans in the 14th-16th centuries improved the role of Eastern Asian cultures in Islamic paintings (Britannica, 2022a). Ilkhans after Seljuks paid attention to the art of calligraphy that flourished in Safavids Tabriz School as Nastaliq-Khatti (one of the main calligraphic hands used for Perso-Arabic script), which is a compound of ‘Naskh’ and ‘Taliq’. The Nastaliq was introduced by Mir Ali Tabrizli. The Nastaliq was also employed by Timurid and Ottoman Turkish poetries (Shahkolahi, 2018). Almost entire texts in Art School of Tabriz II are written by Mir Ali Tabrizli’s Nastaliq.

Safavid established their government based on Shi’ite religion. Shi’ite was affected by Sufism, Futuwwa method (Yildirim, 2013), Ghulat, and Ghazi methods that were needed to be supported militarily (Curry & Ohlander, 2012). Qizilbash (Redheads) played a role as an army force in the Safavid Era. In terms of artistic features, the Art School of Tabriz was affected by Chinese, Arabesque, and Turkish styles (Figure 3). This school has rooted in political Shi’ite, based on Chinese naturalism and Arabesque arts which are presented in Turkish-Azerbaijani styles. Because of their objectives in political art, it is beneficial to pay close attention to the religious tendencies of the Safavids in this school. Table 8 and Figures (28, 29 and 30) illustrate the depth of importance of Shi’ite ideology in paintings regarded as ritual art of Safavids policy.

Figure 3

Origins of Art School of Tabriz II

Source: Prepared by authors.

The Safavid dynasty has an origin in the city of Ardabil, Azerbaijan, in the 14th century. Junayd who was the grandfather of Shah Ismail, had an undeniable role in empowering the Safavid dynasty politically, ideologically, and militarily. He was a pioneer in a spiritual leader who supported the Twelver Ghulat^[1]. Junayd caused the transformation from saint-ascetic Sufism into an active military movement in 1447 (Vincent, 1984). He started two fundamental impacts on the Safavids. He provided the groundwork for the advent of Qizilbash tribes in the future who were the military branch of his grandson’s (Shah Ismail) empire. Furthermore, he merged radicalizing the extremism Ghazi movement by combining them with Qizilbash tribes. Safavids were descendants of Turkish Oghuz and Seljuks who practiced Sufi-based folk of Islam. Therefore, it can be deduced that the Ghulat extremism and Qizilbash tribes caused receding Safavids from the folk of their ancestors. On top of that, they manifested the Futuwwa tradition, which was the nature of the Turkmen tribes (Colin, 2011).

The Aq-Qoyunlus and the Qara-Quyunlus were two Turkmen confederations that were in

¹ To read more please see: <https://en.wikipedia.org/wiki/Ghulat>

a civil war, and Ottomans were invading western borders. But Safavids were supported by the Aq-Qoyunlu army as the Ghazi wing, which determined Shah Ismail to transfer from Eastern Anatolia after empowering his force. He was in a precise position to use that chaos to establish his empire. Subsequently, he arrived in Tabriz, the capital city of Qara-Quyunlu, killed Jahan Sha,h the king of Qara-Quyunlu, and built his theocratic empire based on the remains of the Aq-Qoyunlus.

1.3. Art School of Tabriz II

The school of Tabriz II includes a period of Islamic painting during the Safavid rule in Tabriz. When Shah Ismail came to power, he formed the Turkish Safavid government and made Tabriz the center of his government, and thus Tabriz became one of the important cultural centers of the Islamic world for the production of works of art (Ouria, 2015). This school reached its pinnacle under the reign of Shah Tahmasp, which masterpieces such as Khamisa Tahmasp and Shahnama Tahmasp were produced. The prominent artists of this period are Kamaluddin Behzad and Sultan Mohammad (Ouria, 2015).

The Art School of Tabriz II is the combination of poetry and architecture with painting. Safavid rulers started the second phase of this school in the I6th century (Michael & Stanle, 2006). The Art School of Tabriz II flourished remarkably and con-

tributed to Isfahan, Shiraz, and Razi (Tehran) styles noticeably. Aqa Mirak, Bihzad, Shaikh Zada, Mir Naqqash, Mir Sayyid Ali, Khwaja Abd al-Aziz, Sultan Muhammad, Shah Muhammad, and Shaikh Muhammad were some of the famous painters in this school (Sakisian, 1936; Ouria, 2015).

In this school, calligraphy, painting, architecture, and literature are combined (Ouria 2015). The painters used diverse literary themes, depicting persons and scenes of the story, and among them, they used the most from the natural environment (garden) and the built environment (building). The painting had been remarkably dependent on Royal patronage, and the Safavid Shahs caused great patronage some peripatetic changes in the motifs. Changes also happened in the paintings. The typical sign of these changes was extending the subject beyond its borders. Tinted and liner work got popular. Landscape elements mutated, and figures became more abstract until the late 16th century. The techniques and subjects of the Tabriz II Art School gained recognition and distinction under the patronage of Shah Tahmasp.

The painters of the Tabriz school broke the surface of the painting and created multi-level combinations. The works are full of motion and movement produced brilliant light colors and the style of the light regarding naturalistic features (Pakbaz, 2000 & Hooshmand, 2019). There are different examples to introduce this school, such

Table 1
Topics of Shahnama-Houghton

Topic																	Total
	Pitched battle	Face to Face battle	Captive	Human-animal battle	Human-legendary creatures	Animal-animal battle	Messaging	Death and birth	Consultation	Romantic	The rest of the kings	Visiting and welcoming	Hunt	Celebration	Unique topics		
Count	37	36	7	8	13	1	13	20	20	12	17	16	14	8	36		258

Source: Prepared by authors.

as Shahnama Tahmasp, Khamsa Tahmaspi, and Timurid Zafarnama. In these examples, the combination of calligraphy and miniature are illustrated as well as the importance of architectural spaces in miniatures. Comparison of the formation of buildings and gardens in the miniatures discloses similarities meaningfully. Architectural buildings have been used in the formation of miniatures, and also, the miniature was used as a plan for architects (Ouria 2015).

1.3.1. Shahnama Tahmasp (Houghton)

The most magnificent project in the Safavid School of Tabriz was the Shahnama of Shah Tahmasp, known as the Houghton (Francesca, 2000). This work was carried out in 1551 by Shah Ismail as a gift to his son, Tahmasp, under the supervision of Sultan Mohammad and Behzad, about twenty years (Francesca, 2000). After around forty years, Turkish Safavid Shah Mohammad Khudabanda donated the Shahnama

Table 2

Paintings of Shahnama-Houghton

Fig. 4 Shahnama Tahmasp

Fig. 5 Shahnama Tahmasp

Fig. 6 Shahnama Tahmasp

Fig. 7 Shahnama Tahmasp

Fig. 8 Shahnama Tahmasp

Fig. 9 Shahnama Tahmasp

Fig. 10 Shahnama Tahmasp

Fig. 11 Shahnama Tahmasp

Source: Metmuseum, 2022.

of Shah Tahmasp to the Ottoman Turks in honor of the enthronement of Sultan Salim II in the mid-sixteenth century (Launer, 1980; Ahmadian, Mehdipour & Dehrashid 2016). This version is 47 in 31.8 cm and contains 759 pages, and has 258 images (Lauren, 2004). In terms of content and magnificence, due to the images of unusual buildings, Safavid art and decorative arts are considered to be among the many cultural works of the 16th century (Francesca, 2000 & Britannica, 2022a). The Shahnama-Houghton presented according to its topics as presented in Table 1.

1.3.2. Khamsa Tahmaspi

The second most important project in the painting School of Tabriz is Khamsa Tahmaspi. This work was performed under the command of Shah Tahmasp during the years 1539 -1542 in Tabriz (Hasan Zaha, 2016). In the performance of its photographers, some outstanding painters such as Seyid Ali were present. Different parts of this peace are presented as follows:

Table 3

Title and Position of the Khamsa Version

No	Poetical Works	Part	Story	Page
1	Makhzan al-Asrar	27	Old Woman and Sultan Sanjar	15
2	Makhzan al-Asrar	33	Fereydoun and Ghazal	11
3	Preface	34	Celebration (desert court)	29 a,b
4	Khosrow and Shirin	15	Hormuz with Khosrow	38
5	Khosrow and Shirin	25	Khosrow sees Shirin swimming	45
6	Khosrow and Shirin	41	Khosrow's love intention from Shirin and his profit.	55
7	Khosrow and Shirin	43	Khosrow war with Bahram and his escape	58
8	Khosrow and Shirin	57	Khosrow's debate with Farhad	69
9	Khosrow and Shirin	59	Shirin goes to Mount Bisotun	73
10	Khosrow and Shirin	65	Khosrow intercourse with sugar	78
11	Khosrow and Shirin	67	Khosrow goes to Shirin's privacy	82
12	Khosrow and Shirin	79	Shirin looks for Khosrow	90
13	Khosrow and Shirin	90	Khosrow and Shirin's intercourse	96
14	Khosrow and Shirin	117	The letter of the Prophet to Khosrow	104
15	Preface		Polo	107 a,b
16	Layla and Majnun	13	Majnun comes to visit Layla	118
17	Layla and Majnun	16	Going Majnun's father to the Kaaba	121
18	Layla and Majnun	23	Tribal warfare	129
19	Layla and Majnun	27	The old lady takes Majnun into the Layla	132
20	Layla and Majnun	33	Keeping dignity by the dog & Disloyalty of the cursed	139
21	Layla and Majnun	43	Salam-Baghdadi meeting with insane	150
22	Layla and Majnun	44	Getting Fall and dying Layla	155
23	Layla and Majnun	45	Majnun's death on the Layla's Shrine	162
24	Preface		Hunt	164a,b
25	The Seven Beauties	12	Killing the Dragon and finding the treasure	177
26	The Seven Beauties	18	Taking a crown from two lions by Bahram	180

No	Poetical Works	Part	Story	Page
27	The Seven Beauties	20	Ghazal hunting	183
28	The Seven Beauties	21	Bahram is watching the sedition that takes the bull over the stairs.	185
29	The Seven Beauties	22	Emperor of China attacks Bahram Gur to war with	187
30	The Seven Beauties	26	Meeting (Bahram) in the black dome with an Indian princess on Saturday	190
31	The Seven Beauties	27	Meeting (Bahram) in the yellow dome with the princess of Maghreb on Sunday	197
32	The Seven Beauties	28	Meeting (Bahram) in the green dome with the princess of Tatar on Monday	200
33	The Seven Beauties	28	The story of the king's daughter from Region III	202
34	The Seven Beauties	30	Meeting (Bahram) in the blue dome with Khwarazm princess on Wednesday	207
35	The Seven Beauties	30	The story of the king's daughter from Region V	209
36	The Seven Beauties	31	Meeting (Bahram) in the dome of the chair with China princess on Thursday	213
37	The Seven Beauties	32	Meeting (Bahram) in the white dome with a Roman princess on Friday	217
38	The Seven Beauties	32	The story of the king's daughter from Region VII	218
39	The Seven Beauties	34	Getting advice (Bahram) from the pastor	223
40	The Seven Beauties	36	Killing ruthless minister by Bahram	226
41	Preface	-	War	229
42	Sharafnama	12	The birth of Alexander the Great	240
43	Sharafnama	18	Predictions of partridge	251
44	Sharafnama	25	War of Dara with Alexander the Great	256
45	Sharafnama	26	Killing Dara by Alexander the Great	259
46	Sharafnama	29	Acquiring Roshanak by Alexander the Great	265a
47	Sharafnama	29	Acquiring Roshanak by Alexander the Great	265b
48	Sharafnama	32	Going Alexander the Great to Kaaba	269
49	Sharafnama	33	Displaying Alexander the Great for Nushaba	274
50	Sharafnama	34	Alexander the Great's festivity with Nushaba	275a
51	Sharafnama	34	Alexander the Great's festivity with Nushaba	275b
52	Sharafnama	36	Coqueting the fort (Darband) with the help of the holy prayers by Alexander the Great	278
53	Sharafnama	36	Coqueting the fort (Darband) with the help of the holy prayers by Alexander the Great	278
54	Sharafnama	38	Going (Alexander) to Keikhosrow's Cave	281
55	Sharafnama	43	A reply to Alexander's letter by Chiang Chiang	290
56	Sharafnama	44	The debate between Chinese and Roman painters	293
57	Sharafnama	45	China's Emperor entertains Alexander the Great	294a
58	Sharafnama	45	China's Emperor entertains Alexander the Great	294b
59	Sharafnama	52	Alexander the Great fights with the Russians (fourth war)	300a
60	Sharafnama	52	Alexander the Great fights with the Russians (fourth war)	300b
61	Sharafnama	58	Alexander's feasting with the Chinese maid	309
62	Sharafnama	59	The old wise man tells the story of life	309
63	Sharafnama	59	The legend of the water animal	311
64	Preface	-	Celebration and feasting	316
65	Iqbalnama	9	Why Alexander is called Dhul-Qarran	324

No	Poetical Works	Part	Story	Page
66	Iqbalnama	12	The legend of the Mariya al-Qibtiyya	327
67	Iqbalnama	13	The story of the disability that was fortunate after disability	329
68	Iqbalnama	33	Alexander's tourism with the Prophet's claim	345a
69	Iqbalnama	33	Alexander's tourism with the Prophet's claim	345b
70	Iqbalnama	35	Alexander goes to India	350
71	Iqbalnama	36	Rising the wall of Gog	353
72	Iqbalnama	39	Alexander's death	358
73	Preface	-	House of Lessons and Sermons	363

Source: Compiled by authors from different sources.

Table 4

Paintings of Khamsa Tahmaspi

Fig. 12 Khamsa Tahmasp

Fig. 13 Khamsa Tahmasp

Fig. 14 Khamsa Tahmasp

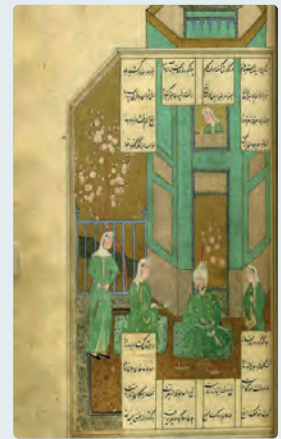

Fig. 15 Khamsa Tahmasp

Fig. 16 Khamsa Tahmasp

Fig. 17 Khamsa Tahmasp

Fig. 18 Khamsa Tahmasp

Fig. 19 Khamsa Tahmasp

Source: Metmuseum, 2022.

1.3.3. Timurid Zafarnama

The third most important project in the painting school of Tabriz is Timurid Zafarnama. This work also was performed under the command of Shah Tahmasp during the years 1528 in Tabriz. In the performance of its photographers, some outstanding painters such as Mir-Azod were present. The book describes the conquering story of King Timur.

1.3.4. Architectural Monuments

There are a lot of architectural monuments built up following Safavid architectural styles. The majority of relics were constructed in different parts even after the extinction of the Safavid dynasty. Table 4 presents a list of the monuments mentioning their construction place and date. Some masterpieces are discussed about their interrelation with miniature features at the end of the paper.

Table 5

Paintings of Timurid Zafarnama

Fig. 20 Zafar-nama
Tahmasp

Fig. 21 Zafar-nama
Tahmasp

Fig. 22 Zafar-nama
Tahmasp

Fig. 23 Zafar-nama
Tahmasp

Fig. 24 Zafar-nama
Tahmasp

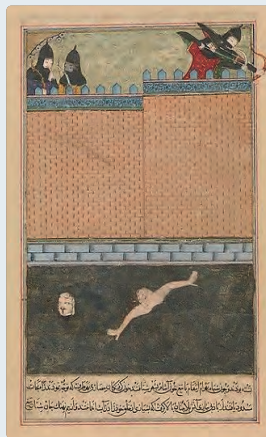

Fig. 25 Zafar-nama
Tahmasp

Fig. 26 Zafar-nama
Tahmasp

Fig. 27 Zafar-nama
Tahmasp

Source: Metmuseum, 2022.

Table 6
Selected Monuments of Safavids Architecture

Name	Place	Function (s)	Date	Features
Qandil-Xana	Ardabil	Library	1633	Slalom paintings
Dar al-Saltanai Square (Qazvin At-Meydani)	Qazvin	Governor's Palace, Horse riding field	1625	
Qazvin Mosque	Qazvin	Grand Mosque	1690	Adding a pair of minarets
The monument of Prince Hussein Qazvin	Qazvin	Tomb, Mosque		Polychrome tiles,
Abbasi Bridge	Qazvin	Bridge	1616-1627	
Sheikh Shahab Mosque	Ahar	Tomb, Mosque	1527-1627	Slalom paintings
Aci Chay	Tabriz	Bridge	1616-1627	
Sahib Al-Amr	Tabriz	Tomb, Mosque, Governor's Palace	1666	Adding a pair of minarets
Khalat Pushan	Tabriz	Summerhouse	1616-1627	
Ordubad Maktabi	Ordubad	School	1571	
Bath of Kurdasht	Julfa	Bath	1616-1627	Slalom paintings
Savouj Bullak Masjidi	Mahabad	Mosque	1702	
Minaret Shams Tabrizi	Khoy	Tomb		
Bazaar of Ardabil	Ardabil	Commercial, Social		
Bazaar of Qazvin	Qazvin	Commercial, Social		

Source: Prepared by authors.

2. History of Safavids

The Safavids established one of the prominent kingdoms in Azerbaijani states and Persian states from 1501 to 1732 AD (Ouria, 2015). Commencing with Shah Ismail I and culminating with Shah Abbas III, there were eleven kings who reigned throughout this dynasty (Table 7).

Safavid dynasty was established in Azerbaijani regions based on a powerful military (Qizilbash) that made it possible to unify other parts of Persian states, Caucasia, some parts of Peninsula, and Anatolia. Safavids defined the unified Shi'ite of Iran.

Political concerns were the most crucial factors in the Turkish Safavids to change their religion. They considered them as: They needed to have their own distinct identity in order to compete with Sunni Turkish territories, notably the Ottoman Empire (Keddie, 1980; Altstadt, 1992;

Table 7
List of Safavids Kings/Shah

KING	KINGSHIP	
	FROM	TO
Ismail I	1501	1524
Tahmasp I	1524	1576
Ismail II	1576	1578
Mohammad Khodabanda	1578	1587
Abbas I	1587	1629
Safi	1629	1642
Abbas II	1642	1666
Suleiman I	1666	1694
Sultan Husayn I	1694	1722
Tahmasp II	1722	1732
Abbas III	1732	1736

Source: Ouria, 2015.

Keddie & Yann, 2006). The Ottoman competition should be considered as the most important reason; the Safavids saw the Sunni as a spy in their territories (Keddie & Yann, 2006). They needed people who were loyal to the Iranian government, thus, religion was the right means to win this loyalty (Roy & Volk, 1994). It can be interpreted that the oriental world was under the rule of Turks. The Safavid and Ottoman divisions caused their power to decline in later years.

Table 8

The Neighborhood of Safavids With Other Turkic dynasties

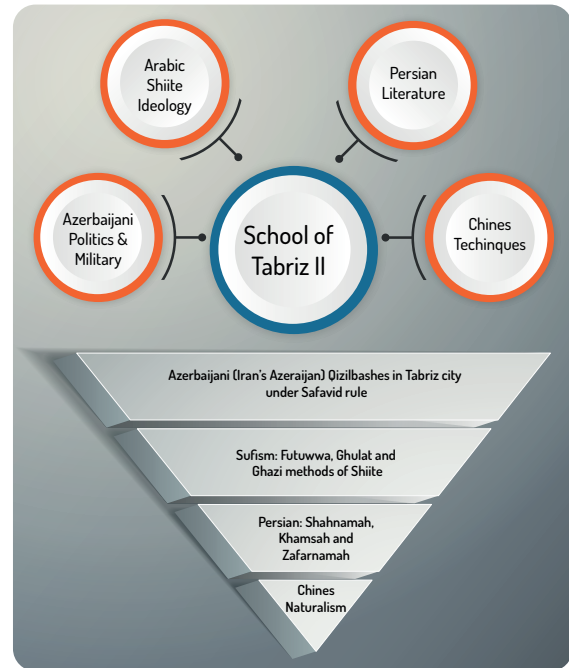
Empire	Ottomans	Safavids	Moghuls
Ethnic	Turkic	Turkic	Turkic
Religious	Sunnis	Shite	Sunnis
Expanding the territory	Highly militant	Highly militant	Highly militant

Source: Ouria, 2015.

The Turkish Safavid kings mixed Arabic Shi'ite ideology with the Persian literature to be distinguished from other Turkish Sunni empires (Ottomans in West and Mughals in East). Safavids developed their idea and rules by flourishing artistic pieces, especially poetry, painting, and architecture. The Safavids used art and architecture as a political tool to satisfy the newly Shi'ite community. Therefore, the majestic monuments, caravanserais, mosques, and public utilities were established to satisfy the community by highlighting Shi'ite symbols (Ouria, 2014; 2019). The School of Tabriz II is the best example that mixed them using oriental techniques. This school is not only a mixture of Persian, Azerbaijani, and Arabic cultures but also combined ideological concepts with naturalism and realism (Figure 4).

Figure 4

School of Tabriz II Features

Source: Prepared by authors.

3. Art School of Tabriz II

Various sources that do not provide any evidence to substantiate their claims attribute the origin of the miniature to pre-Islamic Iran, but in fact, it was the Sunni Seljuk Turks who first introduced Islamic miniature into Persian art (Britannica, 2022b). With the conquest of Azerbaijan, Persia, and Mesopotamia by Genghis Khan the Great and the decline of Baghdad's political importance, the first art-loving and newly Muslimized Mongol rulers settled in Tabriz and Maragheh, the most important cities of Azerbaijan, due to cultural and linguistic convergence. Moreover, artists reunited in the region. The Mongols, who had already conquered China and were familiar with Chinese naturalistic art, introduced Chinese techniques into the miniatures of the Tabriz schools (Farokh Far & Pourjafar, 2008).

The First School of Tabriz was established by Ghazan Khan in Tabriz. Along with the Ilkhans and Timurids, the continuation

of Tabriz's first school has incorporated several valuable works from the reigns of Qara-Qyunlus and Aq-Qyunlus, which can be referred to as Blue Mosque and Sahibabad complex in Tabriz (Ouria, 2019). Although the first school of Tabriz is formalized by Ghazani actions, this school has also its origins in Maragheh, Nakhjavan, and Shirvan. Even due to the depth of cultural and political interactions of Azerbaijan with Khorasan and East Turkestan, the artistic methods of those regions have been influenced.

In terms of chronology, the School of Tabriz II is a continuation of the first school of Tabriz. When the royal library of Aq-Qyunlu was given to the Safavids in Tabriz in the early 16th century AD, the artists of the first school played a key role in the development of the intellectual and artistic framework of the second school. The principles of this school were maintained after the extinction of the Safavid dynasty until the middle of the 19th century, especially in Azerbaijan. Sahand style of architecture in Azerbaijan (Northwest of Iran) can be considered as a combination of miniatures of the School of Tabriz II and timber architecture of the Sahand region (Ouria & Turkcu, 2014; Ouria, 2015).

4. Miniature and Architecture in Art School of Tabriz II

Architecture and painting have always been influenced by the characteristics of each other in the Art School of Tabriz II. Most of Shah Tahmasep's and Khamsa Tahmasp's paintings are depicted in part of a garden or patio space (Nazarnia & Torabi, 2015). Among the most important features of painting in the Art School of Tabriz II is the following:

- Elegance and design details
- Applying varied and brilliant colors

- Time intervals
- Creating multifaceted combinations
- The content of naturalistic topics such as flower and bird designs
- Shi'ite symbols

The flourishing art of painting has led to the architecture of interior spaces also affected by the works of painting this period. In general, two distinct flows in the architecture of this period can be distinguished.

In the first phase, we are witnessing the continuation of the traditional Azerbaijani methods. Whereas the changing of artistic styles is influenced by cultural aspects, and observing the objective representations of such changes in the community context is a long-term process, therefore, the effects of the past can be recognized throughout the first phase. The most prominent examples are the Saheb Abad Square and the Uzun Hassan Mosque in Tabriz, as well as the Qazvin horse riding field.

In the second phase, there is a combination of architecture and painting, which is often implemented with wooden structures. For example, the interior decoration of palaces and wooden mosques could be mentioned. The combination of painting with the architecture of this period was not limited to wooden works. Examples like the monument of Safi al-Din Ardabili, Shosha Palace, and several mosques and tombs in the east of Anatolia imply this phase. The prominent features of the Safavid monuments are presented as follows:

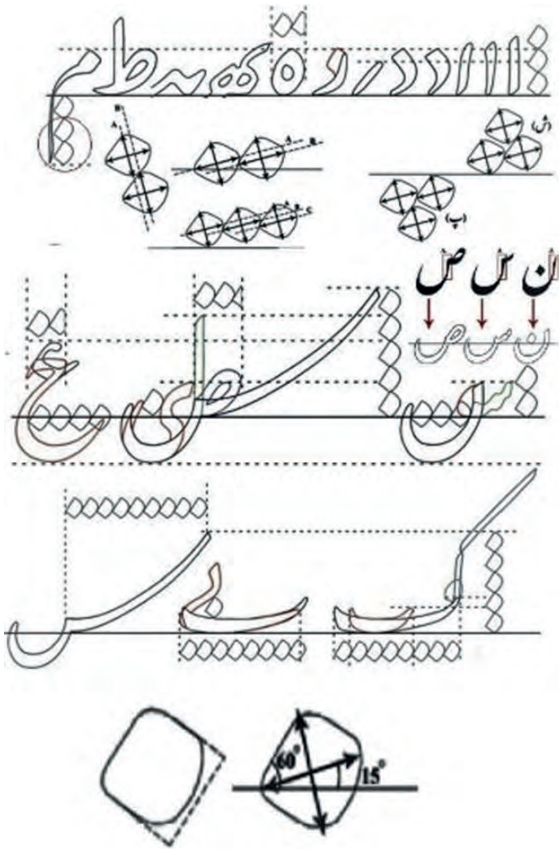
- Attention to decorating interior spaces with Slalom paintings
- Extensive use of polychrome tiles
- Adding a pair of minarets above the entrance of existing buildings
- Use of urban spaces as the center of social and cultural interactions

5. Calligraphy and Nastaliq

Mir Ali-Ibn-Hassan Tabrizi or Mir Ali Tabrizli presented a new method of calligraphy in Tabriz in the 15th century (Shahkolahi, 2018). Then, it had developed and mixed with miniatures in the Safavid Era (Ouria, 2015). He defined how to form letters in the structures of words and sentences (Figure 28). The distance, angle, and form of each point are defined in detail. Islamic point has defined as the base index to measure and control of length and height of each letter. The point in Nastaliq is a square with soft vertices, with the left apex at a 60-degree angle and the right apex at a 15-degree angle (Figure 28). It can be claimed that Mir Ali Tabrizli invented modular design in calligraphy in Tabriz-Nastaliq.

Figure 5

Nastaliq Rules of Mir Ali Tabrizli

Source: Shahkolahi, 2018.

6. Discussion of the Results and Comparisons

Safavid Era is a golden age of art, industry, and culture, and a turning point in the history of Azerbaijan, Persia, Khorasan, and all of the parts of Iran and Caucasia, which always brings a sense of glory to mind. There are profound changes in political, social, economic, religious, and artistic fields in this era. Significant changes can be seen in the recognition and consolidation of the Shi'ite religion. Therefore, the Safavid Era can be considered the beginning of Shi'ite political manifestation. Since art throughout history has always been influenced by political, religious, social, and cultural issues of its time. The religious changes of this era influenced art as well as other dimensions of society. At the time, artists employed Quranic verses, divine names, hadiths, prases on the fourteen infallibles, and poems in their devotion to the more beautiful to express their Shi'a beliefs and sentiments towards the Prophet Muhammad, Ali, and their descendants.

The signs of the social and religious changes of the Safavid Era, especially the change of religion in the art of painting in this period, may be more visible than other branches of art. Shahnama Tahmaspi (the Houghton Shahnama) is one of the books depicted in the early Safavid monarchy. Thereby, its photographers well reflect the developments in the field of culture and religion of this period. The style of painting is represented by this Shahnama, which comprises 258 images.

The new era of this age is in the Tabriz school. By reviewing the images of this manuscript, 258 existing images can be found. Among the photographs of this Shahnama, 14 images have signs of Shi'ite religion in various forms. Of course, the special features of the Safavid Qizilbash hat, which is symbolically represented by the number of Shi'ite Imams in several of the paintings, are just one representative of the rest.

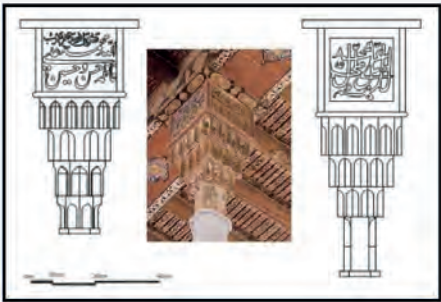
Table 9
Shi'ite Symbols in Paintings of Art School of Tabriz II

Symbol	Name	Feature
	The Prophet's Ascension	The ship carrying the prophet and His Beatitude
	The Return of the servants of Rudabeh to the palace	Tile Decorations at Roodebeh Palace
	Fariborz vs Kalabad	Ali's name on the flag
	Reham war with Barmen	Ali's name on Reham's flag
	Shieida killed by Kikhosrow	Ali's name on the Kikhosrow's flag
	The Manouchehr Kills Salam	Ali's name on the flag
	The Qaroun kills Barmen	Allah, Mohammed, and Ali's names on the flag
	Alexander's War with Indian Fur	Ali's name on the flag
	The defeat of Khosrow Parviz's guards from insurgents	Ali's name on the flag
	The coup against King Frayn boar	Allah, Mohammed, and Ali's names on the flag

Source: Prepared by authors.

In terms of architecture, Shi'ite ideology can be seen in interior spaces of timber mosques located in the vicinity of Tabriz city (Figure 28). There is a vivid example of Shi'ite ideology reflected on a mural painting that depicts the

Ashura Event. Another example could be the motifs of capitals (Figures 29, 30). They illustrate the name of Prophet Muhammad and his dynasty (Figure 30).

		
Fig. 29 A mural painting that depicts the Ashura Event	Fig. 30 Capitals adorned by Shi'ite names	Fig. 31 Capitals adorned by Shi'ite names

Source: Ouria, 2015.

A lot of natural and built environmental elements can be seen in the miniatures of this school. Tables 10-15 show the building forms, garden,

urban, interior space elements, motifs, and geometric decorations of selected figures, respectively.

Table 10

Building Forms and Stores in the Paintings of the School of Tabriz II

Element	Shahnama							Khamsa							Zafarnama									
	Fig 4	Fig 5	Fig 6	Fig 7	Fig 8	Fig 9	Fig 10	Fig 11	Fig 12	Fig 13	Fig 14	Fig 15	Fig 16	Fig 17	Fig 18	Fig 19	Fig 20	Fig 21	Fig 22	Fig 23	Fig 24	Fig 25	Fig 26	Fig 27
Polygonal plan	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓			✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	
Square plan									✓	✓												✓		
One-story building				✓					✓	✓				✓	✓	✓			✓			✓		
Two-story building	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓			✓	✓	✓				✓	✓		✓	✓		✓	✓

Table 11

Garden Elements Used in the Paintings of the School of Tabriz II

Element	Shahnama						Khamsa							Zafarnama										
	Fig 4	Fig 5	Fig 6	Fig 7	Fig 8	Fig 9	Fig 10	Fig 11	Fig 12	Fig 13	Fig 14	Fig 15	Fig 16	Fig 17	Fig 18	Fig 19	Fig 20	Fig 21	Fig 22	Fig 23	Fig 24	Fig 25	Fig 26	Fig 27
Water fountain									✓					✓			✓							
Running water										✓							✓					✓		
Pool									✓					✓			✓							
Tree		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓			✓			✓	✓	✓				

Table 12

Urban Elements in the Paintings of the School of Tabriz II

Element	Shahnama							Khamsa							Zafarnama									
	Fig 4	Fig 5	Fig 6	Fig 7	Fig 8	Fig 9	Fig 10	Fig 11	Fig 12	Fig 13	Fig 14	Fig 15	Fig 16	Fig 17	Fig 18	Fig 19	Fig 20	Fig 21	Fig 22	Fig 23	Fig 24	Fig 25	Fig 26	Fig 27
Garden City		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓			✓			✓	✓	✓				
Palace/building	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Garden		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓				✓		✓	✓	✓	✓	✓			

Table 13

Interior Spaces Elements the Paintings of the School of Tabriz II

Element	Shahnama					Khamsa					Zafarnama													
	Fig 4	Fig 5	Fig 6	Fig 7	Fig 8	Fig 9	Fig 10	Fig 11	Fig 12	Fig 13	Fig 14	Fig 15	Fig 16	Fig 17	Fig 18	Fig 19	Fig 20	Fig 21	Fig 22	Fig 23	Fig 24	Fig 25	Fig 26	Fig 27
Ivan	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓		✓		✓		✓	✓	✓	✓		✓	✓		✓	✓
Dome		✓	✓	✓	✓			✓	✓		✓	✓	✓	✓						✓			✓	
Balcony	✓	✓	✓			✓	✓	✓			✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓		✓	✓		✓	
Turret top roof	✓	✓	✓		✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓				✓			✓	✓	✓	✓
Niche	✓		✓				✓										✓							

Table 14
Decorations in the Paintings of the School of Tabriz II

Element	Shahnama							Khamsa							Zafarnama									
	Fig 4	Fig 5	Fig 6	Fig 7	Fig 8	Fig 9	Fig 10	Fig 11	Fig 12	Fig 13	Fig 14	Fig 15	Fig 16	Fig 17	Fig 18	Fig 19	Fig 20	Fig 21	Fig 22	Fig 23	Fig 24	Fig 25	Fig 26	Fig 27
Flower, bushes, and tree	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓				✓		✓	✓	✓	✓				
Tile and brick decoration	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Decorative motifs	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓

Table 15
Geometric Decorations in the Paintings of the School of Tabriz II

Element	Shahnama							Khamsa							Zafarnama									
	Fig 4	Fig 5	Fig 6	Fig 7	Fig 8	Fig 9	Fig 10	Fig 11	Fig 12	Fig 13	Fig 14	Fig 15	Fig 16	Fig 17	Fig 18	Fig 19	Fig 20	Fig 21	Fig 22	Fig 23	Fig 24	Fig 25	Fig 26	Fig 27
Exterior façade	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓
Interior wall	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓			
Wooden opening	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Flooring	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓			✓
Railing and fence				✓			✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓							✓	✓	✓	✓	✓

A formal comparison has been present-
ed between miniatures (Shahnama Tahmasp,
Zafar Nama, and Khamsa Tamasp) with the
architecture monuments (Table 16). The com-
parison supports the idea that miniatures of
the School of Tabriz II were like a sketch for
architectural monuments that built up some
years after 1527.

For example, bath of Kurdasht in Julfa,
Khalat Pooshan Tower in Tabriz, Prince Hussein
Tomb in Qazvin, Ala-Qapi (Governorate) in
Isfahan, Ala-Qapi (Governorate) in Tabriz,
Shazda Baghi Palace in Tabriz, Iki-Qaplilar of
Grand Bazaar in Tabriz and timber structure of
Shah’s Mosque in Isfahan have been built affect-
ing paintings of this school.

Table 16
Results of Analysis of Painting Impacts on Architectural Monuments

PAINTING EXAMPLES		ARCHITECTURAL EXAMPLES	
Painted under the second school of Tabriz in 1527		Bath of Kur- dasht in Julfa, late 17 th century.	

PAINTING EXAMPLES

Painted under
the second
school of Tabriz
in 1527

Majnoon above
the Leyli's coffin
–Khamsa 1527

Sheykh Senaan
and Tarsa
daughter,
Painted under
the second
school of Tabriz
in 1527

Saadi in Court,
Painted under
the second
school of Tabriz
in 1527

ARCHITECTURAL EXAMPLES

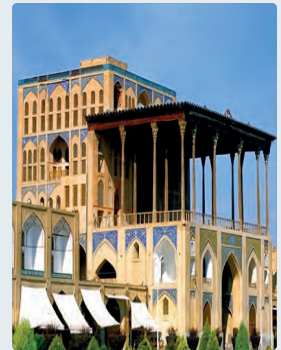
Khalat Pooshan
Tower in Tabriz,
Late 16th century

Prince Hussein
Tomb in Qazvin,
1560

Ala-Qapi (Gov-
ernorate) in
Isfahan, late 16th
century.

Ala-Qapi (Gov-
ernorate) in
Tabriz, late 16th
century.

PAINTING EXAMPLES	ARCHITECTURAL EXAMPLES
Zafar-Namah, Painted under the second school of Tabriz in 1527	Shazda Baghi Palace in Tabriz, 18th century.
Painted under the second school of Tabriz in 1527	Grand Bazaar in Tabriz, 17th century
Painted under the second school of Tabriz in 1539	Timber Struc- ture of Shah's Mosque in Isfahan, 17th century.

Source: Ouria, 2015; Metmuseum, 2022.

The used techniques and elements in the painting and architectural School of Tabriz II have been compared into different factors such as the frame, configuration, combination, decoration, ornament, and organization (Table 17). The

comparison of materials shows a vivid relation between painting and architectural features. The presentation techniques to express religious and natural sense of spaces are similar in architectural and miniature relics of the School of Tabriz II.

Table 17*Comparison of Architectural and Painting Techniques*

Technique/Element	Description	
	<i>Painting</i>	<i>Architecture</i>
Line & Frame	- The horizon line is often out of the box by a mountain or rock. - The sky is higher than other urban elements (a high minaret or dome).	- Locating a high minaret or dome. - Straight walls. - Domed roofs.
Figure & Configuration	- Dynamic modes - Circular arrangement - Tall faces. - Accuracy in drawing bodies. - The hero plays the main role. - Equally important of men, angels, and women	- Dynamic modes - Accuracy in drawing bodies. - Especial arena for men and women.
Combination of elements in Space	- Depicting public groups rather than single ones. - Depicting daily life rather than private - Showing the entire world around them in the images. - Filling the entire page space.	- Building public facilities like a bath, school, and mosque rather than houses. - Constructing complexes with different functions. - Building squares as a public space and a place for polo.
Decorative motifs	- Tend to draw arabesques in decorating. - Decorative elements in nature, buildings, tiles, and clothes. - Using Islamic motifs in tiles. - Tend to use arabesques in buildings.	- Highlighting buildings, tiling, and tents with motifs in paintings. - Tend to use arabesques in buildings. - Using Islamic motifs in tiles.
Color ornament	- Pure colors are used as supplementary ingredients. - The colors are brilliant, refined, and refined, which is sensitive and calm. - All elements and decorative elements are equally important. - The elements appear with intense brilliance to create happiness.	- Pure colors are used as supplementary ingredients. - The colors are brilliant, refined, and refined, which is sensitive and calm. - All elements and decorative elements are equally important. - The elements appear with intense brilliance to create happiness.
Organization	- Decorations and color variations are mainly manifested in tiles. - Each piece of the building has its complete integration, and it also has the characteristics of a board like balconies windows. - All lines are parallel, not perspective. - No shadow effect. - Drawing the building with its external and intersection.	- Decorations and color variations are mainly manifested in tiles. - Each piece of the building has its complete integration, and it also has the characteristics of a board like balconies, windows. - All lines are parallel, not perspective. - No shadow effect. - Drawing the building with its external and intersection.

Conclusion

The School of Tabriz II has originated in political Shi'ite, based on Chinese naturalism and Arabesque arts which are presented in the Azerbaijani accent mixed with Persian literature. Safavid established their government based on Shi'ite religion. Shi'ite was affected by Sufism, Futuwwa method, Ghulat, and Ghazi methods that were needed to be supported militarily. Qizilbash played a role as an army force in the Safavid Era. This school is a complex combination of Persian poetry and Azerbaijani architecture with Arabic Shi'ite ideology and Chinese naturalism. It combined ideological concepts with realistic techniques to present its works. The painters of this school broke the level of painting, creating multi-level compositions. Everything full of motion and movement was creating brilliant colors. The most magnificent

projects in the Safavid School of Tabriz were the Shahnama of Shah Tahmasp, known as the Houghton, Khamsa Tahmasp, and Timurid Zafarnama. In terms of architecture, Shi'ite ideology can be seen in interior spaces of timber mosques located in the vicinity of Tabriz city. In the second phase, there is a combination of architecture and painting, which is often implemented with wooden structures. For example, the interior decoration of palaces and wooden mosques could be mentioned. It is clear that the painting was not only artistic work but also was like a sketch for architectural works. The masterworks are like iconography in this art school that reflects the turbulent political atmosphere of that era. The point in Nastaliq is a square with soft vertices, with the left apex at a 60-degree angle and the right apex at a 15-degree angle.

پژوهشی درباره مکتب تبریز دوم

چکیده

سلسله صفویه با تکیه بر نیروی نظامی قزلباش بنا نهاده شد. این نیرو به اندازه کافی قوی بود تا آناتولی و قفقاز را در منطقه آذربایجان (شمال غربی ایران) با سایر مناطق جغرافیای ایران متحد کند. با تأسیس سلسله صفویه طولی نکشید که صفویان زمینه شیعه شدن ایران را فراهم کردند. سلسله صفویه با آمیختن ایدئولوژی شیعی عرب با زبان فارسی، خود را از سایر امپراتوری های سنی ترک (عثمانی در غرب و مغول در شرق) جدا کرد. صفویان در کنار تولید آثار ادبی به ویژه در ساحت شعر، با ارائه آثار هنری در زمینه هایی مانند نقاشی و معماری، ایدئولوژی و عمل خود را توسعه دادند. مکتب تبریز دوم، بهترین نمونه از مکتبی است که این آثار را با تکنیک شرقی ترکیب و تولید کرده است. در این پژوهش با استفاده از روش تحقیق کیفی، خاستگاه و ویژگی های این مکتب مورد بررسی قرار گرفته است. در چارچوب این پژوهش آثار برجسته در زمینه نقاشی و معماری، برای نشان دادن ویژگی ها و روابط متقابل آنها استفاده شده است. در نهایت نشان داده می شود که این مکتب نه تنها ترکیبی از فرهنگ های ایرانی، آذربایجانی و عربی است، بلکه مفاهیم ایدئولوژیک را با طبیعت گرایی و واقع گرایی ترکیب کرده است. مینیاتور ها به عنوان پیش طرح در زمینه معماری مورد استفاده قرار گرفته و نقاشی ها تحت تأثیر این حوزه معماری بوده اند. در این مکتب از منظر خوشنویسی بیشتر نوشته ها با طرح ماژولی مختص و قواعد خاص خود به خط نستعلیق نوشته شده است.

کلیدواژه ها: صفویان، ترکها، هنر اسلامی، تبریز، پیش طرح معماری

Bibliography

- Ahmadian, S., Mehdipour, P., & Dehrashid, K. (2016). The analysis of colors used in the Tahmasbi Shahnameh for the second period of Tabriz school. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*. Doi no:10.7456/1060nvse/078
- Altstadt, A. L. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and identity under Russian rule*. Hoover Institution Press.
- Balilan Asl, L. (2015). Spatial structure of Tabriz in the Safavid Era in comparison with itineraries and pictorial documents. *Bagh-e Nazar*, 45-56.
- Britannica. (2022a). *Tabriz School, painting*. Retrieved, January, 4, 2022, from www.britannica.com/art/Tabriz-school
- Britannica. (2022b). *Seljuk art*. Retrieved, January, 4, 2022, from www.britannica.com/topic/Islamic-arts/Seljuq-art
- Colin, M. P. (2011). *The practice of politics in Safavid Iran: Power, religion and rhetoric*. Bloomsbury.
- Curry, J., & Ohlander, E. (2012). *Sufism and society: Arrangements of the mystical in the Muslim world, 1200-1800*. Routledge.
- Ekhtiar, M. D., Soucek, P. P., & Canby, S. R. (Eds.). (2011). *Masterpieces from the department of Islamic art in the Metropolitan Museum of Art*. Metropolitan Museum of Art.
- Farokh Far, F., & Pourjafar, M. R. (2008). The comparative study between two Tabriz and Mughal School paintings in 16 century. *Journal of HONAR-HA-YE-ZIBA*, 35, 115-124.
- Francesca, L. (2000). *The Shahnama of Shah Tahmasp*. The Met. http://www.metmuseum.org/toah/hd/shnm/hd_shnm.htm
- Hasan Zada, J. (2016a). Early history of the Safavids: Tabriz 1502-1548. *IRS Art*, 42-49. <https://irs-az.com/new/files/2017/194/2500.pdf>
- Hasan Zaha, J. (2016b). History of the East in Tabriz miniatures. *IRS Art*, 36-43.
- Hooshmand, N. (2019). The relationship between realism in Tabriz II School of miniature & the Islamic mysticism. *Theoretical Principles of Visual Arts*, 3(2), 57-68. DOI: 10.22051/jtpva.2019.24605.1031
- Keddie, N. (1980). *Iran religion, politics & society, collected essays*. Frank Cass.
- Keddie, N., & Yann, R. (2006). *Modern Iran: Roots and results of revolution*. Yale University Press.
- Lauren, S. (2004). *Painted interiors from the Houghton Shahnameh* [Master thesis, Florida State University].
- Launer, J. (1980). Reading for pleasure: Book of kings. *The British Medical Journal*, 281(6245), 933-934. <https://www.jstor.org/stable/25441592>
- Map Safavid Persia. (2011, July 8). In *Wikipedia*. www.wikipedia.org/wiki/Special:GlobalUsage/Map_Safavid_persia.png
- Metmuseum. (2022). *The Shahnama of Shah Tahmasp*. www.metmuseum.org/toah/hd/shnm/hd_shnm.htm
- Michael, D., & Stanle, E. B. (2006). *Cities of the Middle East and North Africa: A historical encyclopedia*. ABC-CLIO.
- Miriam, D. (2003). Baghdad School. *Encyclopedia of Library and Information Science* (Vol. 2, pp. 1259). CRC Press.
- Nazarnia, A., & Torabi, Z. (2015). The impact of the physical elements of persian garden on the persian painting: A selection of Tabriz's Second School Paintings as the case study. *Curr World Environ*, 10. <http://dx.doi.org/10.12944/CWE.10.Special-Issue1.117>
- Ouria, M. (2015). *Introduction to the architectural history of Azerbaijan from Stone Age to Qajar dynasty*. Akhtar Publication.
- Ouria, M. (2019). Sustainable urban features and their relation with environmental satisfaction in commercial public space: An example of the Great Bazaar of Tabriz, Iran. *International Journal of Urban Sustainable Development*, 11(1), 100-121. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19463138.2019.1579726>
- Ouria, M. (2019). Solar energy potential according to climatic and geometrical parameters of cities and buildings: A case-study from Tabriz City Iran. *Urban Climate*, 28. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2212095518303602>

- Ouria, M., & Turkcu, H. C. (2014). An overview of the historical and technical evolution of Azerbaijan timber architecture. *Science Research*, 2(2), 13-20. <https://www.sciencepublishinggroup.com/journal/paperinfo.aspx?journalid=181&doi=10.11648/j.sr.20140202.11>
- Pakbaz, R.(2000). *Iranian painting*. Narestan.
- Sakisian, A. (1936). The School of Bihzad and the miniaturists Aqa Mirak and Mir Musavvir. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 38(395), 81-85. <https://www.jstor.org/stable/866455>
- Shahkolahi, F. (2018). The study of Mir Ali Tabrizi's orthography, based on the version of Khusraw va Shirin by Nizami (Protected in Freer Gallery 808 A.H-1406 A.D). *Bagh-e Nazar*, 15(61), 71-82. http://www.bagh-sj.com/article_64260.html
- Palmira, B. (1995). The myth of Shah Ismail Safavi: political rhetoric and "divine" kingship. In J. V. Tolan (Ed.), *Medieval Christian perceptions of Islam* (pp. 331-360). Taylor & Francis.
- Roy, O., & Volk, C. (1994). *The failure of political Islam*. Harvard University Press.
- Vincent, J. C. (1984). *Voices of Islam: Voices of tradition*. Praeger.
- Welch, S. C. (1976). *A king's book of kings: The Shahnameh of Shah Tahmasp*. The Metropolitan Museum of Art.
- Yazdani, G., & Ranjbar, M. (2014). *Safavid carpets of the Tahmasp School and the Tahmasp*. Silk Road Foundation.
- Yildirim, R. (2013). Shi'itisation of the futuwwa tradition in the fifteenth century. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 40, 53-70. <https://doi.org/10.1080/13530194.2012.734958>

Etik Sorumluluk Beyanı / *Ethical Statement*

Yazar(lar), makaledeki bütün verileri etik kurallar çerçevesinde elde ettiğini, yararlanılan kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu beyan eder. Bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazar(lar)a aittir.

The author(s) declares that they have obtained all the data in the article within the framework of ethical rules and that they have referred to the sources used in accordance with scientific norms. In case of detection of a situation contrary to this statement, the Turkish Journal of Iranian Studies has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s).

Etik Kurul İzni / *Ethics Committee Permission*

Yazar(lar) etik kurul izni gerektiren çalışmaları ve izinle ilgili bilgileri burada belirtmişlerdir.

The author(s) have stated the studies that require ethical committee permission and the information about the permission here.

Kurul adı / *Comittee name:*

Tarih / *Date*

Numara / *Number*

Katkı Oranı Beyanı / *Contribution Rate Statement*

Birinci yazarın katkı oranı / *First author contribution rate: %100*

İkinci yazarın katkı oranı / *Second author contribution rate: %...*

Destek ve Teşekkür Beyanı / *Statement of Support and Acknowledgment*

Bu çalışma _____ destekli _____ numaralı araştırma projesi kapsamında toplanan verilerden yapılmıştır. Destekleri için _____'e teşekkür ederiz.

This study has been conducted through the data collected within the scope of the research project number _____ supported by _____. We would express our gratitude to _____ for their support.

Çatışma Beyanı / *Conflict Statement*

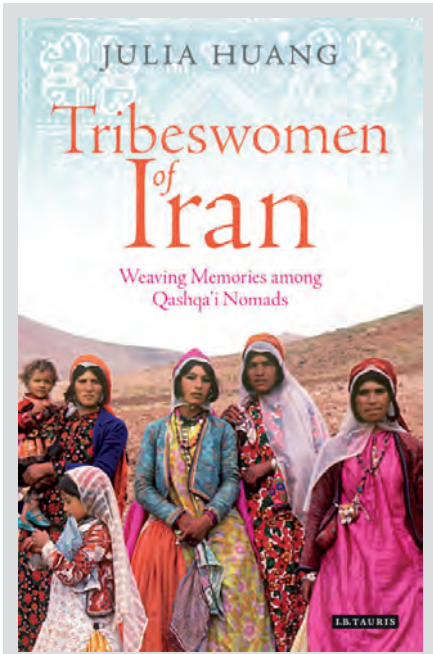
Yazar(lar) bu makalenin herhangi bir çıkar çatışması oluşturmadığını beyan eder.

The author(s) declares that this article does not create any conflict of interest.

TRIBESWOMEN OF IRAN: WEAVING MEMORIES AMONG QASHQA'I NOMADS*

(İran'ın Boy Kadınları: Kaşkay Göçebeleri
Arasında Anıları Dokumak)

 Nurullah Gözcü**

Julia Huang, I.B. Tauris, New York,
2009, 289 sayfa.
ISBN: 9781845118327

Toplumların gelişim çizgisini irdeleyen kuramlardan biri olarak gelişme kuramı ekseninde, başlıca medeniyetler ya da medeniyetlerin başlangıcı olarak kabul edilen Çin, Hindistan ve Mısır'a odaklanılmıştır. 19. yüzyıldaki gelişmelerle birlikte sosyoekonomik ve sosyokültürel yaşamı konu edinen birçok bilim dalının da gelişmesi, medeniyet çizgisinin başlangıcı olarak tek bir merkezin değil birden çok kültür merkezinin olduğu görüşünü hâkim kılmıştır.

İran'ın ekseriyetle güney bölgesinde yaşayan Kaşkay Türkleri de bu merkezlerden biri olarak kabul edilen ve Türk kültür merkezi olarak addedilen “Bozkır Kültür” dairesi içindedir. Günümüzde dahi Türk bozkır cemiyet yapısını sürdürmeleri ve göçebe/yarı göçebe bir hayat tarzına sahip olmaları nedeniyle Kaşkayların toplumsal yaşamına ilişkin çok fazla çalışma yapılamamıştır. Julia Huang tarafından “Tribeswomen of Iran: Weaving Memories Among Qashqa'i Nomads (İran'ın Boy Kadınları: Kaşkay Göçebeleri Arasında Anıları Dokumak)” adıyla kaleme alınan bu çalışma, Kaşkay yaşantısını antropolojik verilerle toplumsal cinsiyet üzerinden konu edinmektedir.

- * Atıf/To Cite: Gözcü, N. (2022). Tribeswomen of Iran: Weaving memories among Qashqa'i Nomads (Kitap tanıtımı). *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 119-123.
- ** Öğretim Görevlisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, Türkiye, nurullah.gozcu@asbu.edu.tr

Kaşkay Türklerinin yönetiminde il, tayfa, tire, oba ve aile gibi sosyal tabakalaşmalar bulunmaktadır. Bu hiyerarşik yapıda Kaşkay ili tayfalara (boylara) ayrılmaktadır. Kaşkaylarda tayfa sayısı, tayfalar arası ilişkiler ve tayfaların dağılması ya da birleşmesine sebep olan sosyal ve siyasi sebeplerden ötürü süreklilik sergileyen bir değişkenlik göstermektedir. Tayfaları oluşturan tireler ise birkaç obanın birleşmesiyle oluşmaktadır.

Bu yapılanmanın yönetiminde sırasıyla ilhan, ilbeyi, kalantar (tayfa lideri) ve kethuda (obanın aksakallısı) gibi erkek liderlerin varlığı ataerkil yapının ağır bastığını göstermektedir. Ancak geçimlerinin ana kaynaklarından biri olan halı dokumacılığı gibi birçok alanda kadınların ön planda olması, Kaşkay kadınlarının tanıtılması açısından eseri, on dört yıla dayanan çalışmasıyla da müellifini değerli kılmaktadır. Antropolog kimliğiyle tanınan ve Edinburgh Üniversitesi Gelişim Antropolojisi alanında öğretim üyesi olan Julia Huang, Washington ve Yale Üniversitesinde Türkçe, Farsça ve Arapça öğrenmiştir. Huang'ın annesi Lois Beck, 1963-1964 yıllarında öğrenim görmek üzere İran'a gitmiş ve 1971 yılında doktora çalışmasını Kaşkaylar üzerine yapmış bir antropologdur. Kaşkaylarla ilk defa annesinin ziyaretleri kapsamında 1991 yılında (beş yaşındayken) tanışan Huang, 2004 yılına kadar temaslarını sürdürmüştür. Annesinin "Nomad: A Year in the Life of a Qashqa'i Tribesman in Iran (Göçebe: İran'da Bir Kaşkay Boyunun Yaşantısından Bir Yıl)" adlı çalışmasını takiben planlı bir hazırlığa dayanmayan eser, Huang'ın 1991 ila 2004 yılları arasında edindiği birikimlerin ve hatıralarının ürünüdür. Beş bölümde aktarılan bu hatıralar, dört kuşak aileyi ele almaktadır.^[1] Bu aile Dereşorlu tayfası, Kırmızı (Qermizi) tioresine bağlıdır.

Eserin giriş bölümünde Kaşkayların; tarihi, nüfusu, kışlık ve yazlık meraları, dinî görüşleri,

göç zamanları, çadırları, kıyafetleri vd. hakkında bilgilendirme yapılmaktadır. Kaşkayların bir kısmının 11. yüzyılda Türkistan'dan göç hareketiyle bir kısmının da Cengiz Han'la ilişkili Moğol ve Türk boylarından geldiği tezini savunan Huang, bu göç rotasını Moğol istilasıyla kollara ayrılan bazı grupların öncelikle günümüz Türkmenistan topraklarına sonrasında ise İran'ın güneyine indiği şeklinde çizmektedir.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan Kaşkaylar genelinde Kırmızı tioresinin geçimine yönelik veriler de günümüzde daha çok yerleşik hayatı benimseyen Kaşkayların iş kollarını ve buna bağlı ekonomik farklılıklarını ortaya koymaktadır. Huang, Kırmızılarının çeşitli iş kollarında geçimlerini idame ettiklerini belirtmektedir. Pastoral göçebelikleriyle koyun ve keçi yetiştiriciliğinde süt ve süt ürünleri, et, yün ve dokuma elde edenler, bu ürünlerin ticaretini yapmaktadır. Yerleşikliğin getirdiği iş kollarında çalışanlar ise geride kalanlarla bağlarını koparmayıp bir taraftan da tarımsal ekonomik faaliyetlerini sürdürmektedir.

Sürekli hareketlilik içinde olunan göçebelikte, ortak aklın ihtiyaçları ve dünyayı algılamak için çözüm yolları bulma gayretleri eşgüdüm bir seyir izlemiştir. Bu hareketliliğe kolaylık getirme adına taşınabilen evlerin yani çadırların kullanımı önemlidir. Barınma özelinde göçebe yaşam tarzının temel ihtiyaçlarından olan çadıra, Kaşkay Türklerinin yükledikleri değer sadece bu özelliğiyle sınırlı değildir. Etrafında oluşan kültürel normlar bir yana göç tarzını ve süresini etkileyecek kadar önemli olan çadırlar için Huang, 1980 yılına işaret etmektedir. Söz konusu yılı Kaşkayların göç yaşantısında dönüm noktası olarak nitelendiren yazar, öncesine kadar keçi kılından yapılan çadırlarda kalındığı ancak sonrasında tek odalı taş kulübelerin ya da evlerin inşa edildiğini aktarmaktadır. Gelenekteki değişim yazılı normlara görece çok daha uzun süre-

1 İlk kuşaktan dördüncü kuşağa; Farad, Fariba, Nahid, Masume ve Dorna.

bilmektedir. Kaşkaylar için de bu değişim her ne kadar kolaylık sağlasa da geleneksel yaşam tarzına olan bağlılıkları nedeniyle nostaljik tavrılarını sürdürmeleriyle ve çadır kullanımından tamamen kopmamalarıyla sonuçlanmıştır.

Julia Huang'ın Dorna ile anılarının aktarıldığı “Dorna: Learning About Society and Culture (Dorna: Toplum ve Kültürü Öğrenmek)” adlı birinci bölümde dikkat çeken konulardan biri, Kaşkaylarda kimsenin ateşe temiz olmayan nesneleri bırakmaması ve soğuk bir ocağa adım atmaması gerektiğidir. Bu husus, Kaşkay toplumunda ocak kültürünün^[2] büyük öneme haiz olduğunu göstermektedir. Nitekim ocak kavramının hem aile hem de obada yakılan ateş anlamına gelmesi bu önemi desteklemektedir. Kaşkayların kültürel kodlarını yansıtan bir konu da yeni doğan bebeklerin göz çevrelerine kömür sürülmesidir.^[3] Bu uygulama ise söz konusu dönem için geleneksel toplum yapısının korunduğuna ve göç yollarında veya mera^[4] konaklamalarındaki varlıkların tehdit olarak görüldüğüne ilişkin ipuçları taşımaktadır.

Bu bölümde öne çıkan bir diğer başlık ise hareket hâlinde olan bir topluluğun ekonomik ihtiyaçlarının nasıl karşılandığı üzerinedir. Huang bu ihtiyaçların seyyar tüccarlarla giderildiğini ileri sürmektedir. Lois Beck ise Kaşkayların, bu seyyar tüccarlar vasıtasıyla özellikle bankalardan kredi alamayan göçebeler için faizli para desteğine ve eşya takasının yapılabilirdiği ticari imkânlarla ulaştıklarını belirtmektedir (Beck, 1991).

İkinci bölüm, “Ma’asumeh: Adventures in Late Childhood (Masume: Geç Çocukluktaki Maceralar)” adını taşımaktadır. Kaşkay dokuma sanatına ilişkin anekdotlara yer verilen bu bölüm-

de; halı, yün, ip ve tahıl çuvaları, at battaniyeleri, bebek hamakları vd. gibi dokumaların yapımına yer verilmektedir. Bu dokumaların, iklimsel sebeplerin dokuları bozabilmesi nedeniyle yazlık ve kışlık meralara göç sırasında da taşındığına değinilmektedir.

Kaşkaylar için aileden sonraki en önemli değerlerden biri dokumacılıktır. Yalnızca ticari faaliyet olarak görülmeyen dokuma sanatı, toplumun gündelik ve özel günlerini de etkilemesi açısından önemlidir. Nitekim Kaşkay kadınlarının, yakın akrabalarının ölümünden sonra kırk gün veya daha uzun süre dokuma yapmamaları, bazı kadınların ise ölen kişinin yakınlarından biri olması veya ölen kişinin ölümünün trajik bir şekilde gerçekleşmesi durumunda bu süreci bir yıl olarak tamamlaması bu öneme örnek teşkil etmektedir (s. 81).

Dokuma sanatına yön veren sembol ve desenler de Kaşkay kimliğini yansıtmaları açısından değerlidir. Huang, dokumalara sadece geleneksel semboller ve hayvan desenlerinin işlenmediğini örneğin müzik yasağının getirildiği dönemlerde, ünlü müzisyenlerin de halılara dokunduğunu zikretmektedir. Maddi kültürlerini protesto işleviyle^[5] de kullanabildiklerini simgeleyen bu durum, Kaşkayların dokumacılıkta kimliksel farkındalıklarını işleyebildikleri bir alana sahip olduğunu göstermektedir.

Eserin üçüncü bölümü “Nahid: Integrating Formal Education with a Customary Lifestyle (Nahid: Örgün Eğitimi Geleneksel Bir Yaşam Tarzıyla Bütünleştirmek)” başlığını taşımaktadır. Bu bölümün önemli başlıklarından biri mektup arkadaşlığıdır. Huang'ın, Kaşkay akrabalarıyla ABD'deki sınıf arkadaşları arasında

^[2] Bk. Çobanoğlu, 2001 s. 36; Ögel, 2002, s. 498.

^[3] Basma/basılma pratiği özellikle avcı-toplayıcı bir topluluk için etkileşimde oldukları hayvanlarla bütünleştirilir. Kömür karası ise burada savma özelliğinde kullanılarak yeni doğan çocuğun herhangi bir basmaya maruz kalmaması veya çocuğa herhangi bir niyetin değmemesiyle ilişkilendirilmiştir.

^[4] Kırmızı tiresi, kış aylarında Daştak ve yaz aylarında ise Hanalışah isimli meralara göç etmektedir.

^[5] Bk. Başgöz, 1996, s. 1-4; Bascom, 2010, s. 79-81.

yaptığı mektuplaşmalar, dönemin İran'ına bakış açısını ortaya koymaktadır. ABD'li öğrencilerin Kaşkayları sürekli olarak İranlı addetmesini eleştiren Huang'a göre Kaşkaylar, kendilerini genel İran paradigmasında sadece İran-İrak Savaşı sürecinde zikretmiş (s. 86), bu savaşın dışında ayrılıkçı özelliklerini korumuştur.

Örgün eğitimin statüsel konumunun farkındalığına varan Kaşkaylar, çocuklarının eğitim almaları konusunda daha çok teşviğe başvurmuştur. Ancak okuma oranının yükselmesi aynı zamanda daha fazla etkileşim anlamına gelmekteydi.¹⁶ Dolayısıyla bu statü kazanımına sahip olanlar, şehirleşmenin de etkisiyle kaçınılmaz davranış değişiklikleri sergilemeye başlamıştır. Huang bu farkındalığı ortaya koyabilmek adına Kırmızı tiresi arasında bulunduğu dönemde tireyi ziyaret eden yerleşik Kaşkaylara da yer vermektedir.

Huang, ikinci kuşak olarak gösterdiği Fariba'yla ilişkili hatıralarını "Fariba: Contemplating a Future without Marriage (Fariba: Evliliksiz Bir Geleceği Düşünmek)" başlıklı dördüncü bölümde ele almaktadır. Fariba'nın evlilik çağının geçtiğinin aktarıldığı bölümde Kaşkay kadınlarının evlilikte dikkat ettiği ölçütler şu şekilde sıralanmıştır: boy-soy bağı, fiziksel özellikleri, eğitimleri, meslekleri, ekonomik durumları vd. (s. 152). Bu ölçütler her ne kadar kendi tireleri haricindeki evliliklere sıcak bakmasalar da Kaşkayların kadınlarına verdikleri değeri göstermektedir.

Beşinci ve son bölüm "Falak: Disruptive Changes in Family and Tribe (Falak: Aile ve Boydaki Yıkıcı Değişiklikler)" başlığıyla verilmektedir. Boy ve tire yaşantısına daha çok eğilinen bu bölümde, çekirdek ailelerin hayvan kesmeleri durumunda yakın tireleri davet etmelerinin sosyolojik tespiti ilgi çekicidir. Nitekim soğuk depolamalara sahip olmayan göçebe toplulukları bu davetlerle hem fazla etlerini değerlendirmekte hem de çağırdıkları davetlilerce et kesilmesi durumunda davetli olmaktadır. Böylece yöntemi gelenekselliğe -misafirliliğe dayanan bir tür stoklama geliştirilmiştir.

Eser; ekler, sözlük, notlar, bibliyografya ve dizin bölümleriyle sonlanmaktadır. Huang, uzun sayılabilecek bir dönem Kaşkay göçebeleri arasında yaşamış biri olarak annesi Lois Beck'e nazaran ülkedeki toplumsal cinsiyet sınıflandırılmasından dolayı daha çok kadınlarla vakit geçirmiştir. Bu durum, Huang'ın çalışmasının odak noktasının neden göçebe Kaşkay kadınlara yönelik olduğunu açıklamaktadır. Bununla birlikte Beck; Kaşkay sosyal teşkilatlanmasını, göç yollarını ve tayfalar, tireler arası ilişkileri ortaya koyarken Huang, annesi Beck'ten daha romantik bir gözle anekdotlarını aktarmaktadır. Bunda özellikle çocukluk yıllarını Kaşkay göçebeleri arasında geçirmesi büyük rol oynamaktadır. Bu romantiklik, Kaşkayların İslam'a ve değerlerine yönelik ön yargılı olduğu görüşündeki gibi yer yer bilginin doğruluğunu şüpheye düşürmekte veya çelişkili kılmaktadır. Kaşkay sözlü kültürüne ilişkin veriler ise bilimsel değer taşımaktadır. Nitekim Beck'in çalışmasının devamı niteliğinde olan eser üzerinden, çoğunlukla yerleşik hayata geçmiş Kaşkayların 1971'den 2004'e kadar geçirmiş olduğu değişimler izlenebilmektedir. Bu zaman diliminin İslam Devrim'i öncesini de kapsaması, 1979 sonrası uygulanan siyasi uygulamalardan Kaşkay Türklerinin de ne derece etkilendiğinin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda eserin göçebe topluluklar, toplumsal cinsiyet, halk bilimi ve antropolojinin yanı sıra Orta Doğu, İran ve Kaşkaylarla ilgilenen tüm okuyucular için bilgilendirici içerik sunduğu söylenebilir.

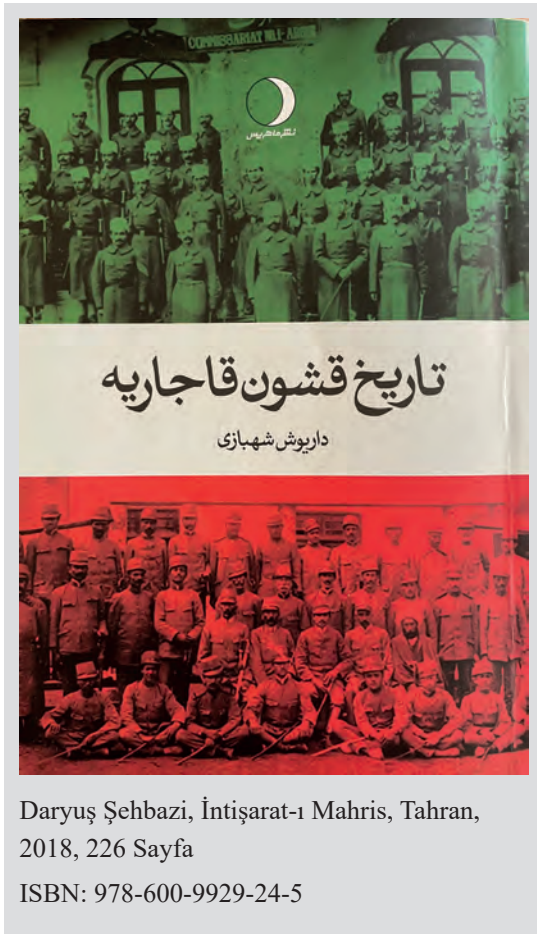
¹⁶ Bk. Shahbazi, 2001.

Kaynakça

- Bascom, W. R. (2010). Folklorun dört işlevi. (F. Çalış, Çev.). M. Öcal Oğuz ve S. Gürçayır (Ed.), *Halkbiliminde kuramlar ve yaklaşımlar 2*. (ss. 71-86) içinde. Geleneksel Yayınları.
- Başgöz, İ. (1986). Türk halk edebiyatında protesto geleneği. *Folklor yazıları*. (ss. 181-191) içinde. Adam Yayınları.
- Beck, L. (1991). *Nomad: A year in the life of a Qashqa'i tribesman in Iran*. University of California Pres.
- Çobanoğlu, Ö. (2001). Türk mitolojisi. *Türk dünyası edebiyat tarihi* (Cilt 1). (ss. 5-78) içinde. AKM Yayınları.
- Ögel, B. (2002). *Türk mitolojisi, kaynakları ve açıklamaları ile destanlar* (Cilt 11). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Shahbazi, M. (2001). The Qashqa'i nomads of Iran (Part 1): Formal education. *Nomadic Peoples*, 5(1), 37-64. <https://www.jstor.org/stable/43123618>

TARİH-İ KOŞUN-I KACARIYE* (Kaçar Ordusu Tarihi)

 Eralp Yaşar Azap**

Daryuş Şehbazi, İntişarat-ı Mahris, Tahran,
2018, 226 Sayfa
ISBN: 978-600-9929-24-5

Son dönemlerde İran tarihinin sosyokültürel alanına yönelik yapılan çalışmalarda, ciddi oranda bir artış olduğu gözlenmektedir. Avrupa ve Amerika’da hanedan tarihi çalışmalarının nispeten önemini kaybetmesi ve bunun yerine sosyokültürel tarih ve askerî tarihin sosyal ve insani boyutlarına doğru başlayan yönelim, bu sahalarda yapılan yayınların artmasına yol açmıştır. Dünya genelinde İran tarihinin bu mevzu bahis alanına yönelik yapılan çalışmaların ekseriyeti, İran coğrafyasının dışında kaleme alınmıştır. Ancak son yıllarda İran’da özellikle askerî tarihin temel meseleleriyle alakalı artan yayınlar da ülkede bu alanda yapılabilecek keyfiyetli yayınlara öncülük edebilecek niteliktedir.

Daryuş Şehbazi tarafından kaleme alınan ve 2018 yılında yayımlanan eser, yukarıdaki savı destekler nitelikte olmasa da İran’da askerî modernleşmenin ne şekilde gelişme gösterdiğini ortaya koymaya gayret eden bir çalışmadır. Yazarın Farsça olarak kaleme aldığı çalışmalarının büyük bir çoğunluğu Kaçar Dönemi’ne aittir. Çalışmalarında Kaçar Dönemi’ndeki (1796-1925) Tahran’ın tarihini sosyal, kültürel ve siyasi açılarından ele alan yazarın bu konu-

* Atıf/To Cite: Azap, E. Y. (2022). Tarih-i Koşun-ı Kacariye (Kitap tanıtımı). *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 124-127.

** Dr., Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul, Türkiye, eralpyasarazap@gmail.com

larda yayımlanmış eserleri bulunmaktadır. Askerî tarih alanında uzmanlığı bulunmayan yazarın kaleme aldığı “Tarih-i Koşun-ı Kacariye” adlı eser, İran’da bu konuda Farsça olarak yayımlanmış az sayıda çalışmadan biridir.

Literatürde İran askerî tarihini bağımsız olarak ele alan fazla sayıda eser bulunmaması, ilgili eserin değerlendirilmesini önemli kılmaktadır. İran’da her alanda kapsamlı reform hareketlerinin başladığı bir dönem olan Kaçar Hanedanı Dönemi’nin askerî meselelerine değinen ve İran ordusunun tarihsel serüvenini ortaya koyan “Tarih-i Koşun-ı Kacariye” adlı eser; Safevilerden sonra İran’da askerî modernizasyonun ne şekilde gelişme gösterdiğini, Kaçarların buna neden ihtiyaç duyduğunu, İran’da o dönemde yapılan askerî reformları ve bunların kimler tarafından nasıl gerçekleştiğini ele alarak ordu yapısını ortaya koymak için hazırlanmıştır. Yazar, bütüncül bir yaklaşım olacağı düşüncesiyle tüm bu anlatısının ardına, Rıza Şah (1925-1941) iktidarının ilk dönemindeki askerî gelişmeleri ve ordu yapısını da eklemeye gayret etmiştir.

Eser, kendisinden önce İran’da yapılmış çalışmaları esas alarak hazırlanmıştır ve metin kurgusu, yorum ve tahlillerden ziyade İran’ın askerî tarihinde yaşanan gelişmeleri dönemseldir. İki ana bölümden oluşan kitabın giriş kısmında Kaçar Dönemi, İran ordusunun genel yapısı hakkında birtakım bilgiler verilmesinin akabinde, ana metne geçiş yapılmıştır.

Birinci bölümde, Kaçar Dönemi’ndeki askerî gelişmeler anlatılmadan evvel, okuyucunun zihninde askerî tarihin periyodik olarak daha belirgin bir hâle gelmesi için hazırlanan kısımlar yer almaktadır. Yazar bu bağlamda, Kaçar Dönemi ordusunu ele almadan evvel Safevi ve Afşar dönemindeki askerî gelişmelerle ordu yapısını özet mahiyetinde ele almıştır. Bu bölümler, Kaçar Dönemi’ne hazırlık amacıyla kurgulanmış olsa da beklentiyi çok da fazla karşılayacak bir mahiyet arz etmemektedir. Zira yazar, orduda yaşanan

askerî gelişmelerin önemli safhalarını vermemeyi tercih etmiştir. Burada yeterli sayıda kaynaktan istifade edilmemesi, böyle bir duruma yol açmıştır. Söz konusu durum, sonraki dönemle bağlantı kurulmasını engellemekte ve okuyucunun süreci analitik değerlendirememesine neden olmaktadır.

Yazar, birinci bölüme yaptığı bu girişin ardından, Kaçar Hanedanı’nın İran’daki kurucusu Ağa Muhammet Han’dan (1786-1797) başlayarak dönemi anlatmaya başlamıştır. Bu dönem, Ağa Muhammed Han’ın İran’daki saltanatının kısa sürmesi dolayısıyla askerî reform hareketlerinin yoğunlukla anlatıldığı bir kısım değildir. Bölümde, İran’daki askerlik tarzı, savaş taktikleri ve askerî yapının nasıl olduğu ele alınmıştır. Aynı bölüm içerisinde yazar, modern İran tarihinde birçok alanda kapsamlı ıslahat hareketlerinin başladığı Feth Ali Şah Dönemi’ni (1797-1834) inceler. Feth Ali Şah Dönemi, yazarın çeşitli açılardan dönemin detaylarına girerek ele aldığı kısımdır. Bu kısım, alt başlıklar oluşturularak anlatılmaya çalışılmıştır. Alt başlıklara geçmeden evvel yazar, dönemin veliaht şehzadesi Abbas Mirza (d.1797- ö.1834) ile Kaymakam Ferahani’nin askerî reform çabalarına katkılarından, İngiliz ve Fransız askerî heyetlerinin İran’a gelerek orduda gerçekleştirmek istediği askerî reformlardan kısaca bahsetmiştir. Daha sonra İran askerini hamasi bazı söylemlerle tasvir eden yazar, İran askerinin cesaretiyle temayüz ettiğini ifade ederek onu tarif etmeye çalışmıştır (s. 60). Yazar, kurgu içerisinde yer yer yabancı gözlemcilerin, askerlerin ve seyyahların orduyla ilgili verdikleri bilgileri de metne dâhil ederek onların yorumlarını tespitleriyle desteklemiştir. Bu durum, Feth Ali Şah Dönemi’nin anlatıldığı kısımda sıklıkla göze çarpmaktadır. Bilindiği üzere o dönemde ilk kapsamlı reform hareketleri, 1807 yılında Tahran’a Napolyon’un emriyle gelen General Gardane tarafından başlatılmıştır. Yazar da bu düşüncenin altını çizerek onun ve heyetinin gelişiyi beraber İran ordusunda kurulan müesseseler, temin edilen silah, teçhizat ve üniformalardan bahsetmiştir.

Bunların İran ordusuna ne şekilde entegre edilmeye çalışıldığı ve bu hususlarda yaşanan birçok sıkıntı da ilgili kısımlarda vurgulanmıştır. Yazar, bu bölümde Fransızlarla birlikte ciddi bir askerî reform sürecinin başladığını söylerken ordudaki askerî ıslahatın mimarını Şehzade Abbas Mirza olarak görmektedir (s. 61). Sosyoteknik sistem kavramını açarak bunun İran içerisindeki yapısal analizinin yapıldığı kısımda; teknik transfer, adaptasyon ve inovasyon gibi modern kavramlar dönemin şartlarına göre tasvir edilmiştir. Bunun için de Rus ve İran ordu yapısı mukayese edilmiştir. İran için dönemin paradigma ordu yapısına sahip ülkeler, bu mukayesede ön plana çıkmıştır. Burada vurgulanması gereken ve yazarın dikkat çektiği önemli bir diğer husus da Şehzade Abbas Mirza'nın ön plana çıktığı modernizasyon sürecinden kendisinin sağladığı faydadır. Ağa Muhammed Han'ın saltanatı zamanında veliaht şehzade olacağı ilan edilen Abbas Mirza'nın konumunu daha da fazla kuvvetlendirmesine vesile teşkil edecek adımların başında gelen askerî reform süreci, onun ülke içerisindeki siyasi pozisyonunu sağlamlaştırmıştır. Abbas Mirza'nın en yakın rakibi olarak görülen Feth Ali Şah'ın Gürcü kökenli eşi Zibaçeher Hanım'dan doğan oğlu Şehzade Muhammed Ali Mirza'nın bu süreçte Abbas Mirza'ya nispetle geri planda kalması gerek İranlı bürokratların gerekse de yabancı misyonların tercihlerini etkilemiştir. Bu dönemde Muhammed Ali Mirza her ne kadar idareci olarak görev yaptığı Kirmanşah'ta birçok askerî reform gerçekleştirse de etkisi İran içerisinde ve dışında Abbas Mirza'ninkine kadar yankı uyandırmamıştır. Bu bağlamda yazar, tafsilatlı olarak ele almasa da bu sürecin Abbas Mirza lehine siyasi sonuçları olduğu gerçeğini vurgulayarak önemli bir noktanın altını çizmiştir.

Muhammed Şah'ın saltanatındaki askerî gelişmelere genel hatlarıyla değinen yazar, Nasreddin Şah'la (1848-1896) birlikte başlayan ve dönemin Sadrazamı Emir-i Kebir'in öncülüğünde yapılan askerî reformlara yer ayırmıştır.

Yazar, Nasreddin Şah Dönemi'nde askerî vaziyeti iki kısma ayırır ve Emir-i Kebir'in sadaretindeki gelişmeleri sürecin başlangıcı olarak kabul eder (s. 105). Bu doğrultuda Nasreddin Şah Dönemi'ni analiz etmeye çalışan yazar, İran'da büyük bir reform dönemi olarak kabul gören Emir-i Kebir'in saltanatı sürecindeki faaliyetleri, askerî açıdan da aynı yere koyar. Birinci bölümün son anlatıları, askerî reform sürecinde sönük geçen dönem olarak nitelendirilen Muzaffereddin (1896-1907), Muhammed Ali (1907-1909) ve Ahmed Şah'ın saltanat yıllarının değerlendirmesini içermektedir. Feth Ali Şah ve Emir-i Kebir dönemlerinin anlatısının aksine yazar, ilgili bölümlerde askerî meseleleri ayrıntılarıyla ele almamış ve genel olarak dönemin siyasi gelişmelerinin sonuçlarını ön plana çıkarmıştır. Bu durum, literatürde daha önce ayrıntılı olarak bahsedilen bir sürecin bu eserde görmezden gelinmesine sebep olmuştur.

İlk bölümde metin genel olarak var olan literatür üzerinden kurgulanmış olup yazarın literatüre katkı sunduğu kısımlar hayli azdır. Ayrıca dönemin gözlemcilerinin verdiği ve zaman zaman onların gözlemlerinin anlatıldığı kaynaklardan doğrudan alıntılarla reform hareketlerinin işlendiği kısımlarda, reform hareketlerinin akamete uğramasının sebepleri de tek taraflı bir bakış açısı ile değerlendirilmiştir. Bu durum, metinde daha baskın bir oryantalist düşüncenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Keza aynı durum, Emir-i Kebir'in sadrazamlığıyla XIX. yüzyılın ortasında başlayan İran'daki reform hareketlerinin etkisinin vurgulandığı bölümlerde de söz konusudur. Diğer yandan yazar, reform hareketleri ve başarısının ölçüldüğü kısımlarda Rus savaşlarının etkili olduğundan bahsetmiştir. Ancak bu konuda önemli bir sınav olan Osmanlı Devleti ile İran arasında vuku bulan savaştan bahsetmemiştir ve o dönemde nispeten talimli bir ordu yapısına sahip olduğu bilinen Abbas Mirza'nın savaştaki başarısını ve bu başarıdaki ordu etkisi görmezden gelinmiştir. Yine aynı durum, III. Selim ile hız kazanan Osmanlı askerî modernleşmesinin

Abbas Mirza üzerindeki etkisinin anlatılmamasında da söz konusudur.

Kitabın ikinci bölümünde, askerî modernleşme hareketlerinin akabinde ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru İran’da teşkil edilen Kazak alayları, jandarma ve polis teşkilatıyla ordudan haberler veren gazeteler ele alınmıştır. Yine bu bölümde Rıza Şah’ın (1925-1941) İran’da iktidarı ele geçirmesiyle yaşanan gelişmeler yer almıştır. Bu gelişmelerde yazar daha fazla, yeniden teşkil edilen ordu, subayların eğitimi ve yurt dışına eğitim için gönderilen öğrenciler üzerine odaklanmıştır. Rıza Şah Pehlevi’nin Türkiye’ye 1934 yılında yaptığı ziyaret kapsamındaki tecrübeleri ve ülkesine döndükten sonra bu tecrübelerin reform hareketlerine etkileri üzerine bir bahis kitapta yer almamaktadır. Ayrıca ilgili kısım, ana kaynaklar ve literatürden istifade noktasında da içerisinde ciddi eksikler barındırmaktadır.

Şehbazi tarafından kaleme alınan bu çalışma, Kaçar Hanedanı Dönemi’ndeki askerî re-

form hareketleri üzerine odaklansa da metin, tahlil edici ve eleştirel bir yaklaşım tarzıyla tesis edilmemiştir. Metnin açık, anlaşılır ve akıcı bir üslupla kaleme alındığı görülmektedir. Yazarın kullandığı kaynakların tamamına yakınının ikincil kaynaklar ve Farsça eserlerden oluşması, eserin orijinal bir hüviyet kazanmasına da engel teşkil etmiştir. Keza en önemli özelliği askerî tarihin sınıflandırılarak okuyucuya aktarılması olan bu eserin, birincil kaynaklarla ele alınıp analiz içeren bir yapıdan uzak olması, onu dönemle ilgili yapılan az sayıda benzer çalışmalar arasında geri plana düşürmüştür. Son yıllarda revaç bulan askerî tarih çalışmalarına dolaylı olarak katkı sunabilecek bu eserin, dönemin askerî gelişmelerini sınıflandırması ve XIX. yüzyılda yaşanan siyasi gelişmelerin İran ve komşuları arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiği hususlarında vermeye çalıştığı bilgiler açısından, okuyucuya faydalı olabileceği düşünülmektedir.

İLHANLI SARAYI'NDA MEZHEPLERİN MÜCADELESİ*

Abbas Zeryab-ı Hoyi**

 Çev. Osman Gazi Özgüdenli***

ÖZET

Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran* isimli kitabında şunları yazmaktadır: “Sultan Olcaytu’nun faaliyetinin Şia’nın İran’da yayılmasını ne kadar mümkün kıldığını bilmiyoruz”. Bu kısa makalenin amacı bu ifadeyi değerlendirmektir. İlhanlı hükümdarlarının İslam mezheplerinden herhangi birini kabul etmesi, saraydaki rakip grupların mücadelesinden kaynaklanmıştır. Olcaytu, Hanefiliğe mensup Sünniler arasında büyümüştür. Ancak tahta çıktığı zaman Şafi ve Şii vezirleri olmuştur. Bu durum, İlhanlı sarayında Hanefi, Şafi ve Şii mezhepleri arasında büyük bir rekabete yol açmıştır. Ebu’l-Kâsim-i Kâşânî tarafından anlatıldığı üzere Vezîr Sa’d-ü-d-dîn-i Savecî’nin yardımcısı Şii Tâcu’d-dîn-i Âvecî, sonuçta başarılı olmuştur ve Olcaytu, Şiiliği kabul etmiştir. Bu durum Cuma namazlarındaki duaların ve sikkeler üzerindeki ibarelerin de değişmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak İran’ın Sünni bölgelerinde yaşayan halk daha Olcaytu hayatıyken bu değişikliklere karşı direnmiştir. Sa’d-ü-d-dîn ve Tâcu’d-dîn’in idam edilmesinden sonra, İlhanlıların Şia’ya olan ilgisinin azaldığına ve Olcaytu’nun mezhep değişikliğinden pişmanlık duymaya başladığına dair deliller bulunmaktadır. İran’da Şia, Olcaytu’nun ölümünden sonra düşüşe geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Olcaytu Han, Reşîdu’d-dîn Fazlullâh, Sa’d-ü-d-dîn-i Sâvecî, Tâcu’d-dîn ‘Alî-şâh

* Atıf/To Cite: Özgüdenli, O. G. (Çev.). (2022). İlhanlı Sarayı’nda mezheplerin mücadelesi. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 128-133.

Abbas Zaryab, “Struggle of Religious Sects in the Ilkhanid Court”, *Atti del Convegno Internazionale sul Tema: La Persia nel Medioevo*, (Roma, 31 marzo - 5 aprile 1970), Accademia Nazionale dei Lincei, Roma 1971, s. 465-466. Makaleye mütercim tarafından yapılan eklemeler köşeli parantez ile gösterilmiştir.

** Prof. Dr. Abbas Zeryab-ı Hoyi (1919-1995), Tahran Üniversitesi Öğretim Üyesi.

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, gazi_osman@hotmail.com

STRUGGLE OF RELIGIOUS SECTS IN THE ILKHANID COURT

ABSTRACT

In his book *Die Mongolen in Iran* Bertold Spuler states that “we do not know how much the activity of Oljaitu made the spreading of the Shia sect in Iran possible”. The purpose of this short article is to evaluate this statement. The conversion of the Ilkhanids to any of the Moslem religious sects was due to the efforts of court rivals. Oljaitu grew up among the Hanafi Sunnis but when he came to power in 1304 his influential Grand Viziers were Shafi’i and Shi’i. This led to great rivalry between the Hanafi, Shafi’i and Shi’i sects. As described by Abu’l-Qāsim Kāshānī, the fanatic Shi’i Tāj al-Dīn Āwajī, who was an assistant of the Vizier Sa’d al-Dīn Sāwajī, was ultimately the most successful and Oljaitu converted to Shi’ism resulting in the revision of Friday prayers and the changing of coinage. However these changes were largely superficial and in the Sunni areas of Iran these changes were resisted during Oljaitu’s lifetime. There is evidence that after the execution of Sa’d al-Dīn Sāwajī and Tāj al-Dīn Āwajī the enthusiasm of the Ilkhanids for Shi’ism began to wane and Oljaitu came to regret his conversion. Shi’ism in Iran went into decline after Oljaitu’s death.

Keywords: Ilkhanids, Oljaitu Khan, Rashīd al-Dīn Fazlallāh, Sa’d al-Dīn Sāwajī, Tāj al-Dīn ‘Alī-shāh

B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*^[1] isimli eserinde, “Sultan Olcaytu’nun faaliyetlerinin Şia’nın İran’da yayılmasını ne kadar mümkün kıldığını bilememekteyiz.” demektedir. Bu kısa yazının amacı bu problemi ele almaktır.

İlhanlı tarihinden ve özellikle de Gazan ve Olcaytu’nun tarihinden anladığımız şudur ki, İlhanlı hükümdarlarının yeni bir dine girmesi veya dinî mezheplerden birinin kabulü, saraydaki rakip grupların çabaları neticesinde olmuştur. Emîr Nevruz ve Sadru’d-dîn-i Zencânî’nin, Gazan’a İslamiyet’i kabul ettirme çabalarının amacı, Budist Baydu’yu tahttan indirmek ve onun Budist emirlerini ortadan kaldırmaktır.

Olcaytu, Horasan’da Müslümanlar, özellikle de Hanefiler arasında büyümüştür. 1304 yılında tahta çıktığı zaman, büyük vezirleri Hanefi değildir. Etrafındaki nüfuzlu kimse-lerden ikisi, Tâcu’d-dîn ‘Alî-şâh ve Reşîdu’d-

dîn Fazlullâh, Şafi’dir. Saraydaki dikkate değer bir başka şahsiyet Sa’du’d-dîn-i Sâvecî ise Şii’dir. Bu bilgi sadece herkesi Şii göstermesiyle kötü bir şöhrete sahip olan Nûrullâh-i Şusterî’den değil aynı zamanda meşhur Şii âlim Allâme Hillî’nin *Kitâbu’s-Sa’diyye* isimli eserinin ithafından da bilinmektedir. Bu nüfuzlu kişilerin dinî itikatlarındaki farklılığın meydana getirdiği bu arka plan ile üç büyük dinî ve siyasi parti yani Hanefiler, Şafilere ve Şii’ler arasındaki rekabet de başlamış oldu. Bu rekabetin hikâyesi Ebu’l-Kâsim-i Kâşânî tarafından *Târîh-i Olcâyâtü* isimli eserde anlatılmıştır. Hanefiler herkesin içinde, aslen kökeni Yahudi bir aileye dayanan Reşîdu’d-dîn’i ima ederek Yahudilere hakaret etmiştir. Hanefilerin bu hareketine karşılık Reşîdu’d-dîn, Nizâmu’d-dîn ‘Abdu’l-Melik-i Marâgî’yi bütün İlhanlı Devleti’nin reisliği görevine getirmiştir ve ondan Şafilığı yayması için çaba sarf etmesini istemiştir; o da bu işi

^[1] Spuler, B. (1985). *Die Mongolen in Iran: politik, verwaltung und kultur der Ilchanzeit 1220-1350*. Akademie-Verlag (Dipnotlar mütercim tarafından eklenmiştir).

başarı ile yerine getirmiştir. Ancak diğer büyük vezir Sa'du'd-dîn-i Sâvecî bu durum karşısında sessiz kalmamıştır. Devrin önemli tarih kitapları bu konudan açıkça bahsetmemektedir. Ancak biliyoruz ki Sa'du'd-dîn-i Sâvecî'nin Tâcu'd-dîn-i Âvecî isimli fanatik Şii olan güçlü bir yardımcısı vardır. Sa'du'd-dîn'in gayretleri neticesinde, Tâcu'd-dîn, İlhanlı Devleti'nde seyyar medresenin [*medrese-yi seyyâre*] başına geçmiştir. Tâcu'd-dîn, rakiplerinden daha başarılı olmuştur ve sonunda Olcaytu, Şiiliği kabul etmiştir. Bunu, tarih kitaplarında ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı üzere Cuma namazlarında duanın ve sikkeler üzerindeki ibarelerin (Şiaya göre) değiştirilmesi takip etmiştir. Ancak bütün değişiklikler bundan ibarettir. İlhanlı hükümdarı ve onun Şii destekçilerinin bu yöndeki gayretleri yüzeyseldir. İbn Battûta; Bağdat, Şiraz ve Kazvin halkının, Cuma namazlarında yapılan değişiklikleri kabul etmediğini kaydetmektedir.^[2]

Halkın bu değişikliğe karşı direnişinin çok daha ilginç bir anlatımı ve İran'da Olcaytu tarafından yapılan değişikliklere direnen bölgelerin bir listesi bulunmaktadır. Bu ilginçtir, zira bu anlatının müellifi Şâh Tahmâsb-i Safevî'nin çağdaşı bir Şii'dir. Söz konusu eser, *Tekmiletu'l-ahbâr*^[3] isimli umumî bir tarihtir. Eserin, biri Rusya'da diğeri ise Tahran'daki Melik Kütüphanesi'nde olmak üzere iki nüshası günümüze ulaşmıştır. Bu çalışmada Melik Kütüphanesi'ndeki yazma kullanılmıştır. Söz konusu nüshaya göre yerleşim yerleri arasında en fazla direniş gösteren İsfahan olmuştur. Olcaytu, İsfahan halkını cezalandırmak için buraya 20.000 asker göndermek istemiştir. Muhafiflerin başı Ebû İshâk isimli Sünni bir liderdir. Ebû İshâk, yakalanmış ve mahkemeye çıkarılmıştır. Ancak bu sırada Olcaytu vefat etmiştir ve Ebû İshâk'ın cezası askıya alınmış-

tır. Müellif, bunlara ilave olarak, halkı önceden Şii olan yerleşim yerleri hariç, İran'ın tamamının Şia'ya geçmeyi reddettiğini kaydetmektedir. *Tekmiletu'l-ahbâr*'a göre Şii yerleşim yerlerinin listesi şöyledir: Kum, Ave, Veramin ve Şiraz. Şiilerin yoğun olarak yaşadığı eyaletler ise Mazenderan, Rustemdar ve Esterabad'dır. Horasan eyaletinde sadece Sebzevar ve Tus halkı Şii'dir. Diğer yerleşim yerleri Sünniliğe devam etmiştir. Yine müellif, Şiraz'da Cuma namazlarının Şii geleneğine göre kılındığını ve Şiraz hâkimi Şeyh Ebû İshâk ile Şiraz ileri gelenlerinden Kıvâmu'd-dîn Hasan'ın özellikle Şia'yı teşvik ettiğini kaydetmektedir. Ancak Emir Mubârizu'd-dîn-i Muzafferî, Şiraz'ı ele geçirdiğinde, Cuma namazları ve sikkeler üzerindeki ibareler yeniden Sünni geleneğe uygun olarak çevrilmiştir.

Bu döneme ait tarihî kaynaklar üzerine daha derin bir çalışma, Sa'du'd-dîn ve onun yardımcısı olan Tâcu'd-dîn'in idamından sonra, İlhanlı hükümdarının Şia'ya olan ilgisinin azalmaya başladığını göstermektedir. Kâşânî, Şâfi'î Nizâmu'd-dîn ile Şii 'Allâme arasındaki dinî bir münazara sonrasında, Olcaytu'nun Nizâmu'd-dîn'i alkışladığından bahsetmektedir. Bu durum, Olcaytu'nun Şiiliği kabul etme hususunda şüpheye düştüğünü göstermektedir. Seyyar medrese (*medrese-yi seyyâre*) kurulması, Olcaytu'nun şüphelerine dair bir başka işarettir. Zira bu medresede Sünni ve Şii İslam mezheplerinin temsilcileri eşit bir şekilde eğitim vermekteydiler. Bu manevî kararsızlığın başka bir işareti de hadiselerle çağdaş olan tarihçi Vassâf'ın, Olcaytu'nun son günlerinde tövbekâr olduğunu ve tövbekâr davranışlarından biri olarak da Cuma namazları ve sikkeler üzerindeki ibarelerin tekrar eski Sünni usule göre değiştirilmesini emrettiğini söylemesidir.

² Bk. İbn Battûta, 2000, s. 286.

³ Bk. 'Abdî Beg-i Şîrâzî, 2019, s. 31-32.

Olcaıtu'nun ölümünden sonra Şiiliğin gözden düştüğü aşıkârdır. Bu gerçek sadece Fars ve Arap müelliflerden değil aynı zamanda Şii kaynaklardan da tespit edilebilmektedir. Babasıyla birlikte Olcaıtu'nun sarayında bulunan ve seyyar medresenin müderrislerinden biri olan 'Allâme'nin oğlu hicrî 726 [1325-26] yılında (Olcaıtu'nun ölümünden dokuz yıl son-

ra), yalnızlığından ve düşmanlarından dert yamış ve bu sebeple doğduğu yerden ayrılmaya mecbur bırakıldığından şikâyet etmiştir. Bu durum onun, babasının kitaplarından biri üzerine bizzat kendi el yazısıyla yazdığı bir paragraftan anlaşılmaktadır. Söz konusu yazma, *Ravzâtu'l-cennât*^[4] isimli eserin müellifinin mülkiyetinde bulunmaktadır.

Extended Abstract

[In his book *Die Mongolen in Iran* Bertold Spuler states that “we do not know how much the activity of Oljaitu made the spreading of the Shia sect in Iran possible”. The purpose of this short article is to evaluate this statement.

The conversion of the Ilkhanids to any of the Moslem religious sects was due to the efforts of court rivals. Oljaitu grew up among the Hanafi Sunnis but when he came to power in 1304 his influential Grand Viziers were Shafi'i and Shi'i. This led to great rivalry between the Hanafi, Shafi'i and Shi'i sects. As described by Abu'l-Qâsim Kâshânî, the fanatic Shi'i Tâj al-Dîn Āwajî, who was an assistant of the Vizier Sa'd al-Dîn Sâwajî, was ultimately the most successful and Oljaitu converted to Shi'ism resulting in the revision of Friday prayers and the changing of coinage. However these changes were largely superficial and in the Sunni areas of Iran these changes were resisted during Oljaitu's lifetime. According to one source, Oljaitu

planned to send 20,000 men to punish the people of Isfahan, who were among the strongest opponents to the conversion. The Sunni opposition leader Abu Ishaq was arrested and brought to court but Oljaitu died before his punishment could be carried out. Towns and provinces that had previously been Shi'i, such as Shiraz, embraced the changes, although the latter reverted to Sunni Friday prayers and coinage after its conquest by Amir Mubarez ad din Muzaffar.

There is evidence that after the execution of Sa'd al-Dîn Sâwajî and Tâj al-Dîn Āwajî the enthusiasm of the Ilkhanids for Shi'ism began to wane and Oljaitu came to regret his conversion. The establishment of a “Traveling School” with representatives of both Sunni and Shi'i branches teaching on an equal basis is one indication, as is the order issued by Oljaitu in his last days to restore the Sunni version of Friday prayers and coinage. Shi'ism in Iran went into decline after Oljaitu's death].

⁴ Muhammed Bâkir-i Hânsârî (1313/1895) tarafından ağırlıklı olarak Şii âlimlerin biyografilerine dair kaleme alınan eserdir: Muhammed Bâkir-i Hânsârî, *Ravzâtu'l-cennât*, I-VIII (2011-2013). Tahran - Kum.

Bibliyografya

‘Abdî Beg-i Şîrâzî. (2019). *Safevîler. Tekmiletü’l-ahbâr; başlangıçtan 1571’e kadar Safevîlerin tarihi* (Ş. Deniz ve H. Asadî, Çev.). Bilge Kültür Sanat.

İbn Battûta. (2000). Rihletu İbn Battûta: Tuhfetu’n-nuzzâr fî garâ’ibi’l-emsâr ve ‘acâ’ibl-esfâr, tahk. Muhammed ‘Abdu’l-mena‘im el-‘Uryân - Mustafâ el-Kassâs, I, Dâru İhyâi’l-‘Ulûm, Beyrut 1407/1987 (A. S. Aykut, Çev.). *İbn Battûta Seyahatnâmesi I* içinde. Yapı Kredi Yayınları.

Muhammed Bâkir-i Hânsârî. (t.y.). *Ravzâtu’l-cennât, I-VIII, Tahran - Kum 1390-1392/2011-2013.*

Spuler, B. (1985). *Die Mongolen in Iran: politik, verwaltung und kultur der İlchanzeit 1220-1350.* Akademie-Verlag.

Türkiye İran Araştırmaları Dergisi
Turkish Journal of Iranian Studies

“Tanıtım nüshasıdır, para ile satılamaz.”
“Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğin 5’inci maddesinin 2’nci fıkrası çerçevesinde bandrol taşıması zorunlu değildir.”

tiad

Türkiye İran Araştırmaları Dergisi

TİAD, özgün ve tarafsız bir akademik bakış açısıyla geçmişten günümüze bölgesinde önemli bir ülke olan İran'a ilişkin üretilecek nitelikli çalışmalarla uluslararası akademik literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. TİAD, orta ve uzun vadede İran'a ve İran'ın nüfuz coğrafyasına dair Türkiye merkezli yeni bir bakış açısı oluşturmayı hedeflemektedir. Bunun yanı sıra derginin, araştırmacılar için İran'a dair yeni bulgu ve fikirlerin dile getirilebileceği uluslararası akademik bir platform olması da düşünülmektedir. Dergide İran'a ilişkin dinî, felsefî, tarihî, ekonomik, siyasi ve sosyokültürel bağlamı esas olan özgün çalışmalarla bilime katkı verme odaklı bir yayın politikası izlenmektedir.